

Történelmi nyomozó

STROGO POVJERLJIVO

Br. 02-7/76

Sarajevo, 18. 1. 1977.

Predmet:

Let br. JAT 367

Beograd - Sarajevo - Mostar

*Prateno
by JAT
Luković
Dr. Sten*

HALÁL AZ INAC-HEGYEN

Džemal Bijedić utolsó
repülésének rejtélye

Háttérgyár



Történelmi nyomozó

HALÁL AZ INAČ-HEGYEN

Džemal Bijedić utolsó repülésének rejtélye

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

Tartalom

Prológus - Az utolsó kézfogás	6
I. rész - Az ország, amely nem akart olyan lenni, mint a többi	14
1. Tito különutas birodalma	15
2. Hat köztársaság, egy állam	27
3. A jugoszláv csoda mindennapjai	39
4. Az önigazgatás ígérete és valósága	51
5. Ranković bukása és a rendszer felnyitása	61
6. A horvát tavasztól az 1974-es alkotmányig	68
7. A mostari fiú	78
8. Kommunista és partizán	84
9. Hercegovina visszahódítása Boszniának	92
10. „Džemal Bijedićet meg kell büntetni”	101
11. Egy nemzet születése	107
12. Tito választottja	114
13. A világjáró kormányfő	122
14. Mit tudott Bijedić?	129
15. Tito bizalmasa vagy Tito utóda?	135
16. Az öreg marsall	142
17. A trón körüli emberek	148
18. Jovanka háborúja	155
19. Mindenki Tito halálára készült	161
20. Az utolsó reggel	168
21. YU-BJH	174

22. Az utolsó percek	180
23. A hegyen	186
24. A hivatalos magyarázat	193
25. A jelentés repedései	200
26. Mikor született meg az összeesküvés?	206
27. Az első nyom: a műszerek	212
28. A második nyom: politikai ellenségek	217
29. A harmadik nyom: Tito utódlása	223
30. A negyedik nyom: a titkosszolgálatok	228
31. A gyanúsított, aki mindig később jelenik meg	233
32. Ki követi Bijedićet?	238
33. A temetés	247
34. Mi változott Bijedić nélkül?	252
35. Három év a marsall nélküli jövőig	259
36. 1980. május 4.	266
37. Mi szól a baleset mellett?	273
38. Mi szól a merénylet mellett?	279
39. Mi nem bizonyít semmit?	285
40. A legvalószínűbb történet	294
Epilógus - Ötven évvel később	300
Függelék	306
I. Džemal Bijedić életének és korának kronológiája	307
II. 1977. január 18. – a tragédia napja	315
III. A YU-BJH nyolc áldozata	319
IV. A történet fontosabb szereplői	322
V. A fő elméletek mérlege	327

VI. Mit tudunk, és mit nem?	332
Felhasznált és ajánlott irodalom	334
A könyvben használt fontosabb rövidítések és fogalmak	338
Zárszó	340

Prológus - Az utolsó kézfogás

1977. január 18-án reggel Belgrád fölött téli felhők úsztak. A jugoszláv politikai vezetés számára mégsem a rossz idő volt a nap legfontosabb eseménye. Josip Broz Tito újabb külföldi útra indult, ezúttal Líbiába, és ahogyan az államfő utazásainál megszokott volt, a búcsúztatás önmagában is politikai szertartásnak számított. A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság vezetői megjelentek a batajnica katonai repülőtéren. Ott volt Džemal Bijedić is, a Szövetségi Végrehajtó Tanács elnöke, vagyis a jugoszláv kormány feje.

Tito nyolcvannégy éves volt. A fényképeken és filmhíradókban még mindig ugyanazt a magabiztos államférfit mutatta, aki uralkodók, amerikai elnökök, szovjet pártfőtitkárok, arab vezetők és az el nem kötelezett országok politikusai között mozgott otthonosan. A kor azonban már nem volt eltitkolható. Egyre többen gondolkodtak azon, mi történik majd Jugoszláviával nélküle, még ha erről a kérdésről a nyilvánosság előtt óvatosan beszéltek is. Az 1974-es alkotmány jelentős részben éppen arra szolgált, hogy létrehozzon egy olyan államszerkezetet, amely Tito halála után is működőképes lehet. A rendszer ugyanakkor saját ellentmondásának

foglya maradt: minél gondosabban készítették elő a marsall nélküli Jugoszláviát, annál világosabban látszott, milyen sok múlik továbbra is magán Titón.

Bijedić ezen a januári délelőttön még nem történelmi rejtély főszereplője volt, hanem Jugoszlávia egyik legfontosabb politikus. Hatvanadik életévében járt. 1971 óta vezette a szövetségi kormányt, és második hivatali ciklusát töltötte. Bosznia-Hercegovinából érkezett az országos politika legfelső szintjére, közel állt Titóhoz, sokat utazott, külföldön is ismerték, és azok közé tartozott, akiknek a jelenlétét természetesnek tekintették a jugoszláv vezetés legszűkebb körében. Nem ő volt az egyetlen, akinek a nevét összefüggésbe hozták a Tito utáni korszak lehetséges erőviszonyaival, de már pusztán az, hogy ilyen találgatásokban szerepelhetett, sokat elmondott politikai súlyáról.

A batajnica-i búcsúztatáson Tito és Bijedić találkozott utoljára.

A marsall gépe elindult dél felé. Bijedićnek azonban nem ért véget a napja. Vissza kellett térnie Bosznia-Hercegovinába. A szövetségi polgári repülési hatóság már előző nap értesítést kapott arról, hogy január 18-án kiemelt utasokat szállító repülésre kerül sor. A terv szerint a kormányzati gép Belgrád térségéből Batajnicán keresztül Szarajevóba repül, majd visszatér a jugoszláv

fővárosba. Az illetékes légiforgalmi és légvédelmi központokat január 17-én tájékoztatták, a repülést engedélyezték.

A gép egy Learjet 25B volt, lajstromjele YU-BJH. A kis amerikai üzleti repülőgép a korszak gyors, modern gépei közé tartozott. A típus alig több mint egy évtizeddel korábban jelent meg, és alkalmas volt arra, amire a jugoszláv államnak szüksége volt: vezetőit gyorsan eljuttatni az ország különböző pontjaira vagy külföldre. A YU-BJH maga is fiatal repülőgép volt, 1975-ben gyártották. Aznap hat utas és kétfős személyzet tartózkodott rajta. Bijedić mellett felesége, Razija és közvetlen munkatársai utaztak.

A Szarajevóba vezető út papíron rövidnek számított. A térképre pillantva Belgrád és a boszniai főváros közötti távolság egy korszerű sugárhajtású géppel nem jelentett különösebb kihívást. A térkép azonban keveset mondott el arról, ami a pilótákra az út végén várt. Szarajevót hegyek övezik. A repülőtér megközelítése rossz időben fegyelmezett navigációt követelt, különösen egy olyan korban, amikor a pilótákat még nem védték a későbbi évtizedek fejlett földközelségjelző és műholdas navigációs rendszerei.

Az időjárás pedig január 18-án rossz volt. Felhők, köd és gyenge látási viszonyok borították a boszniai hegyvidéket.

A Learjet útjának utolsó szakaszán már nem az számított, milyen gyorsan tudott repülni a gép Belgrádtól Boszniáig. Az számított, hogy a személyzet pontosan tudja-e, hol van a repülőgép a hegyekhez képest.

A YU-BJH megkezdte a süllyedést Szarajevó felé.

Az irányítás és a személyzet között rádiókapcsolat működött. A gép folytatta a megközelítést. A pilóták nem láthatták megfelelően a terepet. Valahol alattuk, a felhők és a köd mögött emelkedett az Inač. A hegy legmagasabb pontja több mint 1300 méterrel nyúlik a tengerszint fölé, Kreševo környékén, nagyjából harminc kilométerre a szarajevói repülőtértől.

A későbbi vizsgálat részletes számításokat végzett. Meghallgatták a rádióforgalmazás felvételét, ellenőrizték a személyzet képzettségét, megvizsgálták a gép felszerelését, a földi rádiónavigációs rendszereket és a meteorológiai körülményeket. Kísérleti repüléseket is végeztek Learjet 25B típusú géppel, hogy rekonstruálják, mi történhetett. A hivatalos jelentés végül arra jutott, hogy az utolsó fordulót a repülőgép az előírt helyhez képest túl későn fejezte be, a szükségesnél alacsonyabbra került, sebessége pedig nagyobb volt az előírtnál. Ehhez társult a rossz látás.

Mindez azonban csak később vált ismertté.

Azon a délelőttön még senki sem olvashatta a márciusban elkészülő vizsgálati jelentést. Senki sem rajzolhatta fel utólag a repülőgép pályáját, nem hasonlíthatta össze a rádióbeszélgetések időpontjait, nem vitatkozhatott a magasságokról, a fordulókról vagy a műszerekről. A földön csak azt várták, hogy Jugoszlávia miniszterelnökének gépe megjelenjen Szarajevó fölött.

Nem jelent meg. A Learjet az Inač hegyoldalának ütközött.

A becsapódás ereje megsemmisítette a gépet. A roncsok több száz négyzetméteres területen szóródtak szét. Mire az első mentőegységek délután fél három körül elérték a helyszínt, már semmit sem lehetett tenni. Mind a nyolc ember meghalt.

A helyszínt biztosították. Az illetékteleneket távol tartották a roncsoktól. Megjelölték, hol találták meg az áldozatok holttestét. Külön intézkedés történt Bijedić hivatali táskájáról: a szövetségi kormány elnökének hivatalos iratait tartalmazó táskát kiemelték és biztonságba helyezték. A rossz idő, a nehezen megközelíthető hegyvidék és a közlgő sötétség miatt a részletes helyszíni vizsgálatra csak másnap kerülhetett sor. Január 19-én helikopteres légihidat hoztak létre Szarajevó, Kreševo és az Inač között, és megkezdődött az a vizsgálat, amelynek feladata az lett volna, hogy választ

adjon a legegyszerűbb kérdésre: miért zuhant le a repülőgép?

A kérdés azonban hamarosan már nem maradt ilyen egyszerű.

A hivatalos vizsgálat emberi hibát állapított meg. A repülőgép nem a megfelelő pályán és magasságon közelített, a személyzet hibázott, az időjárási viszonyok pedig nem engedték, hogy a pilóták időben észrevegyék a veszélyt. A repülésbiztonság nyelvén ez egy tragikus, de értelmezhető baleset volt: működőképes repülőgép, rossz megközelítés, hegyvidéki terep, korlátozott látás.

Jugoszlávia politikai világában azonban egy másik történet kezdett kialakulni. Džemal Bijedić nem névtelen utasa volt egy lezuhant repülőgépnek. A szövetségi kormány elnöke halt meg, Tito egyik bizalmi embere, egy olyan politikus, aki Bosznia-Hercegovina felemelkedésének és a jugoszláviai muszlimok nemzeti elismerésének korszakában jutott a hatalom csúcsára. A hetvenes évek közepének Jugoszláviájában pedig egy politikus helyét nem lehetett pusztán a névjegykártyáján szereplő tisztségből megérteni. A hivatalos intézmények mögött személyes szövetségek, köztársasági érdekek, generációs ellentétek, pártbeli csoportok, katonai kapcsolatok és Tito változó bizalma határozta meg a hatalom tényleges eloszlását.

Az idős marsall környezetében ekkorra már egyre élesebbé vált a kimondatlan kérdés: ki és mi következik Tito után? Jugoszlávia alkotmánya erre azt válaszolta, hogy senki. Kollektív vezetés következik. A politikai ösztön azonban mást diktált. Minden vezető tudta, hogy Tito egyszer meghal, és hogy azon a napon a papírra írt intézmények mögött új erőviszonyok alakulnak majd ki.

Jože Pirjevec a Tito utolsó éveiről írt munkájában Bijedić sorsát éppen ebbe, az intrikáktól egyre inkább áthatott világba illesztette. A történész felidézte a később széles körben elterjedt feltételezést is, amely szerint a boszniai politikus halála nem baleset volt. Az állítás azonban önmagában még semmit sem bizonyít. A történelmi nyomozásnak éppen ott kell kezdődnie, ahol a legenda rendszerint véget ér: a forrásoknál.

Ki volt Džemal Bijedić valójában? Mekkora hatalma volt? Tekintette-e bárki Tito lehetséges utódjának már életében, vagy ezt csak a halála után vetítették vissza a történetére? Kinek állt útjában, ha egyáltalán bárkinek? Voltak-e valódi fenyegetései? Mit tudott a jugoszláv rendszer titkairól? Miért alakult ki olyan gyorsan az a meggyőződés, hogy túl sokat tudott? És mindenekelőtt: akad-e egyetlen olyan bizonyíték is, amely a tragédiát a politikai gyilkosság kategóriájába emeli?

Mielőtt ezekre válaszolhatnánk, meg kell értenünk azt az országot, amelynek egyik legfontosabb vezetője az Inač-hegyen meghalt. Mert 1977-ben Jugoszlávia Európa egyik legkülönösebb állama volt.

HÁTTÉRGYÁR

I. rész

Az ország, amely nem akart olyan lenni, mint a többi

1. Tito különutas birodalma

Ha egy magyar utazó a hetvenes években átlépte Jugoszlávia határát, könnyen az lehetett az érzése, hogy egyszerre maradt a szocialista világban és lépett ki belőle. Az utak mentén vörös csillagok, partizánemlékművek és Josip Broz Tito arcképei emlékeztették arra, hogy kommunista országban jár. Az államot ugyanúgy egyetlen párt uralta, mint Magyarországot: a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége. Nem rendeztek szabad választásokat, szervezett politikai ellenzék nem működhetett, és a rendszernek megvoltak a maga börtönei, politikai rendőrsége és tabui.

Mégis feltűnőek voltak a különbségek. Jugoszláv állampolgárok milliói rendelkeztek útlevéllel, százezrek dolgoztak Nyugat-Európában, és viszonylag szabadon jártak haza. Az Adria partján nyugati turisták tömegei nyaraltak. A boltokban olyan árucikkek is megjelentek, amelyek a szocialista tömb más országaiban ritkaságnak számítottak. Jugoszláv filmek bátrabban beszélhettek társadalmi problémákról, a fiatalok nyugati zenét hallgattak, és az ország külpolitikája sem Moszkvából kapta az utasításokat.

A különbség gyökerei 1948-ig vezettek vissza. Addig semmi sem utalt biztosan arra, hogy Jugoszlávia lesz a kommunista Európa nagy különútja. Ellenkezőleg: a

második világháború után létrejött rendszer sok tekintetben keményebbnek és ideológiailag magabiztosabbnak mutatkozott, mint több kelet-európai kommunista állam. A jugoszláv kommunisták nem elsősorban a Vörös Hadsereg bajonettjeinek köszönhetően kerültek hatalomra. Saját, tömeges partizánmozgalmuk volt, amely négy éven át harcolt a megszállók és hazai ellenfelei ellen. A győzelem ezért olyan politikai önbizalmat adott nekik, amelyből a moszkvai vezetés és a jugoszláv kommunisták közötti későbbi konfliktus egy része is táplálkozott.

A jugoszláv kommunista rendszer alapító mítosza a partizánháború lett. Tito és társai nem úgy tekintettek magukra, mint egy külföldről importált politikai rendszer helytartóira. Meggyőződésük szerint saját forradalmukat hajtották végre, saját hadseregükkel szerezték meg a hatalmat, és ezért joguk van önállóan dönteni arról, hogyan építik fel az új Jugoszláviát. Moszkva számára viszont a világháború utáni Európában egy kommunista ország önállósága csak addig volt elfogadható, amíg nem veszélyeztette a szovjet vezető szerepet.

Tito kezdetben nem a szocializmus mérsékeltebb változatát képviselte Sztálinnal szemben. Ez a későbbi nyugati Tito-kép egyik leegyszerűsítése. A jugoszláv vezetés a háború utáni első években radikális államosítást,

tervgazdaságot és kollektivizálást vezetett be, felszámolta politikai ellenfeleit, és a szovjet modell számos elemét átvette. Az 1948-as konfliktus nem azért robbant ki, mert Tito demokratikusabb kommunizmust akart volna, hanem azért, mert nem volt hajlandó elfogadni, hogy Jugoszlávia kül- és belpolitikai döntései felett a Szovjetunió gyakoroljon végső ellenőrzést.

A feszültségnek több forrása volt. Tito balkáni politikája túlságosan önállónak bizonyult. A jugoszláv vezetés szoros együttműködésben gondolkodott Bulgáriával, támogatta a görög kommunista gerillákat, és Albániában is olyan befolyást épített ki, amely Moszkvában aggodalmat keltett. Sztálin azt tapasztalta, hogy egy kisebb kommunista ország vezetője kész saját terveket követni még akkor is, amikor azok nem illeszkednek pontosan a Kreml elképzeléseihez. Tito viszont úgy gondolta, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt háborús tekintélye és az ország stratégiai helyzete nagyobb mozgásteret biztosít számára.

1948 júniusában a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája, a Kominform elítélte a jugoszláv vezetéset. A vádak ideológiai nyelven fogalmazódtak meg: nacionalizmus, oportunizmus, a marxizmus-leninizmustól való eltérés. A politikai üzenet azonban világos volt. Tito és társai vagy engedelmeskednek, vagy eltávolítják őket.

Sztálin rosszul mérte fel ellenfelét.

Jugoszláviában valóban létezett erős szovjetbarát hagyomány. A Szovjetunió a kommunisták szemében a fasizmus legyőzője és a világforradalom központja volt. A szakítás ezért mély ideológiai sokkot okozott. A jugoszláv vezetés attól tartott, hogy Moszkva párton belüli ellenfeleket mozgósít, katonai nyomást gyakorol vagy akár fegyveres beavatkozást készít elő. A határokon növekedett a feszültség, a szomszédos szocialista államokkal fennálló kapcsolatok gyorsan megromlottak, és Jugoszlávia egyik pillanatról a másikra szinte teljes politikai elszigeteltségbe került.

Tito azonban nem bukott meg. A pártapparátus, a hadsereg és az állambiztonság döntő része mellette maradt. A szovjetbarátnak vagy annak feltételezett kommunisták ellen könyörtelen tisztogatás kezdődött. A rendszer legismertebb büntetőtáborra, a kopár adriai Goli Otok ennek a korszaknak lett a szimbóluma. A Tito-Sztálin-szakítás később a jugoszláv függetlenség romantikus történetévé vált, de azok számára, akiket a hatalom valódi vagy feltételezett moszkvai hűségük miatt bebörtönzött, egészen más arcot mutatott.

A szakítás ugyanakkor arra kényszerítette a jugoszláv vezetést, hogy feltegyen egy veszélyes kérdést. Ha Sztálin rendszere nem lehet követendő minta, akkor mi

különbözteti meg Jugoszláviát attól?

A választ nem egyetlen pillanatban találták meg. A jugoszláv modell éveken át tartó kísérletezésből, ideológiai vitákból és gyakorlati kényszerekből született. Edvard Kardelj, Milovan Đilas, Boris Kidrič és más vezetők egyaránt részt vettek abban a gondolkodásban, amelynek célja az volt, hogy ideológiai magyarázatot adjon a Moszkvával történt szakításra. Nem mondhatták egyszerűen azt, hogy két kommunista vezetés hatalmi konfliktusáról van szó. A jugoszláv rendszernek azt kellett bizonyítania, hogy valójában ő őrzi a forradalom eredeti értékeit, és Sztálin tért el a marxizmustól.

Innen vezetett az út az öngazgatás felé.

A jugoszláv ideológusok egyik kiindulópontja az lett, hogy a szovjet rendszer túlzott állami központosítása új bürokratikus uralkodó réteget hozott létre. Ha a szocializmus célja végső soron az állam fokozatos visszaszorulása, akkor az állami tulajdon mindenhatósága önmagában nem lehet az igazi szocializmus bizonyítéka. A vállalatokat ezért elvben nem egy központi bürokráciának, hanem a dolgozóknak kell irányítaniuk.

1950-ben törvényt fogadtak el a munkásöngazgatásról. A jugoszláv vállalatokban munkástanácsok jelentek meg. A rendszer hívei ezt történelmi fordulatnak tekintették: a

dolgozó többé nem az állam alkalmazottja, hanem résztvevője saját munkahelye vezetésének. Az elmélet rendkívül vonzó volt, különösen egy olyan kommunista világban, ahol a sztálini tervgazdaság bürokratikus merevsége egyre nyilvánvalóbbá vált.

A gyakorlat jóval bonyolultabbnak bizonyult. A párt nem mondott le a politikai monopóliumáról. A munkástanácsok dönthettek fontos gazdasági kérdésekről, de a stratégiai kereteket továbbra is a kommunista vezetés alakította. Az állam és a párt intézményei nem tűntek el, hanem átalakultak, és az évtizedek során újabb és újabb szervezetek kerültek közéjük. Sharon Zukin, aki 1970–1971-ben Jugoszláviában végzett terepmunkát, később éppen azt vizsgálta, miként vált el egymástól az öngazgatás hivatalos eszméje és mindennapi gyakorlata. Az ország politikai rendszerének egyik állandó sajátossága lett ez a kettősség: demokratikus részvételről beszéltek olyan rendszerben, amely politikai értelemben nem volt demokrácia.

A változás mindazonáltal valóságos volt. A jugoszláv gazdaság fokozatosan eltávolodott a klasszikus szovjet parancsgazdaságtól. Branko Horvat később három nagy gazdasági korszakról írt: a központi tervezésről, a decentralizációról és az öngazgató szocializmus időszakáról. Ez a fejlődés nem előre megírt terv szerint

haladt. A reformok rendszerint egy korábbi modell problémáira adott válaszként születtek, majd maguk is új problémákat idéztek elő.

Az első nagy kényszert maga a sztálini típusú gazdaság válsága jelentette. A mezőgazdaság kollektivizálása ellenállást váltott ki, a központi irányítás pedig nehézkesen működött. Đilas később úgy emlékezett vissza, hogy az ötvenes évek elején a kollektivizálás katasztrofális következményeit már nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Jugoszlávia nem jutott el a szovjet típusú éhínségig, és a rendszer bizonyos kérdésekben pragmatikusabbnak bizonyult, de a mezőgazdasági politika zsákutcája nyilvánvalóvá vált. 1952-ben Kardelj és Đilas a kollektív gazdaságok feladását sürgette.

A reformokhoz külső segítség is társult. A hidegháború logikája különös helyzetet teremtett. A kommunista Jugoszlávia egyszerre maradt ideológiailag ellenséges a kapitalizmussal szemben, és vált stratégiailag fontossá az Egyesült Államok és Nyugat-Európa számára. Washingtonban világosan felismerték: ha Tito túléli Sztálin nyomását, az bebizonyítja, hogy a kommunista tömb nem megbonthatatlan. Egy független kommunista Jugoszlávia katonai és politikai szempontból sokkal kedvezőbb volt a Nyugat számára, mint egy Moszkvának alárendelt Jugoszlávia.

Amerikai gazdasági és élelmiszersegély érkezett az országba. Később katonai támogatás is társult hozzá. Jugoszlávia azonban nem lett nyugati szövetséges a szó hagyományos értelmében. Tito ügyelt arra, hogy a Moszkvától megszerzett függetlenséget ne cserélje fel washingtoni függésre. Ez a reflex később egész külpolitikáját meghatározta.

1953 márciusában meghalt Sztálin. A moszkvai vezetés néhány év alatt felismerte, hogy a Jugoszlávia elleni politika kudarcot vallott. Nyikita Hruscsov 1955-ben Belgrádba utazott, és megkezdődött a két ország kapcsolatainak rendezése. Ez azonban már nem jelenthette az 1948 előtti állapot visszaállítását. Tito túlélte Sztálint, és ezzel olyan tekintélyre tett szert, amelyet egyetlen más kelet-európai kommunista vezető sem mondhatott magáénak.

A történet ettől kezdve túlmutatott a jugoszláv-szovjet viszonyon. Tito bebizonyította, hogy egy kommunista ország létezhet Moszkván kívül. Ezzel akaratlanul is precedenst teremtett. A későbbi magyar, lengyel és csehszlovák válságok során a Kreml vezetőit állandóan kísértette annak lehetősége, hogy más országok is „jugoszláv útra” próbálnak térni. Jugoszlávia pedig saját különállását egyre inkább nemzeti büszkeségének részévé tette.

A függetlenség azonban nem csupán külpolitikai fogalom volt. Az állam legitimációjának egyik pillérévé vált. Tito hatalmát a rendszer többféleképpen igazolta: a partizánháború győzelmével, a szocialista forradalommal, az ország modernizációjával és a nemzetek közötti béke fenntartásával. 1948 után ezekhez új elem társult. Tito lett az a vezető, aki megvédte Jugoszláviát Sztálintól.

Ezt a tekintélyt később nehéz túlbecsülni. Egy soknemzetiségű, történelmi sérelmekkel terhelt országban Tito személye fokozatosan olyan közös politikai nevezővé vált, amelyet a föderáció intézményei önmagukban nem tudtak pótolni. Szerbek, horvátok, szlovének, boszniai muszlimok, macedónok, montenegróiak, albánok és más közösségek egészen eltérően gondolkodhattak Jugoszláviáról, de az állam élén ugyanaz az ember állt. A rendszer ezt tudatosan erősítette: Tito nem csupán köztársasági elnök volt, hanem marsall, partizánvezér, pártvezető és nemzetközi államférfi.

A személyi hatalom és az önigazgatás között kezdettől fogva különös feszültség húzódott. Miközben a hivatalos ideológia az állam fokozatos visszaszorításáról, decentralizációról és a dolgozók döntési jogáról beszélt, a politikai rendszer csúcsán egyetlen ember tekintélye maradt megkérdőjelezhetetlen. Đilas később úgy értelmezte Tito viszonyát a párthoz, hogy számára a párt

mindenekelőtt a hatalom eszköze volt. A vélemény természetesen egy egykori harcostárs, majd keserű ellenfél értékelése, de a rendszer egyik lényeges sajátosságára rámutatott: Jugoszlávia intézményei folyamatosan változhattak, Tito pozíciója azonban érintetlen maradt.

Ebből született az a Jugoszlávia, amely a hatvanas évekre egyre kevésbé hasonlított a keleti blokk országaihoz. A különút kezdetben kényszer volt. Később ideológia lett belőle. Végül identitássá vált.

Az önállóság logikus következő lépése a külpolitikában következett. Ha Jugoszlávia nem tartozik Moszkvához, de nem akar Washingtonhoz sem tartozni, akkor olyan helyet kell találnia magának a világban, amely túlmutat a hidegháború két tömbjén. Tito Indiában Dzsaváharlál Nehruval, Egyiptomban Gamal Abdel Nasszerrel talált olyan partnerekre, akik hasonlóan gondolkodtak saját országuk mozgásteréről. A gyarmati rendszer felbomlása Ázsiában és Afrikában új államok tucatjait hozta létre. Ezek közül sokan nem akarták, hogy függetlenségük után azonnal valamelyik nagyhatalmi táborhoz csatlakozzanak.

1961 szeptemberében Belgrádban rendezték meg az el nem kötelezett országok első csúcstalálkozóját. A jugoszláv főváros néhány napra olyan világpolitikai központtá vált, amelynek jelentősége messze meghaladta az ország

gazdasági vagy katonai súlyát. Tito külpolitikai álma valóra vált. Egy közepes méretű balkáni állam vezetője úgy tárgyalhatott Washingtonnal és Moszkvával, hogy közben Ázsia, Afrika és Latin-Amerika politikusainak egész hálózatára támaszkodhatott.

Az el nem kötelezettség Jugoszlávia számára több volt látványos diplomáciánál. Biztonsági doktrína volt. Gazdasági lehetőség volt. Nemzetközi presztízst adott. És igazolta a jugoszláv rendszer saját magáról alkotott képét: van harmadik út a világpolitikában éppúgy, ahogyan létezik külön jugoszláv út a szocializmusban.

A későbbi Džemal Bijedić felemelkedését sem lehet nélkül megérteni. Amikor 1971-ben a jugoszláv kormány élére került, olyan ország miniszterelnöke lett, amelynek diplomáciai kapcsolatai messze túlnyúltak Európán. Jugoszláv vezetőként Kairóban, Bagdadban, Újdelhiben, afrikai fővárosokban vagy Washingtonban is lehetett politikai feladata. Tito személyes diplomáciája mögött egy egész állami gépezet működött, és Bijedić ennek hamarosan egyik legfontosabb szereplőjévé vált. Addig azonban még hosszú út vezetett.

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a jugoszláv rendszer sikerei látványosak voltak. Az ország iparosodott, városai gyorsan növekedtek, az életszínvonal emelkedett. A háború utáni szegény, nagyrészt

agrárjellegű társadalom néhány évtized alatt átalakult. Branko Horvat adatai jól érzékeltetik a változás sebességét: olyan generáció élt Jugoszláviában, amely gyermekkorában még hagyományos paraszti világot ismert, felnőttként pedig már televíziót vásárolt, autóval járt és külföldre utazott.

Csakhogyminden eredmény új kérdéseket hozott felszínre. A gazdagabb Szlovénia és Horvátország egyre kevésbé akarta finanszírozni a szegényebb déli köztársaságok fejlődését. Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Montenegró és Koszovó gyors modernizációja hatalmas beruházásokat követelt. A piac bizonyos elemeinek bevezetése növelte a vállalatok önállóságát, ugyanakkor növelte a különbségeket is. A decentralizáció gazdasági értelemben logikusnak tűnt, politikai értelemben azonban óhatatlanul felvetette a kérdést: ha a köztársaságok saját gazdasági érdekeiket egyre önállóbban képviselik, meddig marad egységes maga Jugoszlávia?

A rendszer erre sokáig ugyanazzal a válasszal felelt. Amíg Tito él, Jugoszlávia együtt marad.

A mondat megnyugtatónak hangzott. Egyúttal magában hordozta a következő, sokkal nyugtalanítóbb kérdést. Mitörténik majd utána?

2. Hat köztársaság, egy állam

Jugoszláviát kívülről könnyebb volt egységes országnak látni, mint belülről annak megélni. A térképen egyetlen állam húzódott az Alpoktól Macedóniáig, az Adriától a bolgár és román határig. Közös zászlója volt, közös hadserege, közös valutája, közös külpolitikája, és mindenütt ugyanannak az államfőnek, Josip Broz Titónak a képe jelent meg a hivatalok falán. A jugoszláv állampolgár ugyanazzal az útlevéllel indulhatott Ljubljánából, Splitből, Szarajevóból vagy Szkopjéból Nyugat-Németországba dolgozni. A hadseregben szlovén, szerb, horvát, macedón, montenegrói és boszniai muszlim fiatalok szolgáltak együtt. Az iskola azt tanította, hogy a partizánháborúban a jugoszláv népek közösen szerezték vissza szabadságukat, és az ország jövőjét a „testvériség és egység” biztosítja.

A föderáció mélyén azonban olyan történelmi, gazdasági, vallási és nemzeti különbségek húzódtak, amelyeket egyetlen jelszó sem tüntethetett el. Jugoszlávia területének különböző részei évszázadokon keresztül eltérő államokhoz, birodalmakhoz és kulturális övezetekhez tartoztak. Szlovénia és Horvátország nagy része a Habsburg Monarchia világában fejlődött. Bosznia-Hercegovina több mint négy évszázadon át az Oszmán Birodalom része volt, majd 1878-tól az Osztrák-Magyar Monarchia igazgatása alá került. Szerbia

a XIX. század folyamán építette ki önálló államiságát. Macedónia csak a Balkán-háborúk után került ki végleg az oszmán uralom alól. Montenegró pedig saját dinasztiával rendelkező kis államként élte meg a délszláv egyesülés előtti korszakot.

A különbségeket nem csupán a történelemkönyvek őrizték. Láthatók voltak az építészetben, a falvak szerkezetében, az egyházi épületekben, a családi hagyományokban, a földbirtokviszonyokban, az írásmódban és a gazdasági fejlettségben is. Egy ljubljanoi vagy zágrábi polgár világa sok szempontból közelebb állhatott Grazhoz vagy Trieszthez, mint egy koszovói vagy macedón falusi közösség életéhez. A különbségek a szocialista modernizáció évtizedei alatt csökkentek, de nem tűntek el. Sőt, a gyors fejlődés bizonyos területeken még láthatóbbá tette őket.

Az első Jugoszlávia 1918-ban a délszláv egység ígéretével született meg. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban azonban már az első években kiderült, hogy az „egység” jelentése korántsem magától értetődő. A szerb politikai elit jelentős része olyan államot képzelt el, amelynek központja Belgrád, intézményi alapját pedig a háborúból győztesen kikerült Szerbia adja. Sok horvát és szlovén politikus ezzel szemben föderális vagy legalább erősen decentralizált államot akart, amelyben a történelmi

tartományok széles önállósággal rendelkeznek.

A vita nem intézményi technikáról szólt. Azt a kérdést rejtette, hogy létezik-e egyetlen jugoszláv politikai nemzet, amelybe a szerbeknek, horvátoknak és szlovéneknek fokozatosan bele kell olvadniuk, vagy Jugoszlávia különálló nemzetek közös állama. A királyi diktatúra időszakában az első válasz került előtérbe. I. Sándor király 1929-ben még az ország nevét is Jugoszláviára változtatta, és az addigi történelmi régiókat olyan közigazgatási egységekkel próbálta felváltani, amelyek elvben gyengítették a régi nemzeti határokat.

A kísérlet nem oldotta meg az alapvető konfliktust. Amikor 1941 áprilisában Németország és szövetségesei megtámadták Jugoszláviát, az állam néhány nap alatt katonailag és politikailag összeomlott. Területét a megszállók feldarabolták. Az usztasák vezette Független Horvát Állam Horvátország nagy része mellett Bosznia-Hercegovinát is magában foglalta, és tömeges terrorba kezdett a szerb lakosság, valamint a zsidók és romák ellen. Szerbiát német megszállás alá helyezték. Szlovéniát felosztották Németország és Olaszország között. Macedónia nagy része bolgár fennhatóság alá került, Koszovó jelentős része pedig az olasz ellenőrzésű Albániához.

A háború nemcsak megszállás volt, hanem polgárháború is. A kommunista partizánok, a szerb monarchista csetnikek, az usztrasák, különböző helyi milíciák, megszálló hadseregek és kollaboráns alakulatok egymással is harcoltak. A frontvonalak gyakran nem követték tisztán a nemzeti vagy vallási határokat, de a civilek elleni erőszak sok térségben éppen nemzeti vagy vallási alapon zajlott. Egyes falvakban olyan tapasztalatok keletkeztek, amelyek emléke évtizedekkel később is jelen volt a családokban, még akkor is, amikor a hivatalos nyelv kerülte a régi sebek nyilvános felszakítását.

Tito partizánmozgalmának egyik legfontosabb politikai újítása az volt, hogy a régi jugoszláv államot nem próbálta egyszerűen helyreállítani. A kommunisták a háború idején olyan föderációt ígértek, amely elismeri a jugoszláv népek különállását. A rendszer legitimitásának egyik pillére éppen az lett, hogy állítása szerint megoldotta azt a nemzeti kérdést, amelybe a királyi Jugoszlávia belebukott.

Az új államot hat köztársaság alkotta: Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró és Macedónia. Szerbián belül két autonóm területet is létrehoztak: Vajdaságot és Koszovót. A szövetségi szerkezet azt üzent, hogy egyik nagyobb nemzet sem olvaszthatja be a többieket, és Jugoszlávia nem Nagy-Szerbia kibővített változata lesz. A köztársasági

határokat ugyanakkor nem lehetett tökéletesen nemzeti határokkal azonosítani. Jelentős szerb népesség élt Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában, horvátok éltek Boszniában és Vajdaságban, albánok Koszovóban és Macedóniában, magyarok Vajdaságban. Bosznia-Hercegovina pedig különösen összetett köztársaság volt: egyik fő közössége sem birtokolhatta kizárólagosan.

Ez a sajátosság tette Boszniát a jugoszláv föderáció egyik legérdekesebb és egyben legkényesebb elemévé. A köztársaságot a háború idején nem osztották fel Szerbia és Horvátország között, pedig mindkét nemzeti politika történetében voltak olyan irányzatok, amelyek saját területük részének tekintették. Bosznia-Hercegovina önálló föderális egységként történő helyreállítása ezért önmagában politikai állásfoglalás volt. A jugoszláv kommunisták azt mondták ki vele, hogy Bosznia nem szerb és nem horvát tartomány, hanem olyan történelmi-politikai közösség, amelynek önálló helye van a föderációban.

A meghatározás azonban új kérdést teremtett. Ha Boszniában három nagy közösség élt, akkor miként kell meghatározni a muszlim lakosság nemzeti identitását?

A probléma a XX. század első felében sem kapott egyértelmű választ. A boszniai muszlimok délszláv nyelvet beszéltek, de vallási, kulturális és történelmi identitásuk

különbözött mind az ortodox szerbekétől, mind a katolikus horvátokétól. A szerb és horvát nemzeti gondolkodás számos képviselője úgy vélte, hogy valójában az egyik vagy a másik nemzethez tartoznak: csak vallásuk választja el őket. Innen származtak a „mohamedán vallású szerb” és „mohamedán vallású horvát” típusú meghatározások.

Az érintettek jelentős része egyik azonosulást sem érezte magáénak. Az oszmán múlt, Bosznia saját története, az iszlám kulturális öröksége és a helyi közösségi hagyományok együtt olyan identitást alakítottak ki, amelyet nehéz volt egyszerűen besorolni a szerb-horvát nemzeti versengésbe. A második világháború után létrejött rendszer előbb megpróbálta nyitva hagyni a kérdést. A népszámlálások kategóriái változtak, és a muszlim lakosság egy része jugoszlávként, meghatározatlan nemzetiségűként vagy más módon jelent meg a statisztikákban.

Ez azért vált egyre tarthatatlanabbá, mert a kommunista Jugoszlávia maga építette politikai rendszerét a nemzetek egyenjogúságára. Ha a föderáció minden nagyobb nép számára politikai képviseletet, köztársasági intézményeket és kulturális elismerést ígért, nehéz volt hosszú távon megmagyarázni, miért kell egy többmilliós közösségnek más nemzetek között választania.

A hatvanas években fokozatosan megváltozott a hivatalos politika. A folyamat nem egyetlen döntéssel kezdődött, és nem kizárólag Tito személyes akaratából következett. A bosznia-hercegovinai kommunista vezetés egyre határozottabban képviselte azt az álláspontot, hogy a muszlim lakosság önálló nemzeti közösséget alkot. A változás 1968-ban kapott politikai áttörést, amikor a muszlimokat nemzeti értelemben is elismerték. A későbbi népszámlálásokban a „Muszlim” nagy kezdőbetűvel nem vallási gyakorlatot, hanem nemzetiségi kategóriát jelölt.

Mai szemmel a szóhasználat könnyen félreérthető. A korabeli jugoszláv „Muszlim” nemzetiségi kategória nem azt jelentette, hogy minden magát ide soroló ember vallásos volt, és azt sem, hogy Jugoszlávia valamennyi iszlám vallású lakosát egyetlen nemzethez sorolták. Az albánok például nagyrészt muszlim vallásúak voltak, mégis külön nemzeti közösségként jelentek meg. A boszniai muszlim nemzeti identitásból alakult ki később a ma általánosan használt bosnyák megnevezés.

Az elismerés nagyobb jelentőségű volt annál, mint amit egy népszámlálási rovat változása sugall. Bosznia-Hercegovina politikai helyzetét is átalakította. A köztársaság ettől kezdve még világosabban három nagy nemzeti közösség – muszlimok, szerbek és horvátok – közös politikai tere lett. A szövetségi tisztségek

betöltésekor, a pártvezetésben és az állami intézményekben egyre nagyobb jelentőségre tett szert a nemzeti egyensúly. Amikor a hetvenes évek elején a jugoszláv államelnökség szerkezetéről vitatkoztak, Bosznia-Hercegovina éppen azért ragaszkodott három képviselőhöz, hogy mindhárom közössége megjelenhessen a testületben.

A nemzetiségi „kulcs” – a különböző nemzetek és köztársaságok arányos képviseletének elve – a jugoszláv rendszer hétköznapijainak részévé vált. Egy magas szintű kinevezésnél nem lehetett csak azt kérdezni, hogy ki a legalkalmasabb jelölt. Számított, honnan jön, melyik köztársasághoz és melyik nemzethez tartozik, milyen tisztséget töltenek be más köztársaságok vezetői, és felborítaná-e kinevezése az elfogadott egyensúlyt. Ez a rendszer sok konfliktust valóban tompított. Ugyanakkor állandóan emlékeztette a politikai elitet arra, hogy a nemzeti hovatartozás továbbra is alapvető politikai tényező.

Džemal Bijedić pályája később ennek az összetett rendszernek lett egyik legjobb példája. Boszniai muszlim politikusként olyan köztársaságból érkezett, amely a föderációban nem tartozott sem a leggazdagabbak, sem a legerősebbek közé. Nem állt mögötte olyan nagy nemzeti politikai központ, mint Belgrád a szerbek vagy Zágráb a

horvátok mögött. Éppen ez lehetett azonban előny is. Egy boszniai vezető bizonyos helyzetekben kevésbé tűnt fenyegetőnek a nagyobb köztársaságok számára, miközben személye szimbolizálhatta a jugoszláv egyensúlyt.

Bosznia azonban nem csupán politikai közvetítő terület volt. Saját érdekei voltak. Gazdaságilag a köztársaság az ország kevésbé fejlett részei közé tartozott, bár helyzete korántsem volt egységes. Szarajevó gyorsan fejlődő közigazgatási, kulturális és ipari központ lett, más vidékeken azonban a mezőgazdasági túlnépesedés, az elmaradott infrastruktúra és a munkalehetőségek hiánya továbbra is komoly gondokat okozott. Bosznia nagy ásványkincsekkel, erdőkkel és energiatermelési lehetőségekkel rendelkezett, ezért az iparosítás során jelentős nehézipari beruházások történtek. A fejlődés haszna és költsége azonban nem minden térséget egyformán érintett.

A gazdasági különbségek hamar politikai nyelvet kaptak. Szlovénia és Horvátország vezetői egyre gyakrabban kifogásolták, hogy a fejlettebb köztársaságok jövedelméből nagy összegeket irányítanak a kevésbé fejlett területekre. A déli köztársaságok vezetői viszont azzal érveltek, hogy fejlődésük korábbi történelmi hátrányok miatt maradt el, és a föderáció valódi egyenjogúságáról csak akkor lehet beszélni, ha ezek a különbségek

csökkennek.

A vita mélyén ott rejtőzött az állam alapvető kérdése. Mit jelent a jugoszláv szolidaritás? Mennyit kell egy szlovén munkásnak fizetnie azért, hogy Koszovóban vagy Boszniában új üzem épüljön? Milyen jogon kér nagyobb gazdasági önállóságot egy gazdagabb köztársaság, ha az ország szegényebb részei szerint éppen a közös állam tette lehetővé gazdasági felemelkedését? És fordítva: meddig várható el a támogatás, ha a pénzek felhasználását a befizető köztársaságok pazarlónak tartják?

A szocialista rendszer hivatalos nyelve ezeket a vitákat sokáig osztálypolitikai vagy gazdaságszervezési fogalmakkal próbálta leírni. A mindennapi politikában azonban a regionális gazdasági érdekek és a nemzeti kérdés egyre nehezebben váltak el egymástól. A gazdagabb északnyugat és a szegényebb dél közötti különbség részben egybeesett a köztársasági határokkal. Ezért egy gazdasági vita könnyen nemzeti sérelemmé változhatott.

A jugoszláv vezetés érzékelte a veszélyt. A válasz nem a föderáció visszaközpontosítása lett, hanem fokozatosan éppen az ellenkezője: a köztársaságok jogainak növelése. Edvard Kardelj abból indult ki, hogy Jugoszláviát nem lehet tartósan úgy egyben tartani, hogy a központ akarata felülírja a nemzetek érdekeit. Ha egy köztársaság úgy érzi,

hogy Belgrád uralkodik felette, előbb-utóbb maga az állam válik számára teherre. Ezért a föderáció fennmaradását paradox módon a szövetségi központ gyengítésével akarta biztosítani.

A hetvenes évek elején megszülető alkotmányos rendszer ennek a gondolkodásnak volt a végpontja. A köztársaságok és az autonóm tartományok egyre több saját hatáskört kaptak. A szövetségi döntéseknél a konszenzus elve erősödött. A föderáció bizonyos ügyekben csak a köztársasági és tartományi vezetésekkel egyetértésben cselekedhetett. A közös állam továbbra is létezett, de egyre kevésbé működött hagyományos, hierarchikus államként.

Ez különleges helyzetet teremtett. Jugoszlávia egyszerre lett decentralizáltabb és politikailag bonyolultabb. A köztársaságok nagyobb önállósága csökkenthette azt az érzést, hogy Belgrád uralkodik felettük, ugyanakkor egyre erősebb köztársasági politikai eliteket hozott létre. A vezetőknek két irányban kellett legitimációt keresniük: jugoszláv politikusok voltak, de közben saját köztársaságuk érdekeit is képviselték.

Bosznia-Hercegovina ebből a szempontból különleges laboratóriumnak számított. Saját létét részben éppen az indokolta, hogy egyik nagy nemzet se sajátíthassa ki. A boszniai pártvezetésnek ezért nem volt érdeke sem a

horvát, sem a szerb nacionalizmus erősödése. Számára a jugoszláv föderáció nem elvont ideológiai konstrukció volt: Bosznia politikai önállóságának egyik legfontosabb biztosítékát jelentette.

Džemal Bijedić későbbi jugoszláv politikáját enélkül nehéz megérteni. Nemcsak olyan vezető volt, aki véletlenül Boszniából érkezett. Olyan politikai kultúra formálta, amely számára a kompromisszum, az egyensúly és a föderáció fennmaradása közvetlen köztársasági érdek volt. Amikor később a szövetségi kormány élére került, egyszerre képviselhette Bosznia felemelkedését és azt az elképzelést, hogy Jugoszlávia csak akkor maradhat együtt, ha egyik népe és egyik köztársasága sem érzi magát másodrendűnek.

Ez a gondolat a hetvenes évek közepén még erősnek tűnt. Jugoszlávia látszólag megtalálta azt a kényes egyensúlyt, amelyre az első állam hiába törekedett. A köztársaságoknak saját alkotmányuk, parlamentjük, kormányuk, pártvezetésük és jelentős gazdasági önállóságuk volt. A nemzetek hivatalosan egyenjogúak voltak. A szövetségi intézményekben gondosan ügyeltek a képviseletükre.

Csak hogy az egyensúly fölött továbbra is ugyanaz az ember állt. A föderáció megváltozott. Tito nem. Ez az ellentmondás később egyre fontosabbá vált.

3. A jugoszláv csoda mindennapjai

A hatvanas évek második felében Jugoszlávia lakosságának jelentős része életében először tapasztalta meg, milyen gyorsan képes megváltozni egy ország. A háború utáni nélkülözés emléke még közel volt. Sok családban éltek olyan emberek, akik gyerekkorukban földpadlós parasztházban laktak, petróleumlámpánál világítottak, és a legközelebbi orvoshoz vagy középiskolához órákat kellett utazniuk. Ugyanezeknek a családoknak a következő nemzedéke már városi lakótelepen nőtt fel, televíziót nézett, motorkerékpárt vagy autót vásárolt, nyáron az Adriára utazott, esetleg Nyugat-Németországban dolgozott.

A fejlődés ütemét a számok is érzékeltették. Az ipari termelés többszörösére nőtt, új gyárak, erőművek, bányák, utak és lakónegyedek épültek. Az oktatás gyorsan terjedt. A hatvanas évek elején még a lakosság jelentős része csak néhány iskolai osztályt végzett, egy évtizeddel később már sokkal több középiskolás és egyetemista tanult az országban. A városi lakosság aránya gyorsan emelkedett. Rusinow adatai szerint 1961-ben a jugoszlávok mintegy 28 százaléka élt városinak minősített településen, 1971-ben már körülbelül 35 százalék.

Ez ma alacsony aránynak tűnhet, de a változás társadalmi ereje hatalmas volt. Falvakból és hegyvidéki

térségekből százezrek indultak Zágráb, Belgrád, Ljubljana, Szarajevó, Split, Rijeka, Szkopje és más ipari központok felé. A városok peremén új lakótelepek nőttek ki a földből. A hagyományos családi és falusi kapcsolatok fellazultak, miközben új munkásrétegek jöttek létre. Olyan emberek kerültek gyárakba, irodákba és egyetemekre, akiknek szülei még szinte teljesen mezőgazdaságból éltek.

A változás ezért nem mérhető kizárólag tonna acélban vagy megtermelt kilowattórában. A jugoszláv modernizáció egyik legmélyebb következménye az életkilátások átalakulása volt. A parasztcsalád gyermeke előtt olyan pályák nyíltak meg, amelyek egy nemzedékkel korábban alig léteztek. Mérnök, technikus, tanár, orvos, vállalati vezető vagy pártfunkcionárius lehetett. Az állam tömegesen képezte azokat az embereket, akikre az iparosodó gazdaságnak szüksége volt.

A rendszer ezt saját sikerének bizonyítékaként mutatta be, és nem minden alap nélkül. A második világháború végén Jugoszlávia rendkívül súlyos veszteségekkel, lerombolt infrastruktúrával és nagy területi fejlettségi különbségekkel indult. Néhány évtizeddel később iparosodott közepes európai állammá vált. A társadalmi mobilitás valóságos volt, és a kommunista rendszer támogatottságának egy része ebből fakadt.

A fejlődéshez sajátos fogyasztói kultúra társult. Jugoszlávia vezetői soha nem fogadták el teljesen azt a kelet-európai modellt, amelyben a nehézipar fejlesztése tartósan maga alá rendelte a lakossági fogyasztást. A hatvanas évek reformjai egyre nagyobb teret adtak a piacnak, a vállalatok önállóságának és a fogyasztói keresletnek. A rendszer továbbra is szocialistának nevezte magát, de üzleteiben egyre több olyan termék jelent meg, amely a keleti blokk más országaiban ritka vagy nehezen megszerezhető volt.

A televízió terjedése különösen gyorsan változtatta meg a mindennapi életet. Rusinow szerint 1962-ben még körülbelül 126 ezer regisztrált televízió működött az országban, négy évvel később már több mint háromnegyed millió. A készülék sok családban a nappali középpontjává vált. A képernyőn nemcsak hivatalos híradók és Tito beszédei jelentek meg. Jugoszláv filmek, szórakoztató műsorok, sportközvetítések és külföldi produkciók is formálták a közönség ízlését.

A határ menti térségekben a nyugati televízió és rádió közvetlenül is fogható volt. Szlovéniában és Horvátországban olasz, osztrák műsorokat néztek, másutt külföldi rádióadókat hallgattak. A hatalom ezt nem tudta és egy idő után nem is akarta teljesen megakadályozni. A jugoszláv állampolgár információs környezete ezért jóval

nyitottabb lett annál, mint amit a klasszikus kommunista modell feltételezett.

A kulturális életben hasonló kettősség alakult ki. A cenzúra létezett, a párt meghatározta a politikai rendszer alapvető határait, és bizonyos témák átlépése súlyos következményekkel járhatott. Ugyanakkor az irodalom, a film és a sajtó mozgástere sokszor jóval szélesebb volt, mint a Varsói Szerződés országaiban. A rendszer képes volt eltérni társadalomkritikát mindaddig, amíg az nem alakult szervezett politikai kihívássá.

A jugoszláv film különösen látványos példája lett ennek a viszonylagos nyitottságnak. A hatvanas évek úgynevezett fekete hullámának rendezői sötét, ironikus vagy kifejezetten kiábrándult képet mutattak a szocialista társadalomról. Munkanélküliségről, kispolgári képmutatásról, perifériára szorult emberekről és a hivatalos ideológia mögött meghúzódó ellentmondásokról beszéltek. A hatalom időnként betiltott filmeket és támadta az alkotókat, de az ilyen művek pusztán létrejötte is jelezte, milyen sajátos kulturális teret hozott létre a jugoszláv rendszer.

A nyitottság leglátványosabb bizonyítéka mégsem a mozi vagy a televízió, hanem az útlevél volt.

A jugoszláv állampolgárok nagy része szabadabban utazhatott külföldre, mint a szocialista tábor lakossága. Az ország vezetése az ötvenes évek végétől fokozatosan enyhítette az utazási korlátozásokat, majd a hatvanas évekre a külföldi munkavállalás is tömegjelenséggé vált. Ez a politika részben ideológiai vállalkozás volt: Jugoszlávia bizonyítani akarta, hogy nincs szüksége zárt határookra ahhoz, hogy megőrizze szocialista rendszerét.

Részben azonban gazdasági kényszer szülte. A reformok idején a vállalatok nagyobb gazdasági racionalitásra törekedtek, és sok helyen fölösleges munkaerő jelent meg. A gyorsan növekvő fiatal népességnek az ország nem tudott mindenütt elegendő állást teremteni. A munkanélküliség különösen a kevésbé fejlett köztársaságokat és régiókat sújtotta. A külföldi munkavállalás egyszerre szolgált biztonsági szelepként és gazdasági erőforrásként.

A hatalom sajátos kifejezést használt az elvándorlókra: „ideiglenesen külföldön dolgozó munkások”. A megfogalmazás mögött politikai remény rejtőzött. A vezetés azt akarta hinni, hogy ezek az emberek nem emigránsok. Jugoszláv állampolgárok maradnak, néhány évig pénzt keresnek Nyugaton, megtakarításaikkal segítik családjukat és végül hazatérnek.

Sokan valóban ezt tervezték. Egy boszniai vagy dalmáciai faluból induló fiatal férfi néhány évet töltött Münchenben, Stuttgartban vagy Bécsben, pénzt küldött haza, majd ebből házat épített, traktort vagy autót vásárolt. A külföldi keresetek egész települések képét alakították át. Megjelentek a korábban elképzelhetetlen méretű családi házak, nyugati autók, háztartási gépek és új fogyasztási szokások.

Csak hogy a vendégmunka nem maradt gazdasági ügy. A Nyugaton dolgozó jugoszlávok megtapasztalták, hogy más politikai rendszerben is lehet élni. Szakszervezetekkel, többpártrendszerrel, szabadabb sajtóval és magasabb fogyasztási színvonallal találkoztak. Hazatéréskor nem lehetett egyszerűen kitörölni ezeket a tapasztalatokat. A jugoszláv vezetés számára ez állandó kihívást jelentett: miként lehet nyitott határokat fenntartani anélkül, hogy a külföldi tapasztalat aláássa a rendszer politikai monopóliumát?

A válasz részben az volt, hogy Jugoszlávia saját rendszerét a Nyugatnál és a keleti blokknál egyaránt jobbnak próbálta bemutatni. A hivatalos ideológia szerint a kapitalizmus társadalmi egyenlőtlenséget és munkáselnyomást termel, a szovjet típusú rendszer pedig bürokratikus diktatúrává torzult. Jugoszlávia viszont olyan harmadik utat képvisel, amely ötvözi a szocialista

társadalmi tulajdont a munkásönigazgatással, a nemzeti függetlenséget a nemzetközi nyitottsággal.

Sok állampolgár ezt részben el is fogadta. Nem kellett feltétlenül lelkes kommunistának lenni ahhoz, hogy valaki büszke legyen arra, mennyivel könnyebben utazhat, mint egy román vagy keletnémet állampolgár. Tito külpolitikai tekintélye, az el nem kötelezett mozgalom, a nyugati turisták jelenléte és a viszonylagos fogyasztói bőség együtt olyan életérzést teremtett, amelyben a jugoszláv különút kézzelfogható tapasztalattá vált.

A másik nagy kapu a külvilág felé az Adria volt.

Jugoszlávia tengerpartja a hatvanas és hetvenes években Európa egyik gyorsan fejlődő idegenforgalmi térsége lett. Isztria, a Kvarner-öböl és Dalmácia városaiban sorra épültek a szállodák, üdülőtelepek és kempingek. Nyugatnémet, osztrák, olasz, brit, skandináv és más turisták milliói érkeztek. Dubrovnik, Split, Rovinj, Poreč, Makarska vagy az adriai szigetek egyre erősebben bekapcsolódtak a nyugati tömegturizmusba.

A turizmus valutát hozott, munkahelyeket teremtett és új társadalmi kapcsolatokat nyitott. Egy dalmát pincér vagy szállodai alkalmazott nyugatnémet márkában kapott borravalót, külföldi vendégekkel beszélt, és olyan fogyasztási mintákat látott közelről, amelyeket a hivatalos

propaganda kapitalista dekadenciaként nehezen tudott volna hitelesen elítélni.

A tengerpart azonban egyúttal tovább mélyítette a regionális különbségeket. Horvátország és Szlovénia földrajzi helyzetéből, történelmi kapcsolataiból és fejlettebb infrastruktúrájából több hasznot húzott a nyugati nyitásból, mint Macedónia, Montenegró belső térségei, Koszovó vagy Bosznia jelentős része. A vendégmunkások pénze ugyan sokat enyhített a különbségeken, de a modernizáció üteme továbbra is rendkívül egyenetlen maradt.

A jugoszláv gazdasági siker ezért már a hetvenes évek előtt is hordozta saját válságának csíráit. Pirjevec adatai szerint 1970-ben Szlovénia egy főre jutó nemzeti jövedelme többszöröse volt Koszovóénak. A két szélső érték között helyezkedett el a többi köztársaság, de a tendencia világos volt: a fejlettségi különbségek a hatalmas beruházások ellenére sem tűntek el.

Bosznia ebből a világból egyszerre részesült és maradt le. Szarajevó gyorsan modernizálódott. Iparvállalatok, oktatási és kulturális intézmények fejlődtek, utak épültek, és a köztársaság nehézipari kapacitása jelentősen nőtt. Zenica acélipara, Tuzla bányászata és vegyipara, Mostar ipara, az energiarendszer fejlesztése mind azt jelezte, hogy Bosznia távolodik korábbi agrárjellegétől.

A modernizáció azonban gyakran brutális társadalmi váltást jelentett. Fiatalok hagyták el a hegyi falvakat, miközben az idősebb nemzedék ott maradt. A városok lakáshiánnyal küszködtek. A frissen érkezett munkások nem egyik napról a másikra váltak urbánus középosztályá. Hagyományos családi értékek, vallási szokások, paraszti életmód és modern ipari kultúra különös keveréke alakult ki.

A vallás helyzete is összetettebb volt, mint más kommunista országokban. Az állam szekuláris volt, és a háború utáni években keményen fellépett az egyházi intézményekkel szemben. Később azonban a politika mérséklődött. Katolikus templomok, ortodox egyházközségek és mecsetek továbbra is működtek. A vallás sok családban inkább kulturális és közösségi identitásként maradt jelen, mint nyílt politikai erőként.

Boszniában ennek különös jelentősége volt. A muszlim nemzeti identitás hivatalos elismerése nem jelentette az iszlám politikai megerősítését. A kommunista vezetés világosan elválasztotta a nemzetiséget a vallástól. Egy boszniai „Muszlim” lehetett ateista párttag éppúgy, mint vallási hagyományait őrző család tagja. A rendszer éppen így próbálta beilleszteni a boszniai muszlim közösséget a szocialista nemzetfogalomba.

A hetvenes évek jugoszláv állampolgára ezért egyszerre élt sok világban. Munkástanácsban szavazhatott vállalata ügyeiről, miközben valódi ellenzéki pártra nem szavazhatott. Nyugat-Németországban dolgozhatott, miközben otthon a kommunista párt politikai monopóliuma érintetlen maradt. Amerikai filmet nézhetett, olasz farmernadrágot vásárolhatott Triesztben és nyugati autót vezethetett, miközben május elsején vörös zászlók alatt vonult fel.

Ez a rendszer nem azért maradt fenn évtizedeken át, mert mindenki hitt benne ugyanúgy. Sokkal inkább azért, mert különböző emberek különböző okokból találtak benne valamit, amit érdemes volt megőrizni. Az idősebb partizánnemzedék a háborús győzelem és az állami függetlenség eredményét látta benne. A munkások egy része értékelte a társadalmi felemelkedést és a munkahely biztonságát. A fiatalabbak számára fontos volt az utazás és a kulturális nyitottság. A köztársasági elitek a növekvő önállóságot becsülték. A nemzetközi politika iránt érdeklődők pedig büszkék lehettek arra, hogy országuk méretéhez képest feltűnően nagy szerepet játszik a világban.

A kompromisszum ára az volt, hogy sok ellentmondást nem oldottak meg, hanem egymás mellé helyeztek. Piac és szocializmus. Egypártrendszer és önigazgatás.

Nemzeti önállóság és közös jugoszláv állam. Nyitott határ és politikai ellenőrzés. Decentralizáció és Tito személyes hatalma.

A rendszer addig működött jól, amíg ezek az ellentétek nem kényszerítették döntésre. Ha egy vállalat veszteséges volt, ki viselje a veszteséget? Ha egy köztársaság saját gazdasági érdeke és a föderáció érdeke ütközött, melyik legyen fontosabb? Ha a munkástanács mást akart, mint a pártvezetés, ki dönt? Ha egy nemzeti közösség további jogokat követelt, hol húzódik az a határ, amelyen túl az egyenjogúság már az állam egységét veszélyezteti?

A hatvanas évek végéig ezekre a kérdésekre többnyire lehetett kompromisszumot találni. A gazdaság növekedett, az életszínvonal emelkedett, Tito tekintélye óriási volt, Jugoszlávia külpolitikai helyzete pedig kifejezetten kedvezőnek tűnt. A rendszernek volt miből engednie.

A gondok akkor váltak veszélyesebbé, amikor a növekedés lassult és a politikai konfliktusok erősödtek. A gazdasági reformok nem hozták meg mindenütt az elvárt eredményt. A munkanélküliség nőtt, százezrek mentek külföldre. A köztársaságok közötti pénzügyi viták élesebbé váltak. A horvát értelmiség és politikai elit egy része úgy érezte, hogy Horvátország túl sokat fizet a közös államért, miközben túl kevés beleszólása van saját gazdasági ügyeibe. Szerbiában ezzel párhuzamosan egyre többen

attól tartottak, hogy a decentralizáció a szerb politikai súly fokozatos leépítéséhez vezet.

1966 után, Aleksandar Ranković bukásával eltűnt a rendszer egyik legerősebb központosító alakja. Az esemény jelentőségét akkor még kevesen láthatták teljes mélységében. Az ország nyitottabbá, decentralizáltabbá és bizonyos értelemben szabadabbá vált. Ugyanakkor meggyengült az a hatalmi központ is, amely korábban erővel fogta össze a föderációt.

A jugoszláv csoda ettől kezdve egyre inkább két történetet mesélt egyszerre. Az egyik egy nyitott, modernizálódó, magabiztos ország története volt, amelynek állampolgárai szabadabban utaztak és jobban éltek, mint korábban bármikor. A másik egy olyan rendszer története, amelynek alapvető konfliktusai éppen a siker éveiben kezdtek ismét láthatóvá válni. Džemal Bijedić politikai felemelkedése ebben a pillanatban gyorsult fel. Abban az időben, amikor Jugoszlávia már elég magabiztos volt ahhoz, hogy lazítson saját kötelekein, de még nem tudhatta, mekkora feszültséget képes elviselni.

4. Az öinigazgatás ígérete és valósága

A jugoszláv rendszer egyik legkülönösebb vonása az volt, hogy miközben egypárti állam maradt, vezetői évtizedeken át arról beszéltek: a hatalmat fokozatosan át kell adni azoknak, akik a gyárakban, bányákban, vállalatokban és helyi közösségekben dolgoznak. A munkásöinigazgatás idővel annyira összeforrt Jugoszlávia nemzetközi képével, hogy külföldön sokan éppen ezzel azonosították a „jugoszláv utat”. A rendszer saját ideológusai még nagyobb jelentőséget tulajdonítottak neki. Számukra az öinigazgatás bizonyította, hogy létezhet olyan szocializmus, amely nem követi a szovjet modellt, és amelyben az állam fokozatos visszaszorítása nem távoli ígéret, hanem megkezdett történelmi folyamat.

Az elképzelés az 1948-as sztálini szakítás után kapott politikai erőt. A jugoszláv vezetőknek ideológiailag is meg kellett magyarázniuk, miért maradhatnak kommunisták, ha elutasítják Moszkva irányítását. Az egyik válasz az lett, hogy Sztálin rendszere valójában eltávolodott a marxizmus eredeti céljaitól. Az állam mindent maga alá gyűrt, a bürokrácia saját érdekeit követte, a munkás pedig ugyanúgy alárendelt maradt, csak a magántőkés helyét az állami hivatalnok foglalta el.

Milovan Đilas később azt állította, hogy az öinigazgatás alap gondolatát ő vetette fel Kardeljnek és Boris Kidričnek,

majd közösen vitték el Titóhoz. Pirjevec részletesen rekonstruálja ezt a történetet: Tito kezdetben bizonytalanul fogadta az ötletet, aztán felismerte benne a politikai lehetőséget. Ha a gyárakat valóban a munkások igazgatják, Jugoszlávia azt mondhatja, hogy tovább ment a szocializmus útján, mint a Szovjetunió. Megszületett a jelszó: a gyárakat a munkásoknak.

A politikai gondolat vonzereje nyilvánvaló volt. A munkás többé nem egy minisztérium által kinevezett igazgató utasításainak passzív végrehajtója lett volna, hanem beleszólhatott a vállalat működésébe. A munkástanácsok döntéseket hozhattak a jövedelem felhasználásáról, a beruházásokról, a bérekről és bizonyos személyi ügyekről. A vállalatok fokozatosan nagyobb önállóságot kaptak, miközben az állami tulajdon helyett egy sajátos jugoszláv fogalom, a társadalmi tulajdon került előtérbe. Elméletileg a gyár senkié és mindenkié volt: nem az államé, nem magántulajdonosé, hanem a társadalom egészéé, használatáról pedig azok döntöttek, akik benne dolgoztak.

A rendszer azonban már itt beleütközött egyik alapvető ellentmondásába. Ha a dolgozók valóban maguk irányítják vállalatukat, milyen szerepe marad a kommunista pártnak? Ha egy munkástanács olyan döntést hoz, amelyet a helyi pártvezetés rossznak tart, melyikük akarata érvényesül?

Ha egy vállalat magasabb bérekre költi bevételét, miközben a szövetségi gazdaságpolitika beruházásokat szeretne, ki határozza meg a helyes irányt?

A jugoszláv gyakorlat ezekre a kérdésekre sohasem adott teljesen következetes választ. A munkástanácsok valódi jogokat kaptak, de a párt nem mondott le vezető szerepéről. Az igazgatók szakmai tekintélye nőtt, miközben kinevezésükben továbbra is fontosak maradtak a politikai kapcsolatok. A vállalatok piacra termeltek, de nem váltak magánvállalkozásokká. A bankok hiteleket nyújtottak, ugyanakkor a politikai vezetők gyakran beavatkoztak abba, milyen beruházások kapjanak pénzt.

A rendszer egyszerre próbálta megteremteni a piac ösztönző erejét és elkerülni azt, amit kapitalista anarchiának nevezett. Kardelj hitt abban, hogy a kettő összeegyeztethető. A gazdasági döntéseket le lehet vinni a vállalatok szintjére, miközben a társadalom egészének érdekeit öngazgatási megállapodások, politikai egyeztetések és tervezés biztosítja. Ez papíron elegáns konstrukciónak tűnt. A mindennapi gazdaság azonban nehezebben engedelmeskedett az ideológiának.

A vállalat munkásainak közvetlen érdeke az volt, hogy minél nagyobb jövedelmet osszanak szét bérekre. A gazdaság hosszabb távú érdeke viszont gyakran azt kívánta volna, hogy a pénzt technológiai korszerűsítésre,

új gépekre vagy tartalékokra fordítsák. Egy vállalat alkalmazottai ráadásul ritkán szavaztak saját munkahelyük megszüntetésére, még akkor is, ha az üzem tartósan veszteséges volt. Ha pedig egy nagy foglalkoztató csődbe jutott volna, a helyi pártvezetésnek és önkormányzatnak is érdeke fűződött a megmentéséhez.

Így alakult ki az a helyzet, amelyben a piac működött, de következményeit a rendszer sokszor nem engedte érvényesülni. Egy vállalat versenyezhetett, veszteséget termelhetett és eladósodhatott, mégsem feltétlenül szűnt meg. A bankok hitelekkel tarthattak életben gazdaságtalan üzemeket. A köztársasági vezetők pedig saját régiójuk fejlődésének kérdéseként kezelhették egy-egy nagy beruházás sorsát.

Az öngazgatás így fokozatosan messze túlnőtt a gyárakon. A jugoszláv vezetés az egész társadalmat ezen az elven próbálta megszervezni. Helyi közösségek, egészségügyi intézmények, iskolák és különféle érdekközösségek kaptak öngazgatási testületeket. A hivatalos elmélet szerint az állam hagyományos intézményei idővel elvesztik jelentőségüket, mert a társadalom saját maga szervezi meg ügyeit.

A hatvanas években ez a gondolat összekapcsolódott a gazdasági reformmal. A vezetés egy része úgy vélte, hogy a vállalatokat még jobban ki kell tenni a piac hatásának.

Hatékonyabban kell termelniük, versenyezniük kell egymással és a külföldi cégekkel, korszerűsíteniük kell technológiájukat, és valódi gazdasági teljesítmény alapján kell fennmaradniuk. A változás egyik csúcspontja az 1965-ös reform lett.

A Szövetségi Nemzetgyűlés 1965 júliusában több tucat gazdasági törvényt fogadott el. A vállalatok nagyobb rendelkezési jogot kaptak saját bevételeik fölött, a dinárt leértékelték, a gazdaságot jobban megnyitották a külkereskedelem előtt, és a vezetés megpróbálta visszaszorítani az állami támogatásokat. A cél a hatékonyság növelése, a technológiai modernizáció és az exportképesség javítása volt. Pirjevec szerint a vállalatok számára lehetővé tették, hogy bevételeik mintegy hetven százalékról önállóan rendelkezzenek.

Ez már sokkal komolyabb kísérlet volt annál, mint amit a keleti blokkban gazdasági reform címen általában megengedtek. A rendszer elfogadta, hogy egy vállalatnak lehet jobb és rosszabb éve, hogy az áraknak gazdasági információt kell közvetíteniük, és hogy a világpiacot nem lehet egyszerűen kizárni az ország életéből. Jugoszlávia még külföldi tőkét is hajlandó volt bizonyos formában beengedni, ami szocialista országban rendkívüli lépésnek számított.

A reform azonban gyorsan megmutatta társadalmi árát. Az árak emelkedtek. Megdrágultak olyan szolgáltatások is, amelyeket korábban támogatások tartottak olcsón. A vállalatok racionalizálni kezdtek, ami elbocsátásokhoz vezetett. A munkanélküliség különösen a kevésbé fejlett térségekben vált fájdalmassá. Bosznia-Hercegovina, Macedónia és Montenegró több üzeme jóval nehezebben alkalmazkodott a versenyhez, mint Szlovénia vagy Horvátország fejlettebb vállalatai. Pirjevec már az 1961-es reformkísérleteknél is kiemeli, hogy a hatékonyságra hivatkozó elbocsátások különösen a kevésbé fejlett köztársaságokat sújtották.

A jugoszláv gazdasági reform ezért szinte azonnal nemzeti kérdéssé is vált. A fejlett köztársaságok azt mondhatták: mi vagyunk versenyképesebbek, mi termeljük a devizabevételek jelentős részét, mégis jövedelmünkől más régiókat kell támogatnunk. A szegényebb köztársaságok erre azt válaszolhatták: éppen a közös állam kötelessége kiegyenlíteni az évszázadok alatt kialakult különbségeket, különben az egyenjogúság csak alkotmányos szólam marad.

Bosznia számára ez létfontosságú kérdés volt. A köztársaság iparosítása hatalmas összegeket igényelt. Bányák, kohók, gépipari üzemek, energetikai beruházások épültek. Sok vállalat azonban nagy tőkeigényű ágazatban

működött, és jövedelmezősége elmaradt a fejlettebb északnyugati régiók könnyebben exportáló cégeitől. Egy tisztán piaci rendszerben ez a különbség gyorsan a szegényebb régiók további lemaradásához vezethetett volna.

A szövetségi vezetés tehát egyszerre követelte a vállalatoktól a piaci hatékonyságot és ígérte a köztársaságok közötti szolidaritást. A két cél időnként összeegyeztethető volt, máskor egymással szembekerült. Minél nagyobb önállóságot kaptak a köztársaságok, annál erősebben képviselték saját gazdasági érdekeiket. Minél nagyobb önállóságot kaptak a vállalatok, annál kevésbé akarták jövedelmüket más régiók támogatására fordítani.

A rendszer egyik legérdekesebb kritikáját Sharon Zukin fogalmazta meg, aki terepmunkája során azt vizsgálta, mit jelent az öngazgatás azoknak az embereknek, akiknek elvileg hatalmat adott. A munkás politikailag valóban többet vehetett részt vállalata életében, mint egy klasszikus szovjet üzemben. Ugyanakkor a döntések egyre bonyolultabb gazdasági ismereteket követeltek, és a szakemberek, igazgatók, pártfunkcionáriusok, bankárok, helyi politikusok hálózata sokszor erősebbnek bizonyult a formális munkástanácsnál. A dolgozó tehát egyszerre lett a rendszer hivatalos tulajdonosa és olyan ember, akinek valódi befolyása gyakran korlátozott maradt.

Pirjevec még élesebben fogalmaz. Az öngazgatást részben olyan politikai-ideológiai homlokzatnak tekinti, amely mögött a párt továbbra sem mondott le hegemon szerepéről. A technológiai fejlődés ráadásul egyre bonyolultabb vezetést követelt, ami önmagában is csökkentette annak realitását, hogy egy nagy iparvállalat szakmai döntéseit közvetlenül a munkások közössége hozza meg.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egész rendszer pusztán színjáték lett volna. Valódi változás történt. A vállalatok önállóbbak voltak, a munkástanácsok léteztek, a helyi és köztársasági döntéshozatal súlya megnőtt. Éppen ez tette a jugoszláv modellt olyan nehezen leírhatóvá. Nem volt parlamentáris demokrácia, de nem működött klasszikus sztálini parancsrendszerként sem. Nem volt kapitalista piacgazdaság, de nem volt szovjet típusú tervgazdaság sem. A párt uralkodott, mégsem tudott minden gazdasági és regionális szereplőt ugyanúgy irányítani, mint korábban.

Milovan Đilas ezt sajátos félmegoldásnak látta. Szerinte Tito elfogadta az öngazgatást addig, amíg az erősítette Jugoszlávia különállását és nem veszélyeztette politikai rendszerét. A piacot is engedte működni, de csak addig a pontig, amíg nem kérdőjelezte meg a kommunista hatalmi monopóliumot. Így alakult ki az, amit Đilas befejezetlen

piacgazdaságnak tekintett: gazdasági szabadság bizonyos formái egy olyan tulajdoni és politikai rendszerben, amely végső soron továbbra is a párt uralmát biztosította.

A hetvenes évekre pedig a rendszer újabb rétegekkel bővült. Kardelj egyre részletesebb intézményi szabályozással próbálta megakadályozni, hogy a piac önálló hatalmi központokat teremtsen. Megjelentek az úgynevezett társultmunka-alapszervezetek és az öngazgatási megállapodások. Egy nagyvállalatot kisebb öngazgatási egységekre lehetett bontani, amelyek szerződésekkel szabályozták egymás közötti viszonyukat. Elméletben ezzel a dolgozók még közelebb kerültek a döntésekhez. A gyakorlatban azonban újabb testületek, bizottságok, megállapodások és szabályok keletkeztek.

A bürokrácia elleni harc tehát új bürokráciát termelt. Pirjevec idézi azt a későbbi becslést, amely szerint a rendszerben több mint egymillió különféle norma született, amelyek jelentős része a gyakorlatban végrehajthatatlannak bizonyult. Az öngazgatás bürokratizálódása később a jugoszláv gazdaság egyik legsúlyosabb problémájává vált.

1977-ben, amikor Džemal Bijedić gépe lezuhant, Jugoszlávia tehát már nem a hatvanas évek magabiztos reformkísérletének országában élt. A szövetségi kormány vezetőjeként Bijedićnek egyre inkább olyan gazdasággal

kellett foglalkoznia, amelyben egyszerre jelentkezett infláció, munkanélküliség, külföldi eladósodás, regionális egyenlőtlenség és intézményi túlbonyolítottság.

Ez később azért lesz fontos a történetünkben, mert amikor felmerül a kérdés, mit „tudhatott” Džemal Bijedić, nem kizárólag titkosszolgálati iratokra vagy személyes politikai konfliktusokra kell gondolni. A jugoszláv kormány fejeként pontosan láthatta azt is, milyen feszültségeket hordoz az ország gazdasági rendszere, miközben a nyilvánosság előtt továbbra is a jugoszláv modell történelmi sikeréről beszéltek.

A hetvenes évek Jugoszláviájának egyik legnagyobb paradoxona éppen ez volt. A rendszernek valóban volt mire büszkének lennie. Csakhogy minél összetettebbé vált, annál nehezebbé lett irányítani. És miközben a gazdasági központ gyengült, a politikai központból is eltűnt az az ember, aki hosszú éveken keresztül a legerősebben képviselte a központosítás ügyét.

5. Ranković bukása és a rendszer felnyitása

Aleksandar Ranković neve ma jóval kevésbé ismert Magyarországon, mint Titóé, pedig a második világháborút követő Jugoszlávia első két évtizedében aligha akadt nála nagyobb hatalmú ember a marsall közvetlen környezetében. Régi kommunista volt, partizánvezető, Tito bizalmasa, az állambiztonsági rendszer egyik megteremtője. A háború után az OZNA, majd az UDBA apparátusának működése szorosan kapcsolódott hozzá, és a párt szervezeti ügyeiben is meghatározó szerepet játszott.

A hatvanas évek elején sokan úgy tekintettek rá, mint Tito legvalószínűbb utódjára. Az 1963-as alkotmány létrehozta a köztársasági alelnöki tisztséget, amelyet Ranković kapott meg. Rusinow szerint a lépést széles körben úgy értelmezték, hogy Tito maga jelölte ki őt lehetséges örökösének. Az új tisztség mellett Ranković továbbra is rendkívüli befolyással rendelkezett a pártapparátus és az állambiztonság fölött.

Ez a pozíció azonban már egyre kevésbé illett ahhoz az irányhoz, amerre Jugoszlávia haladt. Ranković a központosítottabb állam, az erős pártfegyelem és a biztonsági apparátus tekintélyének jelképe lett. Ellenfelei azt állították, hogy az UDBA túlzottan beleszól politikai, gazdasági és személyi kérdésekbe. A köztársaságokban

pedig egyre többen attól tartottak, hogy a biztonsági szolgálatokon keresztül a belgrádi központ, közvetve pedig a szerb politikai elit túlságosan nagy befolyást gyakorol az egész országra.

A konfliktus személyes, ideológiai és nemzeti elemei nehezen választhatók el egymástól. Ranković szerb volt, de ebből nem következik, hogy egyszerűen szerb nacionalista politikát folytatott volna. Sokkal inkább olyan kommunista centralista volt, aki az erős szövetségi államot a jugoszláv rendszer fennmaradásának feltételéül tekintette. A decentralizáció támogatói azonban éppen ebben látták a veszélyt: szerintük a központi apparátus saját hatalmát védi az önigazgatással és a köztársaságok önállóságával szemben.

A hatvanas évek közepére egyre világosabban két eltérő elképzelés versengett. Az egyik szerint Jugoszláviát gazdaságilag és politikailag tovább kell decentralizálni, a köztársaságoknak szélesebb jogokat kell adni, a vállalatokat pedig erősebben ki kell tenni a piacnak. A másik attól tartott, hogy mindez anarchiához, regionális önzéshez és végül az állam széteséséhez vezet. Ranković az utóbbi tábor legfontosabb alakjává vált, Kardelj pedig az előbbi elméleti vezéralakja lett.

A végső összecsapás 1966-ban következett be. Június elején olyan információ jutott Tito tudomására, hogy

lehallgatóberendezéseket találtak rezidenciáján. A történet később szinte legendává vált: a mindenható államfő rádöbben, hogy saját titkosszolgálatát őt is figyeli. A valóság ennél bonyolultabb volt, és Rusinow éppen ezért óvatos a részletekkel. A lehallgatást vizsgáló bizottság valóban súlyos visszaéléseket tárt fel, ám egyes konkrét mikrofonok eredete és Ranković személyes felelőssége nem minden ponton bizonyítható teljes bizonyossággal.

Az ügy jelentősége azonban jóval nagyobb lett, mint maga a lehallgatás. A pártvezetés vizsgálata arra jutott, hogy az állambiztonság túl nagy önállóságot szerzett. Beleszólt kinevezésekbe, politikai döntésekbe, vállalati és helyi ügyekbe, és olyan informális hálózatot alakított ki, amelyet a párt központi szervei sem ellenőriztek megfelelően. Tito maga a sztálini rendszerhez hasonló veszélyt emlegetett.

1966. július 1-jén a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének Központi Bizottsága Brioni szigetén ült össze. Ugyanazon a helyen, ahol Tito évekkel korábban Đilas politikai sorsát is eldöntötte, most Ranković bukása következett. Lemondott tisztségeiről, az UDBA vezetését megtisztították, és a párt nyilvánosan elítélte az állambiztonsági apparátus visszaéléseit. Rusinow találóan érzékelteti a pillanat súlyát: Tito ekkor azt az embert és apparátust törte meg, amely hosszú éveken át saját

rendszerének egyik legerősebb támasza volt.

A jugoszláv közvélemény számára mindez szokatlan élmény volt. A sajtó hirtelen olyan visszaélésekről kezdett írni, amelyekről korábban alig lehetett nyilvánosan beszélni. A biztonsági szolgálatok túlkapásai, a hatalmi privilégiumok és egyes pártfunkcionáriusok korrupciója is megjelent a lapokban. Rusinow szerint az újságírók a nyár folyamán szinte ráéreztek a valódi oknyomozás ízére, és a titkosszolgálati ügy után már pártbeli kiváltságokról és visszaélésekről is cikkeztek.

Egy kommunista országban ez önmagában jelentős változás volt. A rendszer azt üzenté, hogy saját apparátusa sem állhat a törvény és a párt fölött. A Ranković-ügy rövid időre azt a reményt kelthette, hogy Jugoszlávia a politikai liberalizáció újabb szakaszába lép.

A hatás különösen erős volt Horvátországban, Szlovéniában és Koszovóban. Sok horvát politikus Ranković bukását a centralizmus vereségeként ünnepelte. Koszovóban az albán lakosság körében az UDBA neve összekapcsolódott az előző évek kemény rendőri politikájával. A biztonsági apparátus gyengülése ezért egyben azt is jelentette, hogy a köztársasági és tartományi vezetők nagyobb mozgásteret kaptak.

Szerbiában viszont sokan egészen másképpen látták az eseményt. Ranković eltávolítása könnyen értelmezhető volt szerb vereségként, még akkor is, ha Tito és társai igyekeztek hangsúlyozni, hogy a konfliktus politikai, nem pedig nemzeti természetű. A vezetés gondosan ügyelt arra, hogy az eltávolított szerb tisztségviselők helyére szerbek is kerüljenek, ám ez sem tudta teljesen megakadályozni a nemzeti értelmezést. Rusinow maga is úgy írja le az 1966-os helyzetet, hogy Horvátországban szinte általánossá vált Ranković bukásának horvát győzelemként való megélése, miközben Szerbiában megaláztatásként is értelmezhatték.

Ezzel a jugoszláv politika egy veszélyes új korszakba lépett. A centralista ellenfél eltűnésével azok a csoportok kerültek előtérbe, amelyeket korábban közös ellenfelük tartott össze. A decentralizáció hívei azonban korántsem akarták ugyanazt. A szlovén vezetők gazdasági önállóságot és nagyobb piaci szabadságot kerestek. A horvát politikában egyre hangsúlyosabb lett a köztársaság pénzügyi és kulturális szuverenitása. A boszniai vezetés saját köztársaságának megerősödését és a muszlim nemzeti identitás elismertetését támogatta. Koszovó albán politikusai szélesebb autonómiát követeltek.

A közös centralista ellenfél meggyengült, ezért előtérbe kerültek az egymással is versengő regionális érdekek. A

párt szervezetét is átalakították. A régi erős titkárságot felszámolták, új vezető testületeket hoztak létre, és a köztársasági pártszervezetek súlya nőtt. A következő években látványos generációváltás történt. Fiatalabb politikusok kerültek vezető helyekre, köztük Marko Nikezić és Latinka Perović Szerbiában, Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo Horvátországban. Rusinow adatai szerint az új köztársasági központi bizottságok tagjainak jelentős többsége új ember volt, és nagy részük negyven év alatti.

Ez már egy másik politikusi nemzedék volt. Sokuknak nem a partizánháború jelentette egész politikai identitását. Diplomáciai, gazdasági vagy szakmai tapasztalattal rendelkeztek, modernebb államot akartak, és kevésbé tekintették természetesnek az öreg partizánvezetők tekintélyét. A hatvanas évek végén egy pillanatra úgy tűnhetett, hogy Tito uralma alatt fokozatosan kialakulhat egy pluralizáltabb kommunista rendszer, amelyben a köztársaságok, gazdasági érdekcsoportok és különböző politikai irányzatok nyíltabban vitatkoznak egymással.

Csak hogy ezt a pluralizmust továbbra is egyetlen párt keretei között kellett működtetni. A párt pedig végső soron egyetlen embert ismert megkérdőjelezhetetlen vezetőjének.

Tito hajlandó volt gyengíteni az állambiztonságot és engedni a decentralizációnak. Arra azonban nem volt hajlandó, hogy a párt elveszítse végső ellenőrzését a politikai folyamat fölött.

Ranković bukása ezért egyszerre nyitotta fel és tette bizonytalanabbá Jugoszláviát. Az apparátus gyengült, a köztársaságok erősödtek, új politikusnemzedék jelent meg, és a nyilvánosság mozgástere bővült. Néhány év múlva Tito úgy érezte majd, hogy a folyamat túl messz ment.

6. A horvát tavasztól az 1974-es alkotmányig

A hatvanas évek végének Jugoszláviája saját sikereinek következményeivel szembesült. A decentralizáció felszabadított olyan politikai energiákat, amelyeket a korábbi rendszer elnyomott. A köztársasági vezetők egyre bátrabban beszéltek saját gazdasági érdekeikről, az értelmiségiek történelmi és nyelvi kérdésekről vitatkoztak, a fiatalok pedig már nem feltétlenül fogadták el, hogy a partizánnemzedék háborús tekintélye minden politikai kérdést eldönt.

1968 ebből a szempontból Jugoszláviában is fordulóponthoz vezetett. Miközben Európa más országaiban diáklázadások zajlottak, Belgrádban is utcára vonultak az egyetemisták. Követeléseikben társadalmi egyenlőtlenségek, munkanélküliség, a pártelit kiváltságai és a reformok igazságtalanságai jelentek meg. Tito meglepően ügyesen reagált. Nyilvánosan részben igazat adott a diákoknak, ezzel elszigetelte a mozgalom radikálisabb részét, majd a rendszer fokozatosan visszanyerte az ellenőrzést.

A nemzeti kérdés azonban nehezebben kezelhetőnek bizonyult.

Horvátországban a hatvanas évek második felétől egyre erősebbé vált az elégedetlenség azzal, ahogyan a föderáció gazdasági és kulturális ügyeit rendezték. A horvát

reformerek szerint a köztársaság túl kevés ellenőrzést gyakorolt saját devizabevételei fölött. Különösen érzékeny kérdés volt a turizmusból származó kemény valuta sorsa. Horvátország tengerpartja hatalmas bevételt termelt, de a deviza jelentős részéről szövetségi szinten döntöttek.

A gazdasági sérelmekhez nyelvi és kulturális követelések társultak. Értelmiségi körök hangsúlyosabban beszéltek a horvát nyelv különállásáról és a horvát nemzeti identitásról. A Matica hrvatska, a nagy múltú kulturális intézmény, egyre fontosabb fóruma lett ezeknek a törekvéseknek. A folyamatból fokozatosan tömegmozgalom, a később „horvát tavaszként” vagy maspokként emlegetett jelenség alakult ki.

A horvát pártvezetés különleges helyzetbe került. Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo reformkommunisták voltak. Nem Jugoszlávia felbomlását akarták, és nem az usztasa hagyományt próbálták feltámasztani. Sok követelésüket a jugoszláv rendszer saját decentralizációs logikájából vezették le. Ha a köztársaságok valóban egyenjogúak, miért ne rendelkezhetne Horvátország nagyobb mértékben saját bevételeivel? Ha a nemzetek egyenjogúak, miért ne lehetne határozottabban beszélni a horvát nyelvről és kultúráról?

A probléma ott kezdődött, hogy a pártvezetés már nem ellenőrizte teljesen azt a társadalmi mozgalmat, amelyre

támaszkodott. Diákok, értelmiségiek, kulturális szervezetek és helyi aktivisták olyan követeléseket is megfogalmaztak, amelyek messzebb mentek a vezetők elképzeléseinél. Egyes körökben szerbellenes hangok jelentek meg, és a horvátországi szerb lakosság helyzete is egyre érzékenyebb kérdéssé vált.

Tito sokáig habozott. Érezte a horvát követelések egy részének jogosságát, és nem akarta visszafordítani a decentralizációt. Ugyanakkor egyre jobban tartott attól, hogy a kommunista párt helyét köztársasági nemzeti mozgalmak veszik át. Ha Horvátországban a párt vezetése egy tömegmozgalommal köt szövetséget, mi akadályozza meg ugyanezt Szerbiában, Szlovéniában vagy másutt?

1971 őszére a helyzet kiéleződött. A horvát vezetők még mindig úgy gondolták, hogy Titóval meg lehet egyezni. A marsall azonban egyre inkább arra a következtetésre jutott, hogy a mozgalom a párt vezető szerepét veszélyezteti. November végén Karađorđevóba rendelte a horvát vezetőket. A megbeszélések hosszúak és feszült hangulatúak voltak. Pirjevec szerint Tito már nyíltan arról beszélt, hogy Horvátországban túl sok demokráciát engedtek, és a tömegmozgalomban nacionalista, ellenséges erők jelentek meg.

Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo nem volt hajlandó egyszerűen elfogadni Tito értékelését. A horvát

vezetés jelentős része mögöttük állt. A konfliktus azonban olyan rendszerben zajlott, ahol végső soron Tito rendelkezett az országos pártapparátus, az állam és a hadsereg tekintélyével. December első napjaiban a horvát reformvezetés vereséget szenvedett. Lemondások, leváltások és pártfegyelmi eljárások következtek. A Matica hrvatska működését felszámolták, számos aktivistát és értelmiségit letartóztattak vagy elítéltek.

A horvát tavasz leverése első pillantásra úgy tűnhetett, mintha Tito visszatérne a centralista politikához. Valójában éppen az ellenkezője történt. A mozgalom politikai vezetőit eltávolították, de követeléseik jelentős részét az alkotmányos rendszer később beépítette. Horvátország valóban szélesebb köztársasági jogokat kapott. A szövetségi központ gazdasági hatásköre tovább csökkent. A nemzeti egyenjogúság és a köztársasági szuverenitás elve még erősebben jelent meg az új alkotmányban.

Tito módszere sajátos volt. A párton kívüli vagy attól függetlenül mozgósítható politikai erőt összetörte, miközben annak bizonyos programját állami keretek között elfogadta.

A horvát reformerek eltávolítása után a szerb liberálisok kerültek sorra. Marko Nikezić és Latinka Perović egészen más problémát jelentett Tito számára. Őket aligha lehetett szerb nacionalizmussal vádolni. Éppen ellenkezőleg:

modernizáló, decentralizációt támogató politikusok voltak, akik együttműködést kerestek a többi köztársasággal, és Szerbia politikáját is korszerűbbé akarták tenni.

Nikezić diplomata háttérrel rendelkezett, Perović pedig a jugoszláv politikai elit egyik legfiatalabb és legműveltebb alakja volt. Úgy gondolták, hogy Szerbiának nem a szövetségi központ fölötti történelmi dominanciát kell keresnie, hanem saját köztársaságának modernizációjára kell összpontosítania. Ez a felfogás sok tekintetben éppen azt a föderális Jugoszláviát erősítette volna, amelyről Kardelj beszélt.

Mégis konfliktusba kerültek Titóval. A marsall egyre kevésbé tűrte politikai önállóságukat. Különösen zavarta, hogy a szerb vezetők nem támogatták teljes lelkesedéssel a horvát vezetés elleni fellépést. Pirjevec szerint Tito 1972-ben már úgy tekintett rájuk, mint akik túlságosan toleránsak a politikai ellenzékkel és túl messz mennek a párton belüli demokratizálásban.

1972 őszén Nikezić és Perović is távozott. A szerb pártvezetésben széles tisztogatás kezdődött. Tito ezzel néhány hónap alatt felszámolta a két legerősebb köztársaság reformista vezetését.

A látszólagos ellentmondás ismét ugyanaz volt: a decentralizáció folytatódott, a decentralizációt önálló

politikai programmá tevő vezetőket viszont eltávolították.

Tito nem akarta visszaállítani Ranković rendszerét. Azt sem akarta, hogy a köztársaságok erősödése önálló politikai pluralizmust teremtsen. A hatalmat intézmények között szét lehetett osztani, de a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének vezető szerepe és Tito végső tekintélye nem lehetett vita tárgya.

Ebből a különös helyzetből született meg az 1974-es alkotmány.

A dokumentum a modern alkotmánytörténet egyik legösszetettebb konstrukciója lett. Több száz cikkely próbálta szabályozni a köztársaságok, autonóm tartományok, szövetségi szervek, öngazgatási közösségek, vállalatok és társadalmi-politikai szervezetek kapcsolatát. A jogi részletek mögött azonban néhány alapvető politikai döntés húzódott.

A legfontosabb az volt, hogy a hatalom kiindulópontját megfordították. Korábban a szövetségi állam rendelkezett azokkal a jogokkal, amelyeket az alkotmány nem adott át a köztársaságoknak. Az új rendszer logikája szerint a köztársaságok és tartományok rendelkeztek az alapvető hatáskörökkel, a föderációnak pedig csak azok maradtak, amelyeket kifejezetten ráruháztak.

A szövetségi központ legfontosabb területei a honvédelem, a külpolitika, a közös piac, a monetáris rendszer és néhány országos jelentőségű kérdés maradtak. Még ezekben az ügyekben is olyan eljárások alakultak ki, amelyek a köztársaságok és tartományok egyetértését követelték. Rusinow szerint a rendszer gyakorlatilag vétőjogot biztosított a föderáció tagjainak számos fontos kérdésben.

Különösen nagy változás történt Szerbia helyzetében. Vajdaság és Koszovó formálisan továbbra is Szerbiához tartozott, de az új alkotmány olyan széles önállóságot adott nekik, hogy számos szövetségi kérdésben a köztársaságokhoz hasonló jogokat gyakorolhattak. Saját alkotmányuk, intézményeik és képviselőik voltak, és közvetlenül részt vettek a föderáció döntéshozatalában.

Sok szerb politikus ezt úgy élte meg, hogy saját köztársaságát három részre bontották. Más köztársaságoknak nem volt olyan autonóm területük, amely saját szavazattal jelenhetett meg a szövetségi döntésekben. A rendszer hívei viszont azt mondták: éppen Szerbia nagy mérete és soknemzetiségű jellege teszi szükségessé a vajdasági és koszovói autonómiát.

A kollektív államelnökség még világosabban mutatta, hogy az alkotmány már Tito halálára készül. A testületben minden köztársaság és autonóm tartomány képviseltette

magát. Tito azonban élete végéig különleges státust élvezett: továbbra is ő maradt az állam elnöke, a párt vezetője és a hadsereg főparancsnoka.

A rendszer tehát két korszakra készült egyszerre. Tito életében továbbra is működött a személyi központ. Halála után a kollektív intézményeknek kellett volna átvenniük szerepét.

Edvard Kardelj hitt abban, hogy ez működhet. Abból indult ki, hogy Jugoszlávia csak akkor maradhat együtt, ha egyik nemzet és egyik köztársaság sem érzi úgy, hogy a másik uralkodik fölötte. A központ gyengesége számára nem feltétlenül hiba volt. Éppen az jelentette volna az állam erejét, hogy tagjai saját érdekükből akarnak benne maradni.

Pirjevec idézi Kardelj gondolatát: az új Jugoszlávia nem klasszikus föderáció és nem hagyományos konföderáció lesz, hanem olyan közösség, amelyben a nemzeti önállóság nagyobb teret kaphat. Amikor Tito megmutatta az alkotmány tervezetét régi brit barátjának, Fitzroy Macleannak, állítólag csak annyit kérdezett tőle: vajon működni fog-e? A kérdés önmagában is árulkodó.

Az 1974-es alkotmány egyik legnagyobb paradoxona az lett, hogy egy politikai tisztogatásokkal megerősített egypártrendszer hozta létre Jugoszlávia történetének

legdecentralizáltabb államszerkezetét. A horvát és szerb reformereket eltávolították, de a köztársaságok hatalma nőtt. Tito megszilárdította személyes tekintélyét, miközben az utána következő államot szinte szándékosan megfosztották egyetlen erős központtól.

A rendszer stabilitása így egyre nagyobb mértékben azon múlt, hogy a köztársasági elitek hajlandók-e egymással kompromisszumot kötni. A szövetségi politikusok feladata is megváltozott. Többé nem lehetett egyszerűen parancsokat kiadni Belgrádból. Tárgyalni kellett Szlovéniával, Horvátországgal, Bosznia-Hercegovinával, Szerbiával, Montenegróval, Macedóniával, Vajdasággal és Koszovóval. Egy országos döntés mögé nyolc különböző politikai központ támogatását kellett megszerezni.

Ebben a rendszerben különösen értékesé vált az a politikus, aki nem kötődött kizárólag egyik nagy nemzeti tömbhöz sem, jó személyes kapcsolatokkal rendelkezett, és kompromisszumokat tudott közvetíteni. Džemal Bijedić éppen ilyen ember volt.

Amikor 1971-ben a Szövetségi Végrehajtó Tanács elnöke lett, Jugoszlávia az egyik legsúlyosabb belpolitikai válságába lépett. Mire második kormányfői ciklusát kezdte, a horvát reformvezetés eltűnt, a szerb liberálisokat leváltották, az új alkotmány pedig alapjaiban változtatta

meg az államot.

Bijedić mindezt nem kívülről figyelte. Ott ült a jugoszláv hatalom legfelső szintjén.

Tito rendszerének egyik legkülönösebb korszakában emelkedett fel: akkor, amikor az idős marsall minden korábbinál nagyobb személyes tekintéllyel rendelkezett, miközben az ország, amelyet vezetett, minden korábbinál kevésbé volt központilag irányítható. Hogy miért éppen egy mostari muszlim politikus bizonyult alkalmasnak ennek az államnak a kormányzására, ahhoz vissza kell mennünk csaknem hat évtizeddel korábbra. Mostarba. Džemal Bijedić történetének kezdetéhez.

7. A mostari fiú

Džemal Bijedić 1917. április 22-én született Mostarban, abban a városban, amelyhez egész életében különleges kapcsolat fűzte. A dátummal kapcsolatban később több téves adat is forgalomba került, de fennmaradt iskolai bizonyítványa április 22-ét tünteti fel születésnapjaként. A család csak néhány évvel korábban költözött Gackóból Mostarba. Apja, Adem Bijedić kereskedő volt, anyját Zarifának hívták. A fiú alig volt több egyévesnél, amikor apját elveszítette, így nevelésében anyja mellett nagybátyja, Bećir Bijedić és annak felesége vállalt fontos szerepet.

A Bijedić család nem a városi szegénységből emelkedett ki. Kereskedőcsaládként a mostari muszlim polgársághoz tartozott, bár az apa korai halála nyilvánvalóan megváltoztatta a család életét. Ez azért is lényeges, mert Džemal későbbi kommunista elkötelezettségét nehéz volna mechanikusan valamiféle nyomorból fakadó társadalmi lázadással magyarázni. Sok kortársához hasonlóan inkább egy nemzedéki tapasztalat vezette a baloldal felé: az első világháború után létrejött jugoszláv állam feszültségei, a nagy gazdasági világválság, a társadalmi egyenlőtlenségek, a nemzetiségi konfliktusok és a harmincas évek európai radikalizálódása.

Mostar ehhez különösen érdekes közeget kínált. A Neretva két partján fekvő város évszázadok óta találkozási pont volt. Mecsetek, ortodox és katolikus templomok, oszmán kori városrészek és a Monarchia idején emelt épületek egymás mellett őrizték a történelem különböző rétegeit. A lakosság vallási és nemzeti összetétele ugyancsak összetett volt. Muszlimok, szerbek és horvátok éltek ugyanabban a városban, gyakran egymás szomszédságában, miközben a politikai mozgalmak mind erősebben próbálták nemzeti kategóriákba rendezni őket.

A fiatal Bijedić ebből a környezetből vitte magával azt a tapasztalatot, amely későbbi politikájában is felismerhető maradt: Hercegovinában az emberek nem élhettek egymás mellett úgy, hogy valamelyik nagyobb közösséget végleg vesztesnek tekintsék. Ez a felismerés a harmincas években még nem kidolgozott politikai programként jelent meg nála. Mostari tapasztalata azonban később fontos szerepet játszott abban, hogy a nyugat-hercegovinai horvát lakosság háború utáni politikai elszigeteltségét is veszélyesnek tartotta.

Elemi iskolai tanulmányait Mostarban végezte, majd a város állami reálgimnáziumában tanult tovább. Már gimnazistaként kapcsolatba került azokkal a kulturális, sport- és ifjúsági szervezetekkel, amelyekben a baloldali gondolkodás terjedt. Tagja volt a Gajret muszlim kulturális

egyesületnek, megfordult a munkáskultúrához kötődő Abrašević környezetében, és kapcsolatban állt a Velež sportegyesülettel is. A Velež több volt egyszerű futballklubnál: a két világháború közötti Mostarban erős munkásmozgalmi és baloldali identitás kapcsolódott hozzá.

Ezek a szervezetek olyan társadalmi közeget teremtettek, amelyben a fiatalok a hivatalos iskolarendszeren kívül is politikai ismeretekhez jutottak. A kommunista mozgalom illegális volt, tagjait a rendőrség figyelte és letartóztatta, ezért a párt nem működhetett úgy, mint egy parlamenti politikai szervezet. Kulturális körök, sportegyesületek, munkásotthonok és diákcsoportok sokszor közvetítő szerepet töltek be.

Bijedić 1937-ben érettségizett, majd Belgrádba ment jogot tanulni. A jugoszláv főváros egy huszonéves mostari fiatal számára egészen más világot jelentett. Az egyetem a harmincas években a politikai konfliktusok egyik központja volt. Kommunista és más baloldali hallgatók szervezkedtek, tüntettek, sztrájkokat szerveztek, összecsaptak a rendőrséggel és jobboldali csoportokkal. A spanyol polgárháború, Hitler hatalomra jutása, Mussolini fasizmusa és a jugoszláv belpolitikai válság egyaránt foglalkoztatta a diákságot.

Bijedić bekapcsolódott a baloldali diákmozgalomba és a bosznia-hercegovinai hallgatók Petar Kočić nevét viselő

kulturális-oktatási társaságába. Belgrád azonban nem szakította el Mostartól. Szünetekben rendszeresen hazautazott, és más egyetemistákkal együtt hercegovinai településeket járt. Kulturális műsorokat szerveztek, fiatalokkal találkoztak, politikai kapcsolatokat építettek. Ezek az utak a kommunista mozgalom számára legalább annyira szervezőmunkát jelentettek, mint kulturális tevékenységet.

Anyagi helyzete azt sem engedte meg, hogy kizárólag az egyetemi életnek szentelje magát. Egy időben egy mostari húszletben pénztárosként dolgozott, hogy tanulmányaihoz pénzt keressen, és Belgrádba olykor már csak vizsgázni tudott elutazni. Politikailag viszont egyre gyorsabban haladt előre. 1938-ban belépett a Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetségbe, a SKOJ-ba, 1939 decemberében pedig a Jugoszláv Kommunista Párt tagja lett.

A párttagság ekkor komoly kockázattal járt. A jugoszláv hatóságok a kommunistákat az államrend egyik legveszélyesebb ellenségének tekintették. Bijedićet 1938 és 1941 között többször letartóztatták Mostarban. Az első fogva tartások rövidek voltak, de a tapasztalat világossá tehette számára, milyen életet választott. Rendőrségi megfigyelés, házkutatás, letartóztatás és illegalitás a kommunista aktivisták hétköznapijaihoz tartozott.

1940 januárjában a mostari SKOJ helyi bizottságának titkárává választották, az év közepén pedig már a hercegovinai területi ifjúsági szervezet vezetője lett. Huszonhárom éves volt. A tisztség azt jelezte, hogy pártbeli környezetében szervezőként és politikai munkásként is számon tartották. Részt vett az 1940 nyarán és őszén szervezett háborúellenes megmozdulásokban, amikor Európa jelentős része már háborúban állt, Jugoszlávia pedig egyre nehezebben őrizte semlegességét.

A fiatal Bijedićből ekkor még hiányzott az a nemzetközi államférfi, akit három évtizeddel később Washingtonban, Moszkvában vagy az el nem kötelezett országok fővárosaiban fogadtak. Bizonyos tulajdonságai azonban már felismerhetők voltak. Nem elsősorban ideológiai teoretikusként tűnt ki. Nem tartozott azok közé a jugoszláv kommunisták közé, akik hosszú filozófiai értekezésekkel próbálták meghatározni a szocializmus jövőjét. Szervezett, tárgyalt, kapcsolatokat épített, embereket mozgatott.

Ez a politikusi alkat később sokkal fontosabbnak bizonyult annál, mint amit a fiatal aktivista még sejthetett. Jugoszlávia hetvenes évekbeli rendszerében olyan emberekre volt szükség, akik különböző köztársasági és nemzeti érdekeket képesek egymáshoz közelíteni. Bijedićnek ez vált egyik legerősebb tulajdonságává.

1939-ben és 1940-ben azonban még egészen más kérdés foglalkoztatta. Vajon túléli-e Jugoszlávia az európai háborút? A válasz hamarabb érkezett meg, mint bárki szeretne volna.

HÁTTÉRGYÁR

8. Kommunista és partizán

1941. március 25-én a jugoszláv kormány csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. A döntés Belgrádban és más városokban tiltakozásokat váltott ki, majd két nappal később katonai puccs döntötte meg a kormányt. Az utcákon ünneplő tömeg azt hihette, hogy az ország sikeresen szembeszállt Hitler nyomásával. Valójában Jugoszlávia sorsa ezzel szinte eldőlt.

Bijedić a március 27-i fordulat után mostari kommunisták egy csoportjával felkereste a jugoszláv hadsereg helyi tisztjeit, és fegyvereket kért a lakosság felfegyverzéséhez. Nem kaptak. Néhány nappal később, április 6-án Németország megtámadta Jugoszláviát. A királyi hadsereg gyorsan összeomlott, április 17-én pedig kapitulált.

Mostar a Független Horvát Állam, az usztasák által vezetett német-olasz csatlósállam területére került. Bosznia-Hercegovina egészét az új horvát államhoz csatolták. A térségben rövidesen megkezdődött a szerb lakosság elleni terror, és ugyanilyen üldözés várt a zsidókra és romákra. A háború azonban Hercegovinában hamar olyan polgárháborús jelleget is öltött, amelyben usztasák, csetnikek, partizánok, olasz és német csapatok, valamint különféle helyi fegyveres alakulatok küzdöttek egymással.

A megszállás első heteiben Bijedić különös helyzetbe került. A kommunista ifjúsági szervezet hercegovinai vezetőjeként már ismerték a jugoszláv rendőrségi szervek, és az új hatalom számára sem lehetett teljesen ismeretlen. Az NDH hatóságai egy alkalommal a mostari stadionba rendelték a 16 és 25 év közötti fiatalokat, ahol különböző adatokat, köztük nemzeti hovatartozásukat kellett megadniuk. Bijedić későbbi visszaemlékezése szerint a kommunista fiatalok megállapodtak abban, hogy nem vallják magukat horvátnak, ezzel is kifejezve az usztasa rendszer elutasítását.

1941. június 7-én letartóztatták. Egy hónapot töltött a mostari börtönben, július 7-én szabadult, majd mély illegalitásba vonult. Ettől kezdve a politikai szervezőmunka már közvetlen életveszéllyel járt. A lebukás nem néhány napos fogva tartást jelenthetett, mint a háború előtt. Az usztasa államban a kommunista aktivista börtönnel, kínzással és kivégzéssel számolhatott.

A veszély hamar kézzelfoghatóvá vált. Jusuf Čevrót, a mostari kommunista pártszervezet egyik vezetőjét 1941. augusztus 1-jén kivégezték. Bijedić ezt követően fokozatosan az ifjúsági szervezőmunkából a párt illegális apparátusába került át. Forrásaink nem teljesen egységesek abban, pontosan melyik hónapban lett a Kommunista Párt mostari helyi bizottságának titkára.

Egyes visszaemlékezések szerint már 1941 őszén, más adatok alapján csak 1942 tavaszán vette át a tisztséget. A bizonytalanság önmagában is emlékeztet arra, milyen nehéz évtizedekkel később pontos kronológiát készíteni egy illegális szervezet működéséről.

A lényeg azonban nem vitatott: 1941 végétől Bijedić a mostari kommunista ellenállás egyik vezető alakja volt. Kapcsolatot tartott a felszabadított területen működő partizánokkal, fiatalokat juttatott ki a városból a fegyveres alakulatokhoz, segítette illegális röplapok és közlemények készítését, és részt vett a földalatti hálózat fenntartásában. Mostar városi környezetében ez egészen más feladat volt, mint erdőben vagy hegyek között partizánegységgel harcolni. Lakások, üzletek, családok és ismeretségi körök egész láncolata kellett hozzá, miközben egyetlen letartóztatás az egész hálózatot veszélybe sodorhatta.

Kamberović kutatásai olyan akciókat is megőriztek, amelyek jól mutatják a mostari kommunista szervezet soknemzetiségű politikáját. Bijedić közreműködött például olyan ljubuški horvátok kiszabadítására irányuló akcióban, akiket a mostari börtönben tartottak fogva. A partizánmozgalom számára létfontosságú volt, hogy a háborút ne engedje kizárólag szerb-horvát vagy keresztény-muszlim küzdelemmé válni. Ha a kommunista ellenállást bármelyik közösség saját nemzeti fegyveres

mozgalmának tekintik, jugoszláv programja összeomlik.

Ez különösen nehéz volt Hercegovinában. Az usztasák szerbek elleni tömeggyilkosságai után szerb felkelők jelentős része a csetnik mozgalom felé fordult, miközben csetnik alakulatok muszlim és horvát falvak ellen követtek el súlyos atrocitásokat. Az erőszak újabb erőszakot szült, és egy-egy helyi közösség túlélési stratégiája könnyen nemzeti fegyveres szervezethez kötötte az embereket.

A kommunisták azt hirdették, hogy valamennyi nép közös antifasiszta harcára van szükség. Ennek hitelességét azonban naponta kellett bizonyítaniuk olyan vidéken, ahol a civilek pontosan tudták, melyik faluban kiket öltek meg néhány héttel korábban. Bijedić későbbi boszniai politikájának egyik fontos tapasztalata innen származhatott. A társadalmi béke számára nem lehetett azt jelenteni, hogy a háborús emlékezet egyik közösségét kollektíven bűnösnek nyilvánítják, a másikat pedig kizárólag áldozatként mutatják be.

1942 első felében az illegalitás egyre veszélyesebbé vált. Rendőrségi rajtaütések gyengítették a párthálózatot, Hercegovinában pedig az olasz és csetnik műveletek megváltoztatták a katonai helyzetet. Bijedić elhagyta Mostart. Bjelašnicán és Igmanon keresztül jutott Szarajevó közelébe, majd konspiratív kapcsolatok segítségével magába a megszállt városba.

Szarajevó ekkor az NDH egyik legfontosabb városa volt. A kommunista szervezetet súlyos csapások érték, ezért Bijedić feladata a párthálózat újjászervezése lett. Helyi titkárként illegális neveket használt; Crni, vagyis Fekete, illetve Dugonja, azaz Hórihorgas néven is ismerték. Hamis iratokkal közlekedett, és fennmaradtak olyan visszaemlékezések, amelyek szerint horvát honvédtiszt egyenruháját is viselte, hogy kevésbé keltsen feltűnést.

Az epizód később könnyen romantikus kalandtörténetté vált. A valóság sokkal ridegebb lehetett. Egy lebukott illegális pártmunkás nem számíthatott hadifogoly-státusra. Minden találkozót, lakást, futárt és üzenetet úgy kellett megszervezni, hogy egy letartóztatás után lehetőleg ne omoljon össze az egész hálózat. Bijedić 1942 második felét és 1943 elejét ebben a világban töltötte.

1943 tavaszán valódi személyazonossága veszélybe került, ezért el kellett hagynia Sarajevót. Helyét a városi pártszervezet élén Vladimir Perić, a későbbi legendás Valter vette át. Bijedić ekkor már felszabadított területre került, és háborús pályája új szakaszba lépett. Addig elsősorban illegális szervező volt; ettől kezdve közvetlenül a partizánháború világában mozgott.

1943 tavaszán és nyarán Kelet-Boszniában tartózkodott. A német és szövetséges erők nagy hadműveletei során partizánalakulatokkal együtt vonult vissza, és a források

szerint a Sutjeska környéki harcok időszakát is átélte. Ezután Semberija, Bosanska Posavina és Tuzla térségében kapott politikai feladatokat. Helyi és körzeti pártbizottságok vezetőjeként kellett megszerveznie a kommunista hatalmi hálózatot olyan területeken, ahol a katonai helyzet folyamatosan változott.

A partizánmozgalomban a politikai és katonai feladatok nem váltak élesen külön. Egy párttitkárnak ugyanúgy együtt kellett mozognia a fegyveres alakulatokkal, veszélyes területeken utaznia, megszállt települések között kapcsolatot tartania, mint a katonáknak. Ugyanakkor az ő felelőssége volt a helyi kommunista szervezetek építése, a lakosság megnyerése és az új hatalom csíráinak létrehozása.

Bijedić háborús pályájának egy másik következménye is volt. Hercegovinai muszlim családból indult, majd a háború során Szarajevó, Tuzla, Posavina és Kelet-Bosznia különböző területein dolgozott. Nem maradt helyi politikus. Személyes kapcsolati hálója fokozatosan egész Bosznia-Hercegovinára kiterjedt.

1943-ban Gradačac környékén ismerkedett meg Razija Ferhatbegovićtyal. A fiatal nő Rogaticából származott, és maga is kapcsolatban állt a partizánmozgalommal. A háború után összeházasodtak. Három gyermekük született, két fiú és egy lány. Razija később férje politikusi

életének állandó társa lett, és harmincnégy évvel első találkozásuk után vele együtt szállt fel arra a Learjetre, amely nem érkezett meg Sarajevóba.

A háború végére Bijedić már nem az a mostari joghallgató volt, aki néhány évvel korábban illegális röplapokat terjesztett. Jelentős párttapasztalatot szerzett, különböző városokban vezetett földalatti szervezeteket, partizánterületeken dolgozott és kapcsolatokat épített a boszniai kommunista mozgalom vezetőivel. Őrnagyi ranggal fejezte be a háborút.

A győzelem azonban Jugoszláviában nem jelentette a politika békeidőre történő egyszerű visszaállását. A kommunisták nem arra készültek, hogy részt vegyenek egy többpárti ország kormányzásában. Új államot akartak létrehozni, és ehhez gyorsan szükségük lett azokra az emberekre, akik már a háborúban bizonyították szervezőkészségüket és politikai megbízhatóságukat.

Bijedić közéjük tartozott. 1945 tavaszán a bosznia-hercegovinai állambiztonsági szervezethez, az OZNA-hoz került. Később a köztársasági kormány főtitkára és a belügyminiszter helyettese lett. Részt vett Bosznia-Hercegovina első szocialista alkotmányának előkészítésében is.

Még harmincéves sem volt. A kommunista illegalitás néhány év alatt államhatalommá változott, az egykori üldözöttek pedig rendőrök, miniszterek és kormányzati tisztviselők lettek.

Džemal Bijedić életében is ez volt az első nagy fordulat. A második akkor kezdődött, amikor visszaküldték Hercegovinába.

9. Hercegovina visszahódítása Boszniának

A háború utáni Jugoszlávia vezetői papíron könnyebben rendezték a nemzeti kérdést, mint a valóságban. Megrajzolták a hat köztársaság határait, kimondták a népek egyenjogúságát, és Bosznia-Hercegovinát önálló szövetségi egységként állították helyre. Ettől azonban Hercegovina még nem vált magától szerves politikai és gazdasági egységévé Boszniával.

A háború különösen mély sebeket hagyott a térségben. Kelet-Hercegovinában és más vidékein szerbek, muszlimok és horvátok egyaránt őriztek tömeggyilkosságok emlékét. Nyugat-Hercegovina katolikus horvát lakosságú területeit a kommunista hatalom hosszú ideig az usztasa mozgalom egyik társadalmi hátországaként kezelte. A háború utáni megtorlások, a katolikus egyházzal kialakult konfliktusok és a politikai megbélyegzés tovább erősítették az ott élők bizalmatlanságát az új rendszerrel szemben.

A kommunista vezetés könnyen kerülhetett volna ördögi körbe. Minél inkább politikailag gyanúsak tekintett egy régiót, annál kevésbé jutottak oda fejlesztések és vezetői lehetőségek. Minél inkább elmaradt a térség, annál nagyobb lett az elégedetlenség. Az elégedetlenség pedig újabb bizonyítéknak tűnhetett arra, hogy a helyiek ellenségesek a rendszerrel szemben.

Bijedić későbbi politikai jelentőségének megértéséhez éppen ezért fontos, hogy ne kizárólag országos tisztségeinek sorát nézzük. Politikai karaktere jelentős részben abból formálódott, ahogyan az ötvenes és hatvanas években Hercegovinához viszonyult.

A háború után először Sarajevóban dolgozott. 1945-ben az OZNA bosznia-hercegovinai apparátusához került, majd a köztársasági kormányban kapott tisztségeket. 1948-ban a Bosznia-Hercegovinai Kommunista Párt Központi Bizottságának agitációs és propagandaosztályát vezette. Ezekben az években még inkább végrehajtója volt a párt általános politikájának, mint önálló politikai irány kialakítója.

1950-ben azonban visszakerült Mostarba, a kommunista párt területi bizottságának titkáráként. Ekkor kezdődött politikusi pályájának az a szakasza, amelyben egyre inkább saját elképzeléseket képviselt Hercegovina jövőjéről.

A térség közigazgatása éppen átalakulóban volt. A háború utáni első években létrehozott területi szervek közvetítettek Szarajevó és a helyi járások között, majd idővel jelentős gazdasági és politikai hatalmat szereztek. Ezeket a szervezeteket olykor „kis kormányokként” emlegették, mert beruházások, személyi kérdések és fejlesztési döntések egész sora futott össze náluk.

Bijedić számára Mostar nem lehetett csupán egy város a sok közül. Úgy tekintett rá, mint Hercegovina természetes regionális központjára. Ezzel azonban rögtön érzékeny kérdéshez nyúlt. Ha Mostart túlságosan gyorsan fejlesztik, más hercegovinai települések joggal érezhették úgy, hogy erőforrásaikat a központ szívja el. Ha viszont a város nem kap megfelelő intézményeket és ipari beruházásokat, Hercegovina egészének modernizációja válhatott nehezebbé.

A probléma később Bijedić egyik komoly politikai konfliktusának forrása lett. Ellenfelei azzal vádolták, hogy túlzottan Mostar érdekeit képviseli, informális kapcsolatain keresztül még akkor is beleszól a város ügyeibe, amikor már nem helyi tisztséget tölt be. A „mostari lokalizmus” vádja az 1962-es ellene indított politikai támadás egyik központi eleme lett.

A konfliktust azonban félreértenénk, ha kizárólag személyes hatalmi harcnak tekintenénk. Hercegovina fejlődési modelljéről is szólt. Bijedić úgy gondolta, hogy a régiót nagy ipari, közlekedési és energetikai beruházásokkal kell bekapcsolni Bosznia-Hercegovina egészének gazdaságába. A későbbi évtizedekben ennek a politikának látványos eredményei jelentek meg: vízerőművek épültek, fejlődött a mostari ipar, korszerűsítették a Szarajevó és az Adria közötti vasutat, és

megindult az alumíniumipari nagyberuházás.

A gazdasági integráció azonban csak az egyik fele volt Bijedić elképzelésének. A másik politikai természetűnek bizonyult. Nyugat-Hercegovina horvát lakosságát ki kellett vezetni abból a helyzetből, amelyben az egész vidéket a háborús usztasa múlttal azonosították.

Ez kényes vállalkozás volt. A háborús bűnöket nem lehetett letagadni, és Bijedić sem erre törekedett. Az usztasa állam tömeggyilkosságai a jugoszláv kommunista rendszer alapvető történelmi tapasztalatai közé tartoztak. Az viszont egészen más kérdés volt, hogy a háború után felnövő horvát fiatalokat is politikailag felelőssé lehet-e tenni elődeik tetteiért.

Bijedić egyre inkább úgy gondolta, hogy nem.

Ha Nyugat-Hercegovina lakossága azt tapasztalja, hogy kevesebb fejlesztést, kevesebb politikai képviseletet és kisebb társadalmi megbecsülést kap, a kommunista rendszer maga erősíti azt az elszigetelődést, amelyet megszüntetni akar. A politikai integrációhoz ezért utak, munkahelyek, iskolák és beruházások ugyanúgy kellettek, mint párthatározatok.

Ebben a hozzáállásban már felismerhető Bijedić későbbi boszniai politikájának egyik alapelve. Bosznia-Hercegovina csak akkor lehet stabil, ha régiói és nemzeti közösségei

egyikéről sem alakul ki az a tartós érzés, hogy a köztársaság perifériájára szorították.

Ezt a felfogást nem mindenki osztotta. A kommunista pártban továbbra is erős volt az a szemlélet, amely a politikai megbízhatóságot a háborús múltához való viszony alapján mérte. Bizonyos nyugat-hercegovinai területeket nehezebbnek, reakciósabbnak, a katolikus egyház befolyása alatt állónak tekintettek. Bijedić ezzel szemben egyre inkább az integráció nyelvén beszélt.

Ez nem tette liberális ellenzékivé. A párt uralmát nem kérdőjelezte meg, és saját politikai pályája is a kommunista államhatalomhoz kötődött. A különbség abban állt, hogy a rendszer megerősítésének eszközét nem kizárólag az ellenőrzésben és politikai fegyelmezésben látta. A gazdasági fejlődés, a regionális kiegyenlítés és a helyi elitek bevonása szerinte tartósabb lojalitást teremthetett.

A hercegovinai tapasztalat egy másik érzékeny kérdéshez is elvezette: Bosznia-Hercegovina helyéhez Jugoszlávián belül. Ha a köztársaság csupán szerb és horvát érdekek közötti ütközőzóna marad, saját politikai stabilitása állandóan veszélyben lesz. Bijedić fokozatosan azok közé a boszniai vezetők közé került, akik a köztársaság teljes politikai egyenjogúságát követelték a föderációban.

Ehhez viszont magának Boszniának is egységesebbnek kellett lennie. Hercegovina nem működhetett külön politikai világegyetemenként, Bosanska Krajina nem maradhatott félreeső térség, és a köztársaság fejlesztését nem lehetett kizárólag Szarajevó köré építeni. Utakra, vasutakra, ipari kapcsolatokra és közös intézményekre volt szükség.

A következő évtizedekben Bijedić neve ezért számos olyan beruházás mellett jelent meg, amely első látásra kevésbé kapcsolódik egy későbbi szövetségi miniszterelnök politikai életrajzához. Mostari alumíniumkombinát, Szarajevó–Ploče vasút, hercegovinai vízerőművek, felsőoktatási intézmények, új üzemek és infrastrukturális fejlesztések. Mögöttük azonban ugyanaz a politikai gondolat húzódott: az állam tartósságának gazdasági alapjai vannak.

Bijedić egyik 1970-es hercegovinai felszólalásában már világosan megfogalmazta ezt az elképzelést. Azt állította, hogy Hercegovina gazdasági szerkezete radikális átalakulás előtt áll, és az alumíniumipar, a vízerőművek, a Szarajevó–Ploče vasút, valamint a nagy boszniai vállalatokkal létrehozott kapcsolatok révén a térség többé nem elszigetelt perifériaként működik majd. A cél az volt, hogy a helyi lakosság számára legyen gazdasági jövő saját szülőföldjén.

Ez különösen nagy jelentőségű volt olyan korszakban, amikor Hercegovina számos településéről tömegek indultak Nyugat-Európába vendégmunkásként. Az elvándorlás pénzt hozott a családoknak, de egyben figyelmeztetés is volt. Ha egy régió lakosságának jelentős része csak külföldön talál munkát, a gazdasági integráció sikere nehezen hirdethető teljes meggyőződéssel.

A mostari időszakban Bijedić saját politikai hálózatot is épített. Ismerte a helyi vezetőket, vállalati igazgatókat, pártfunkcionáriusokat, sport- és kulturális embereket. Amikor később Sarajevóba, majd Belgrádba került, kapcsolatai nem szakadtak meg. Ellenfelei éppen ezt tekintették bizonyítéknak arra, hogy informális befolyást gyakorol Mostarra és Hercegovinára.

Az ilyen kapcsolati háló a jugoszláv politikában önmagában nem számított rendkívülinek. A rendszer hivatalos intézményei mellett személyes ismeretségek egész szövevénye működött. A régi partizánkapcsolatok, szülőföldi kötődések, köztársasági érdekek és személyes barátságok mind beleszóltak abba, hogyan született egy beruházási vagy személyi döntés.

Bijedić ezen a terepen ügyesen mozgott. Ez segítette felemelkedését, de veszélyt is hordozott.

Minél több ember tartozott neki politikai vagy gazdasági támogatásért hálával, annál könnyebb volt ellenfeleinek azt állítani, hogy saját csoportot épít. Minél határozottabban képviselte Hercegovina fejlesztését, annál egyszerűbb volt lokalizmussal vádolni. Minél több ügyben avatkozott közbe, annál több olyan ember érdekeit sérthette, aki más fejlesztési irányt vagy más személyi döntést akart.

1960-ban Bijedić először került közvetlenül a szövetségi kormányba. A törvényhozási és államszervezési ügyek szövetségi titkára lett, vagyis Belgrádban folytatta pályáját. Két évvel később szövetségi munkaügyi titkárrá nevezték ki. A mostari fiú végleg kilépett a regionális politikusok köréből.

Csakhowy Hercegovina nem engedte el. És politikai ellenfelei sem felejtették el azt, hogyan építette fel ott a hatalmát.

1962-ben olyan támadás indult ellene, amely egy időre egész pályáját veszélybe sodorta. A vizsgálat szerint Mostarban éveken át feszült viszonyok alakultak ki, a gazdasági ügyekben lokalizmus és személyes beavatkozások jelentek meg, egyes, már nem a városban dolgozó vezetők pedig továbbra is döntő befolyást gyakoroltak a helyi politikára.

A jelentésekben egy név újra és újra előkerült. Džemal Bijedić. Valaki egyenesen úgy fogalmazott: meg kell büntetni.

Ez azonban már politikai pályájának következő fejezete volt. A kérdés többé nem az volt, hogyan integrálja Hercegovinát Boszniába. Hanem az, túl nagy hatalmat épített-e ki közben saját magának.

10. „Džemal Bijedićet meg kell büntetni”

Džemal Bijedić 1962-re már messze jutott attól a mostari kommunista aktivistától, aki a háború előtt röplapokat terjesztett, majd illegalitásban szervezte az ellenállást. Szövetségi tisztséget töltött be Belgrádban, ismerték Bosznia-Hercegovina vezetői, kapcsolatai voltak a jugoszláv politikai elitben, és szülőföldjén továbbra is jelentős befolyással rendelkezett. Éppen ez utóbbi vált veszélyessé számára. A rendszer, amelyben a személyes kapcsolatok és az informális hálózatok nélkül alig lehetett nagyobb beruházásokat vagy kinevezéseket keresztülvinni, időről időre mégis gyanakvással tekintett arra, aki túlságosan erős saját kapcsolati rendszert épített ki.

Mostarban az ötvenes évek végére és a hatvanas évek elejére éles személyi és politikai konfliktusok alakultak ki. A város rohamosan fejlődött, új ipari beruházások előkészítése zajlott, a helyi vezetők pedig egyre több pénz és döntési jog fölött rendelkeztek. Ezzel párhuzamosan megnőtt a tétje annak is, ki tölti be a fontos párt-, önkormányzati és vállalati tisztségeket. A kommunista rendszer hivatalos nyelvén az ilyen vitákat rendszerint elvi kérdésekként fogalmazták meg: lokalizmusról, klikkesedésről, bürokratizmusról, helytelen káderpolitikáról beszéltek. Az elvi szavak mögött azonban emberek, személyes szövetségek és rivális csoportok

álltak.

Bijedić már nem dolgozott Mostarban, de kapcsolatai megmaradtak. Szülővárosának politikusai, vállalati vezetői és pártfunkcionáriusai közül sokakat személyesen ismert, többen vele együtt kezdték pályájukat, mások felemelkedésében játszott szerepet. Helyi ügyekben továbbra is megkeresték, ő pedig nem mindig utasította el a közbenjárást. Amit támogatói természetes érdekképviselőnek tekintettek, ellenfelei egy informális hatalmi központ működéseként írták le.

1962-ben Bosznia-Hercegovina pártvezetése vizsgálni kezdte a mostari állapotokat. A fennmaradt iratokból nem egyetlen, világosan körülhatárolható „Bijedić-ügy” bontakozik ki. Inkább több helyi konfliktus olvadt össze egy olyan vizsgálatban, amelynek során az országos politikus neve mind gyakrabban került elő. A bírálatok szerint Mostarban olyan csoport alakult ki, amely gazdasági és személyi kérdésekben saját érdekeit érvényesítette, és amelynek befolyása túlterjedt a hivatalos intézményi kereteken.

A „lokalizmus” a kommunista Jugoszláviában különösen súlyos vád lehetett. A rendszer elfogadta, sőt egyre inkább ösztönözte a helyi és köztársasági érdekek képviselőit, de közben azt várta el, hogy minden vezető a „jugoszláv egész” szempontjait tartsa elsődlegesnek. Aki túlságosan

erősen kötődött saját városához vagy régiójához, könnyen megkaphatta azt a vádat, hogy a közös érdek rovására építi saját hátszágát. Az 1960-as évek elején, amikor a decentralizáció még csak kibontakozóban volt, a párt különösen érzékenyen reagált az efféle jelenségekre.

Bijedić esetében a helyzetet súlyosbította, hogy nem lehetett egyszerű helyi funkcionáriusként felelősségre vonni. Már szövetségi politikus volt. Az ellene megfogalmazott bírálatok ezért akaratlanul is felvetették a kérdést: hogyan lehetséges, hogy egy belgrádi tisztségviselő továbbra is ilyen erősen befolyásolja egy boszniai város belső ügyeit? Ha ezt valóban megteszi, akkor hivatalos tisztségén túlmutató személyes hatalmat épített ki. Ha viszont nem teszi, akkor valakik tudatosan próbálják őt összekapcsolni a mostari konfliktusokkal.

Az ügy egyik dokumentumában hangzott el az a mondat, amely később Bijedić életrajzának emlékezetes epizódjává vált: „Džemal Bijedićet meg kell büntetni.” A megfogalmazás drámai, de érdemes nem többet belelátni annál, amit a korabeli pártpolitika nyelve jelentett. Nem fizikai fenyegetésről volt szó, hanem politikai felelősségre vonásról. A kommunista rendszerben azonban egy ilyen ítélet így is pályafutás végét jelenthette. Néhány évvel korábban Milovan Đilas eltávolítása, később Ranković vagy a horvát és szerb reformerek bukása megmutatta, hogy

akár a legmagasabb szintig jutott politikus is gyorsan elveszítheti tisztségeit és befolyását.

Bijedićnek volt oka tartani attól, hogy az ügy országos következményekkel jár. Ráadásul nem rendelkezett olyan hatalmi háttérrel, amely automatikusan megvédte volna. Nem tartozott a háború előtti kommunista mozgalom legfelső vezetésének legendás figurái közé, és nem volt saját köztársasága megkérdőjelezhetetlen első embere. Politikai pályája sokkal inkább szervezőkészségére, kapcsolataira és arra épült, hogy különböző érdekcsoportok között tudott közvetíteni.

A vizsgálat végül mégsem törte ketté pályafutását. Ennek pontos oka nehezebben ragadható meg, mint maga a támadás. Nem egyetlen nagy pártfogó mentette meg látványosan, és nem született olyan határozat sem, amely minden vádat alaptalannak minősített volna. A konfliktus fokozatosan lecsendesedett, Bijedić pedig szövetségi tisztségében maradt. Az ügy tanulsága azonban aligha került el figyelmét: a jugoszláv rendszerben a személyes kapcsolatok politikai erőforrást jelentettek, de ugyanazok a kapcsolatok könnyen váddá is változhattak.

Politikai stílusára ez minden bizonnyal hatott. Bijedić később is épített kapcsolatokat, továbbra is közbenjárt beruházásokért és személyekért, de országos pályáján egyre nagyobb hangsúlyt kapott a kompromisszum. Ritkán

vált olyan ideológiai konfliktus nyílt főszereplőjévé, amelyben valamelyik tábor zászlóvivőjeként lehetett volna azonosítani. Ez nem jelentette azt, hogy ne lettek volna határozott elképzelései, sokkal inkább azt, hogy megtanulta: Jugoszláviában a tartós politikai befolyás egyik feltétele, hogy valaki ne tegye magát könnyen egyetlen csoporttal azonosíthatóvá.

Az 1962-es konfliktus azért is fontos későbbi történetünk szempontjából, mert megmutatja, milyen könnyen alakulhat ki egy politikus körül olyan kép, amelyben a tényleges befolyás, a személyes kapcsolatok és az ellenfelek feltételezései összekeverednek. Bijedić halála után ugyanez a mechanizmus sokkal nagyobb léptékben működött. Mivel közel állt Titóhoz, biztosan utódjelölt volt – mondták később. Mivel sokat tudott, biztosan veszélyessé vált valakik számára. Mivel politikai ellenfelei voltak, valaki bizonyára meg akarta ölni.

A történelmi bizonyítás azonban nem működik ilyen rövid logikai láncokkal. Az, hogy valakit 1962-ben politikai támadás ért, önmagában nem bizonyít semmit arról, mi történt vele tizenöt évvel később. Az eset mégis fontos, mert segít megérteni Bijedić politikusi karakterét és azt a rendszert, amelyben felemelkedett. Már ekkor megtapasztalta, hogy a hivatalos intézmények mögött folyó személyi küzdelmek akár egy országos pályát is veszélybe

sodorhatnak.

A következő évek azonban nem a bukását, hanem éppen ellenkezőleg, pályájának felgyorsulását hozták. A hatvanas évek közepére Bosznia-Hercegovina politikai helyzete is változni kezdett. A köztársaság vezetői egyre határozottabban képviselték saját érdekeiket Belgrádban, miközben a boszniai muszlim lakosság nemzeti státusának kérdése mind kevésbé volt megkerülhető.

Bijedić számára ez már nem mostari helyi ügy volt. Bosznia-Hercegovina helyéről szólt Jugoszláviában.

11. Egy nemzet születése

A boszniai muszlimok nemzeti elismerésének történetét utólag könnyű egyenes vonalként megírni. Mintha létezett volna egy közösség világos nemzeti öntudattal, amely hosszú küzdelem után végül kivívta hivatalos elismerését. A valóság ennél összetettebb volt. Az identitások változtak, a politikai fogalmak jelentése átalakult, és maga a kommunista vezetés is hosszú ideig bizonytalanul kereste a választ arra, hogyan illessze a boszniai muszlimokat a jugoszláv nemzetiségi rendszerbe.

Az új Jugoszlávia a második világháború után hat köztársaságból álló föderációként jött létre. A rendszer elismerte a szerbeket, horvátokat, szlovéneket, macedónokat és montenegróiakat önálló nemzetként. Bosznia-Hercegovina azonban különleges helyzetben volt. Nem lehetett sem szerb, sem horvát köztársaságként meghatározni, hiszen mindkét nemzet jelentős számban élt területén, mellettük pedig ott volt a nagy muszlim közösség, amelynek jelentős része nem akarta magát sem szerbnek, sem horvátnak tekinteni.

A kommunisták háborús politikája már felismerte Bosznia önállóságának szükségességét. A föderális köztársaság létrehozása azt jelentette, hogy a terület nem osztható fel Belgrád és Zágráb között. Ez azonban még nem oldotta meg a muszlim lakosság nemzeti

besorolásának problémáját. Az első háború utáni években a hivatalos politikában tovább élt az a feltételezés, hogy a boszniai muszlimok idővel szerbként, horvátként vagy esetleg jugoszlávként határozzák meg magukat.

A népszámlálások bizonytalansága jól tükrözte ezt. Különféle kategóriák jelentek meg, a lakosság egy része „nemzetileg meghatározatlan muszlimként” szerepelt, mások jugoszlávnak vallották magukat. A kategóriák mögött nem egyszerű statisztikai probléma húzódott. A szocialista Jugoszlávia politikai rendszere egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a nemzeti egyenjogúságnak, ezért annak, hogy egy közösséget nemzetként elismernek-e, nagyon is konkrét politikai következményei voltak.

A köztársasági és szövetségi intézményekben figyelembe vették a nemzeti összetételt. A fontos tisztségeknél törekedtek az egyensúlyra. A kulturális intézmények, oktatás, sajtó és tudományos élet szervezésében ugyancsak szerepet játszott a nemzeti identitás. Ha a muszlimok csak vallási közösségnek számítanak, politikai képviseletük is másként alakul, mint akkor, ha önálló nemzetként jelennek meg.

Bosznia-Hercegovina vezetői ezért a hatvanas években egyre inkább arra a következtetésre jutottak, hogy a régi bizonytalanság fenntarthatatlan. Ez összefüggött a

köztársaság általános politikai megerősödésével is. Szarajevó nem akart többé olyan szövetségi egység maradni, amelyet Belgrád és Zágráb közötti kényes egyensúly részeként kezelnek. Saját politikai érdekeket, saját gazdasági fejlesztési programot és egyre világosabb köztársasági identitást képviselt.

A muszlim nemzeti elismerés ebben a folyamatban egyszerre volt identitáspolitikai és államszerkezeti kérdés. Ha Bosznia három nagy közösség közös köztársasága, akkor egyik sem tekinthető valamelyik másik nemzet vallási ágának. Egy szerb és horvát közösség mellett politikai értelemben is léteznie kellett a harmadiknak.

Bijedić fontos szerepet játszott ebben a politikai környezetben, de szerepét érdemes pontosan meghatározni. A későbbi emlékezet időnként hajlamos úgy bemutatni, mintha ő személyesen „teremtette volna meg” a muszlim nemzetet, vagy egyedül harcolta volna ki annak elismerését. Erre nincs alap. A folyamatban Bosznia-Hercegovina kommunista vezetésének egész csoportja vett részt, és az identitás társadalmi gyökerei természetesen nem politikai határozatokból keletkeztek.

Bijedić jelentősége inkább abban állt, hogy a boszniai álláspont egyik befolyásos országos képviselője lett. Hercegovinai muszlimként személyes élettapasztalata is szorosan kapcsolódott ahhoz a kérdéshez, amelyről a

politikai vita folyt. Nem kellett elméleti tanulmányokból megtanulnia, milyen következménye van annak, ha a boszniai muszlimokat hol szerbként, hol horvátként próbálják meghatározni. Mostar és Hercegovina története nap mint nap megmutatta ennek politikai súlyát.

A változás a hatvanas évek második felében gyorsult fel. A boszniai pártvezetés 1968-ban világosan elfogadta, hogy a muszlimokat nemzeti értelemben is önálló közösségként kell kezelni. A hivatalos terminológiában megjelent a nagy kezdőbetűvel írt „Muszlim” megnevezés, amely nem vallási kategóriát jelentett, hanem nemzetiséget. Az 1971-es népszámlálás már ennek alapján adott lehetőséget az önmeghatározásra.

Az eredmények önmagukban politikai jelentőségűek voltak. Több mint egymillió bosznia-hercegovinai lakos vallotta magát nemzetiségi értelemben Muszlimnak, és ezzel a közösség számszerűen is Bosznia-Hercegovina legnagyobb nemzetévé vált. Ez nem jelentette a köztársaság „muszlimmá válását”, mert a szerb és horvát lakosság továbbra is meghatározó maradt. A politikai egyensúly azonban megváltozott: többé nem lehetett Boszniát egyszerűen két nagy nemzet közös területként szemlélni.

A folyamat Jugoszlávia más részein vegyes reakciókat váltott ki. Egyes szerb értelmiségi és politikai körök attól

tartottak, hogy a muszlim nemzet létrejötte tovább gyengíti a szerbség helyzetét Boszniában, illetve történelmileg szerbnek tekintett népességet választ le róla. Horvát oldalon hasonló érvelés jelent meg fordított előjellel: a boszniai muszlimokat évszázadokon keresztül a horvát nemzeti test részének tekintő gondolkodók számára az új nemzeti kategória ugyanúgy veszteséget jelentett.

A jugoszláv kommunista vezetés szempontjából viszont éppen ez volt az elismerés egyik előnye. Ha a boszniai muszlimoknak nem kell választaniuk szerb és horvát identitás között, csökkenhetett Bosznia felosztásának történelmi kísértése. A köztársaság saját egyensúlya erősödött, és ezzel elvileg a jugoszláv föderáció stabilitása is.

Bijedić politikai felfogása jól illeszkedett ehhez. Már hercegovinai munkája során abból indult ki, hogy tartós stabilitást nem lehet egy közösség háttérbe szorításával teremteni. A nyugat-hercegovinai horvát lakosság integrációját ugyanebből az okból támogatta, amiért a muszlim nemzeti elismerést is fontosnak tartotta: Bosznia csak akkor működhet, ha valamennyi nagy közössége sajátjának érzi.

Ez azonban nem jelentett valamiféle korai bosnyák nacionalizmust. Bijedić következetesen jugoszláv politikus maradt. Bosznia megerősítését nem a közös állammal

szemben, hanem azon belül képzelte el. A két identitás számára nem feltétlenül állt egymással szemben. Valaki lehetett egyszerre boszniai, muszlim nemzetiségű és jugoszláv állampolgár, ahogyan más valaki lehetett szlovén vagy macedón és közben Jugoszlávia híve.

A hetvenes évek elején ez a modell kifejezetten sikeresnek látszott. A boszniai muszlim politikai és kulturális elit gyorsan erősödött, Szarajevó pedig mind láthatóbb szereplője lett az ország életének. Egyetemek, kutatóintézetek és kulturális intézmények fejlődtek, nagy ipari vállalatok jelentek meg, a köztársaság pedig egyre több vezetőt adott a szövetségi politikának.

Ennek egyik leglátványosabb példája maga Džemal Bijedić lett. Amikor 1971-ben a jugoszláv kormány elnökévé választották, első alkalommal került boszniai muszlim politikus ilyen magas szövetségi tisztségbe. A kinevezés ezért túlmutatott személyén. Azt is jelezte, mennyire megváltozott Bosznia-Hercegovina helyzete a háború utáni első évtizedekhez képest.

A későbbi összeesküvés-elméletek egy része éppen ebből épített motívumot. Eszerint Bijedić Bosznia és a muszlim nemzet megerősítésével olyan szerb vagy más jugoszláv politikai érdekeket sértett, amelyek végül veszélyes ellenfélle tették. A magyarázat első pillantásra logikusnak tűnhet, mert valóban léteztek viták Bosznia

helyéről és a muszlim nemzet elismeréséről.

Csakhogya történéssznek itt ismét meg kell állnia. Politikai konfliktus létezése és gyilkossági szándék között hatalmas távolság van. Több olyan vezető is részt vett a muszlim nemzet elismerésében, aki évtizedekkel túlélte Bijedićet. Semmi nem bizonyítja, hogy emiatt bárki fizikai eltávolítását tervezte volna.

A kérdés azonban később visszatér majd, amikor megvizsgáljuk a merénylet lehetséges motívumait. Akkor már pontosabban látjuk, mi volt valós politikai konfliktus, és mi az, amit évtizedekkel később illesztettek a tragédia történetéhez.

1971-ben mindenesetre nem úgy tűnt, mintha Bijedićnek félnie kellene felemelkedésének következményeitől. Éppen pályája legnagyobb ugrására készült.

12. Tito választottja

A jugoszláv kormány élére kerülés első pillantásra logikus következő állomásnak tűnhet Džemal Bijedić pályáján, valójában azonban egyáltalán nem volt magától értetődő. A Szövetségi Végrehajtó Tanács elnöke az ország egyik legmagasabb tisztségét töltötte be, és kinevezésénél a személyes alkalmasság mellett a föderáció bonyolult politikai egyensúlyát is figyelembe kellett venni.

Jugoszlávia kormánya ráadásul nem úgy működött, mint egy hagyományos parlamentáris rendszer kabinetje. A politikai hatalom legfontosabb központja továbbra is Tito és a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének vezetése volt. A stratégiai kérdéseket nem a miniszterelnök döntötte el egyedül, és a külpolitika legfontosabb alakja is egyértelműen Tito maradt. A kormányfő ennek ellenére rendkívül jelentős tisztséget viselt. Ő irányította a szövetségi állam mindennapi gazdasági és közigazgatási munkáját, tárgyalt a köztársaságok vezetőivel, és Jugoszláviát számos nemzetközi találkozón is képviselte.

1971 különösen nehéz év volt. A gazdasági reformok eredményei vegyesek maradtak, az infláció és a munkanélküliség gondot okozott, a köztársaságok pénzügyi vitái élesedtek, Horvátországban pedig már kibontakozóban volt az a mozgalom, amely néhány hónappal később a rendszer egyik legsúlyosabb politikai

válságává vált. A következő szövetségi kormány vezetőjének ezért egyszerre kellett gazdaságpolitikussá, tárgyalóvá és válságkezelővé válnia.

Tito több jelölt között mérlegelt. A jugoszláv személyi politika egyik sajátossága az volt, hogy a legfontosabb tisztségek betöltésekor nem lehetett figyelmen kívül hagyni a köztársasági és nemzeti egyensúlyt. Ha valamelyik nagy tisztséget szerb politikus töltötte be, más pozíciókban gyakran horvát, szlovén, boszniai vagy más vezető kinevezése segítette az egyensúly fenntartását. A rendszer hivatalosan elutasította a nemzeti kvóták mechanikus alkalmazását, a gyakorlatban mégis mindenki tudta, hogy a vezető testületek összetétele politikai üzenetet hordoz.

Bijedić ebből a szempontból szinte ideális jelöltnek bizonyult. Bosznia-Hercegovinából érkezett, ezért kinevezése a két legnagyobb köztársaság, Szerbia vagy Horvátország egyikének túlsúlyát sem erősítette. Muszlim nemzetisége jól jelezte a jugoszláv nemzetiségi politika változását. Sokéves köztársasági és szövetségi tapasztalattal rendelkezett, de nem tartozott egyik nagy ideológiai csoport vezéralakjai közé sem.

Legalább ilyen fontos lehetett személyes kapcsolata Titóval. A marsall olyan embereket kedvelt maga körül, akik politikailag megbízhatók voltak, de nem próbáltak

önálló hatalmi központot létrehozni vele szemben. Bijedić nem volt olyan teoretikus rivális, mint Kardelj lehetett volna, nem rendelkezett a biztonsági apparátushoz kötődő hatalmi bázissal, mint korábban Ranković, és nem testesített meg valamelyik nagy köztársasági reformmozgalmat sem.

Tito emellett értékelhette közvetlen politikusi stílusát. Bijedić könnyen teremtett kapcsolatot emberekkel, szeretett személyesen tárgyalni, nem ragaszkodott túlzottan protokolláris távolsághoz, és olyan környezetben is megtalálta a hangot partnereivel, ahol egy merevebb pártfunkcionárius nehezebben boldogult volna. Későbbi külföldi útjai során ez a tulajdonsága különösen értékesé vált.

1971 júliusában a Szövetségi Nemzetgyűlés Bijedićet a Szövetségi Végrehajtó Tanács elnökévé választotta. Ötvennégy éves volt. Mostari kereskedőcsalád árván maradt fiából Jugoszlávia miniszterelnöke lett.

A tisztség elfoglalásának időpontja aligha lehetett volna nehezebb. A horvát tavasz válsága hónapokon belül elérte csúcspontját. Tito végül leváltotta Savka Dabčević-Kučart, Miko Tripalót és társaikat, majd egy évvel később a szerb liberális vezetést is eltávolította. Bijedić kormányának tehát úgy kellett működnie, hogy közben Jugoszlávia két legnagyobb köztársaságában szinte teljes politikai

elitcsere zajlott.

A miniszterelnök ebben a konfliktusban feltűnően kevésbé került a nyilvános leszámolások középpontjába. Nem ő vezette a horvát vezetés elleni támadást, de nem is vállalt szolidaritást a leváltott reformerekkel. Nem lett a szerb liberálisok fő ellenfele sem. Ez részben tisztségéből következett: szövetségi kormányfőként minden köztársasággal együtt kellett dolgoznia. Részben azonban Bijedić politikai természetét is mutatta. A nagy ideológiai összecsapásokban ritkán választotta a látványos szerepet.

A következő években feladata egyre nehezebbé vált. Az alkotmányos reformok fokozatosan több jogot adtak a köztársaságoknak és tartományoknak, miközben a szövetségi kormány mozgástere szűkült. Furcsa helyzet alakult ki: Bijedić Jugoszlávia miniszterelnöke volt, de annak az államnak a kormánya, amelyet vezetett, éppen saját hatásköreinek jelentős részét adta át a föderáció tagjainak.

Egy hagyományos kormányfő számára ez gyengülést jelentett volna. Bijedić azonban sok szempontból éppen ebben a rendszerben érezte otthon magát. Nem parancsolni próbált a köztársaságoknak, hanem megállapodásokat keresett közöttük. Az 1974-es alkotmány után ez a képesség már nem politikusi erény volt csupán, hanem a szövetségi kormány működésének

előfeltétele.

A gazdasági kérdések különösen kemény tárgyalásokat követeltek. Szlovénia és Horvátország fejlettebb vállalatai nagyobb piaci szabadságot és kevesebb szövetségi elvonást szerettek volna. A kevésbé fejlett Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Montenegró és Koszovó ezzel szemben ragaszkodott a szövetségi fejlesztési forrásokhoz. Szerbia saját helyzetét nehezményezte, különösen a két autonóm tartomány növekvő önállósága miatt. Egy szövetségi költségvetési vagy beruházási döntés mögött ezért rendszerint egész köztársasági érdekharc húzódott.

Bijedić Bosznia képviselőjeként személyesen is jól ismerte a szegényebb térségek érveit, de miniszterelnökként nem viselkedhetett egyszerűen köztársasági lobbistaként. Ez a kettősség később támadási felületet is kínált. Boszniában sokan azt várták tőle, hogy országos pozícióját használja fel a köztársaság fejlesztésére. Másutt viszont minden olyan nagy beruházás, amelyet Bosznia kapott, felvethette a kérdést, vajon a miniszterelnök nem saját hátszágát részesíti-e előnyben.

Kormányfői munkájának másik nagy területe a külpolitika lett. Tito továbbra is Jugoszlávia első számú nemzetközi képviselője maradt, de életkora és

elképesztően széles diplomáciai kapcsolatrendszere miatt egyre több feladatot kellett megosztania más vezetőkkal. Bijedić miniszterelnökként olyan nemzetközi szerepet kapott, amelyet korábbi tisztségei alapján kevesen jósoltak volna neki.

Nyugati kormányokkal, szocialista országokkal, arab vezetőkkal, ázsiai és afrikai államokkal tárgyalt. Jugoszlávia különleges helyzetéből következően ugyanaz a politikus rövid időn belül találkozhatott amerikai elnökkel, szovjet vezetőkkal és olyan országok államfőivel, amelyek az el nem kötelezettek mozgalmának tagjai voltak. Bijedić egyre otthonosabban mozgott ebben a világban.

Ez számottevően növelte politikai súlyát. Egy köztársasági vezető befolyása elsősorban saját területére támaszkodott. A jugoszláv miniszterelnök viszont közvetlen személyes kapcsolatokat építhetett a világ vezetőivel, és olyan információkhoz jutott, amelyekhez a politikai elit nagy része csak közvetve férhetett hozzá.

Tito bizalma is láthatóan fennmaradt. Bijedić első kormányfői időszakának lejártakor nem cserélték le. 1974-ben ismét ő kapott megbízást a Szövetségi Végrehajtó Tanács vezetésére. A második ciklus már önmagában jelezte, hogy az első három év tapasztalatai alapján a legfelső vezetés megfelelő embernek tartotta.

Itt kezdődik Bijedić pályájának az a szakasza, amelyből a későbbi legenda táplálkozott. Egy boszniai muszlim politikus két cikluson át vezette a jugoszláv kormányt, szoros kapcsolatban állt Titóval, bejárta a világot, a legfelső vezetői kör tagja lett, és olyan időszakban növekedett tekintélye, amikor az egész ország egyre többet gondolkodott azon, mi történik majd a marsall halála után. Ebből azonban még nem következik, hogy Tito utódjának szánták.

A hetvenes évek Jugoszláviájában maga az „utód” fogalma is félrevezető. Az 1974-es alkotmány éppen azt próbálta biztosítani, hogy Tito után ne léphessen helyére új Tito. A kollektív elnökségnek, a köztársaságok képviselőinek és a párt új szervezetének elvileg meg kellett akadályoznia, hogy egyetlen politikus ismét olyan hatalomhoz jusson, amilyenhez a marsall rendelkezett.

A politikai élet szereplői azonban nem voltak alkotmányjogi képletek. Tudták, hogy Tito halála után bizonyos emberek szükségképpen nagyobb befolyáshoz jutnak majd másoknál. Kardelj, Dolanc, Bakarić, Ljubičić, Stambolić és több más vezető neve mellett időnként Bijedićé is felmerült.

Egyelőre azonban még nem az utódlás volt napi feladata. Jugoszláviát kellett kormányoznia. És hamarosan kiderült, hogy a szövetségi miniszterelnök nemcsak

Belgrádban, hanem a világ legtávolabbi pontjain is Tito rendszerének egyik legfontosabb arca lett.

HÁTTÉRGYÁR

13. A világjáró kormányfő

Džemal Bijedić kormányfői éveinek egyik legfeltűnőbb vonása az utazások száma volt. A hetvenes évek Jugoszláviájának külpolitikáját továbbra is Josip Broz Tito személye határozta meg, a marsall azonban már nem vállalhatott magára minden diplomáciai feladatot. Az ország kapcsolatrendszere túlságosan kiterjedt ehhez. Belgrádnak egyszerre kellett fenntartania viszonyát Washingtonnal és Moszkvával, jelen lennie az európai enyhülési folyamatban, vezető szerepet játszania az el nem kötelezettek mozgalmában, gazdasági kapcsolatokat építenie Nyugat-Európában, és egyensúlyoznia a Szovjetunió, Kína, valamint a harmadik világ egymással is rivalizáló államai között. A miniszterelnök ezért a jugoszláv diplomácia egyik legfontosabb utazó nagykövete lett.

Bijedić 1971 és 1977 között több tucat országban járt. Husnija Kamberović kutatásai alapján kormányfői megbízatásának hat éve alatt negyvennél is több országot keresett fel, és mintegy ötven külföldi állami látogatáson vett részt. A szám önmagában is jelzi, mennyire megváltozott pozíciója. A mostari helyi pártszervezet egykori titkára olyan vezetőkkal tárgyalt, akik a hidegháborús világpolitika legfontosabb szereplői közé tartoztak: Gerald Ford amerikai elnökkel, Leonyid Brezsnyevvel, Mao Ce-tunggal és számos ázsiai, afrikai,

arab és európai államférfival.

Első nagyobb külföldi útjainak egyikére már 1972 elején sor került. Kormányfői diplomáciája azonban fokozatosan vált igazán jelentőssé. Bijedić nem új jugoszláv külpolitikai irányt akart kialakítani. A stratégiai irányt Tito határozta meg, a napi diplomácia alakításában pedig a külügyi apparátus és a pártvezetés több tagja is részt vett. Bijedić szerepét inkább az jellemezte, hogy a már kialakított jugoszláv alapelveket gyakorlati kapcsolatokra, kereskedelmi megállapodásokra és személyes politikai viszonyokra fordította le.

Ebben kifejezetten sikeresnek bizonyult. Jugoszlávia el nem kötelezett politikája számára nem ünnepi konferenciákon ismételt ideológiai formula volt. Különösen fontosnak tartotta, hogy a harmadik világ országaival kialakított politikai kapcsolatokból gazdasági együttműködés is szülessen. Jugoszláv vállalatok utakat, kikötőket, erőműveket és ipari létesítményeket építettek Ázsiában, Afrikában és a Közel-Keleten, miközben Belgrád nyersanyagokat, piacokat és devizabevételeket keresett. Az el nem kötelezettség így külpolitikai tekintély mellett üzleti lehetőséget is jelentett.

Bijedić helyzete az arab és más muszlim többségű államokban különösen érdekes volt. Vallási értelemben nem lehetett iszlám politikusnak nevezni: kommunista volt,

és a jugoszláv állam szekuláris rendszerét képviselte. Muszlim származása és boszniai identitása mégis megkönnyíthette a személyes kapcsolatépítést olyan országokban, ahol Jugoszláviát amúgy is rokonszenven övezte gyarmatosításellenes és el nem kötelezett politikája miatt. Bijedić anélkül tudott kulturális közelséget sugallni, hogy Jugoszlávia bármilyen vallási diplomáciát folytatott volna.

A jugoszláv külpolitika egyik alapelve az volt, hogy az ország egyik nagyhatalmi tömbtől sem válhat függővé. Ez a hetvenes években már sokkal bonyolultabb feladatot jelentett, mint Tito és Sztálin 1948-as szakításának idején. A viszony Moszkvával régóta rendeződött, de a szovjet vezetés időről időre továbbra is bizalmatlanul figyelte a jugoszláv különutasságot. Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás ismét felidézte Belgrádban a szovjet katonai beavatkozás lehetőségét. Tito egyértelműen elítélte az inváziót, Jugoszlávia pedig Romániával együtt azt jelezte, hogy nem fogadja el a korlátozott szuverenitás elvét.

A hetvenes évek elején ugyanakkor Belgrád és Moszkva ismét közelebb került egymáshoz. Tito és Brezsnyev találkozói, szovjet hitelek és növekvő kereskedelem kísérte a kapcsolat javulását. Jugoszlávia azonban közben az Európai Gazdasági Közösséggel is bővítette együttműködését, és az Egyesült Államokkal is szoros

kapcsolatokat ápol. A jugoszláv vezetés számára ez nem ellentmondás volt, hanem maga a külpolitikai stratégia: annyi egymással versengő kapcsolatot kellett kiépíteni, hogy egyik partner se válhasson nélkülözhetetlenné.

Bijedić egy 1974-es Henry Kissingerrel folytatott beszélgetésben különösen világosan fogalmazta meg ezt. A jugoszláv miniszterelnök hangsúlyozta, hogy országa minden állammal fenn akarja tartani kapcsolatait, miközben saját elveihez is ragaszkodik. Kissinger válasza sokat mondott a washingtoni gondolkodásról: az amerikai külügyminiszter szerint Jugoszláviának nem kell feladnia elveit ahhoz, hogy együttműködjön az Egyesült Államokkal. A rövid eszmecsere mögött több mint két évtized geopolitikai tapasztalata állt. Washingtonnak nem egy Amerika-barát Jugoszláviára volt szüksége, hanem olyan Jugoszláviára, amely elég erős és független ahhoz, hogy Moszkva se vonhassa saját táborába.

1975 Bijedić külpolitikai pályájának csúcséve lett. Tavasszal hivatalos látogatásra utazott az Egyesült Államokba. Március 18. és 22. között tartózkodott az országban, és március 19-én Gerald Ford fogadta a Fehér Házban. Az amerikai elnök ebédet adott tiszteletére, és tárgyalásaik központi kérdése Jugoszlávia függetlenségének, területi egységének és stabilitásának megőrzése volt. Ford nyilvánosan is hangsúlyozta, hogy

Washington közös érdeknek tekinti a független és egységes Jugoszlávia fennmaradását.

A mondat mögött ott húzódott az Egyesült Államok egyik legnagyobb balkáni aggodalma. Tito már nyolcvan fölött járt. Amerikai elemzők évek óta készítették terveket arról, mi történhet halála után. Attól tartottak, hogy a köztársaságok közötti viszályok belső válságot okozhatnak, amelybe a Szovjetunió valamilyen formában beavatkozik. Egy erős és működőképes jugoszláv vezetés ezért amerikai stratégiai érdek volt, még akkor is, ha Belgrád számos nemzetközi kérdésben Washingtonnal ellentétes álláspontot képviselt.

Bijedić amerikai látogatása arra is bizonyíték, milyen magasra jutott diplomáciai tekintélye. Ford nem csupán egy kelet-európai kormány adminisztratív vezetőjét fogadta. A jugoszláv miniszterelnök olyan ország képviselőjeként érkezett, amelynek lehetséges jövőjét Washingtonban már a hidegháborús európai egyensúly részének tekintették. Bijedić pedig közvetlenül találkozhatott azokkal az amerikai vezetőkkel, akik Titón túli Jugoszláviáról is gondolkodtak.

Néhány hónappal később a szerepek megfordultak. Gerald Ford 1975 augusztusában európai körútjának végén Belgrádba érkezett. Találkozott Titóval, de programjában külön munkaértekezlet szerepelt Bijedićtyel

is. Augusztus 4-én a jugoszláv kormányfő munkareggelin tárgyalt az amerikai elnökkel, Kissingerrel és a két ország vezető tisztviselőivel. A diplomáciai protokoll apró részlete ismét politikai súlyt mutatott: Bijedić már nem csupán Tito mellett megjelenő második ember volt, hanem önálló tárgyalópartner.

Ugyanebben az évben a Szovjetunióval is magas szintű tárgyalásokat folytatott. Majd októberben olyan útra indult, amely különösen fontos lett a jugoszláv külpolitika történetében: október 6. és 12. között hivatalos látogatást tett a Kínai Népköztársaságban. Jugoszláv kormányfő korábban még nem járt hivatalos úton Pekingben. Bijedić Teng Hsziao-pinggel tárgyalt, fogadta Mao Ce-tung is, a felek pedig gazdasági és kereskedelmi együttműködésük bővítéséről állapodtak meg.

A látogatás geopolitikai jelentősége jóval nagyobb volt kétoldalú kereskedelmi kérdéseknél. Kína és a Szovjetunió ekkor már nyílt stratégiai rivális volt. Jugoszlávia pedig olyan szocialista országgént közeledett Pekinghez, amely maga is régi tapasztalatokkal rendelkezett a moszkvai hegemonia elutasításáról. Belgrád ügyelt arra, hogy kínai kapcsolata ne váljon szovjetellenes szövetséggé, de már maga a magas szintű közeledés is jelezte: Jugoszlávia egyik kommunista nagyhatalomtól sem fogad el kizárólagos politikai függést.

Bijedić útjainak sora ezért olyan diplomáciai térképet rajzol ki, amely szinte tökéletesen megmutatja a jugoszláv külpolitika lényegét. Washington, Moszkva, Peking, az arab világ, Afrika és az el nem kötelezettek országai ugyanannak a politikának különböző pontjai voltak. A cél nem az volt, hogy Jugoszlávia minden kérdésben egyenlő távolságot tartson minden nagyhatalomtól. Inkább az, hogy mindig maradjon választási lehetősége.

Bijedić ebben a rendszerben kifejezetten hasznos politikusnak bizonyult. Nem volt látványos ideológus, nem próbált külpolitikai doktrínát elnevezni magáról, és nem versenyzett Tito nemzetközi tekintélyével. Sokkal inkább végrehajtotta, működőképesé tette és gazdasági kapcsolatokkal töltötte meg azt a politikát, amelynek alapjait Tito és a jugoszláv diplomácia korábban kialakította.

Pontosan emiatt került egyre közelebb a hatalom legbelső köréhez. Külföldi vezetők ismerték, Tito megbízott benne, és olyan információkat kapott, amelyek az ország gazdasági, diplomáciai és biztonsági helyzetének egészére rálátást biztosítottak. Innen már csak egy lépés volt az a későbbi állítás, amely szerint Džemal Bijedić „túl sokat tudott”. De mit jelentett ez valójában?

14. Mit tudott Bijedić?

Az összeesküvés-elméletek egyik legvonzóbb mondata rendszerint a legegyszerűbb: valakit azért kellett elhallgattatni, mert túl sokat tudott. Džemal Bijedić esetében ez a kijelentés különös erővel tapadt a tragédiához. Rokoni visszaemlékezésekben később megjelent az a mondat is, amely szerint maga Bijedić tartott attól, hogy megölik, mert „sokat tud”. A történet drámai ereje vitathatatlan. Történeti bizonyítóereje azonban attól függ, pontosan mikor, kinek, milyen körülmények között hangzott el, és mit jelenthetett a „sok tudás”.

A kérdést ezért érdemes megfordítani. Nem abból kell kiindulnunk, hogy Bijedić birtokában volt valamiféle végzetes titoknak, majd megkeresni hozzá a lehetséges tartalmat. Előbb azt kell megvizsgálni, hogy tisztségéből és politikai helyzetéből következően milyen információkhoz férhetett hozzá. Csak ezután kérdezhetjük meg, akadt-e közöttük olyan, amely valóban gyilkossági indítékot teremthetett.

A szövetségi kormány elnökeként Bijedić természetesen rendkívül széles rálátással rendelkezett Jugoszlávia állapotára. Ismerte a gazdasági adatokat, részt vett a költségvetési vitákban, tárgyalta a köztársaságok vezetőivel, külkereskedelmi és hitelmegállapodásokról

egyeztetett, és közvetlen beszámolókat kapott az ország fejlettségi különbségeiről. Láthatta, hogy a jugoszláv gazdaság látványos fejlődése mögött egyre nagyobb szerkezeti feszültségek gyűlnek.

A hetvenes évek elején már világosan érzékelhető volt a külkereskedelmi egyensúly romlása. A behozatal gyorsabban nőtt, mint a kivitel, a fizetési mérleg hiányát egyre nagyobb mértékben kellett idegenforgalmi bevételekkel és a nyugat-európai vendégmunkások hazautalásaival ellensúlyozni. Rusinow szerint 1969-re a hivatalosan Nyugat-Európában dolgozó jugoszláv munkások száma már megközelítette a nyolcszázezret. Ez egyszerre volt gazdasági segítség és politikai kudarcjel: a szocialista rendszer százezrek számára nem tudott megfelelő munkát biztosítani saját országukban.

Bijedić azt is pontosan láthatta, milyen nehezzé vált országos gazdaságpolitikát kialakítani. A föderáció decentralizációja következtében egyre több fontos döntéshez a köztársaságok és tartományok megállapodására volt szükség. Egy szövetségi kormányfő ezért könnyen kerülhetett olyan helyzetbe, hogy minden résztvevő elismeri egy probléma létezését, de egyikük sem hajlandó vállalni a megoldás rá eső költségét.

Ezek nem államtitkok voltak. A jugoszláv sajtó a korszak viszonylagos nyitottságában sok gazdasági problémáról írt.

A kormányfő azonban más részletességgel és más összefüggésekben látta ugyanazt, mint az átlagos újságolvasó. Tudhatta, melyik köztársaság milyen engedményeket nem hajlandó megtenni, mely nagyvállalatok helyzete problémás, milyen hitelekre van szükség, és milyen kompromisszumok árán születik meg egy-egy országos döntés.

Még érzékenyebb lehetett az a tudás, amely Tito környezetére vonatkozott. Bijedić részvétele az 1975-ös igalói válság kezelésében különösen beszédes. Amikor Tito és Jovanka kapcsolata olyan mértékben elmérgesedett, hogy a marsall környezetének tagjai már az államfő munkaképességétől tartottak, nem a teljes pártvezetést hívták össze. Petar Stambolić Stane Dolancot, Nikola Ljubičićet és Džemal Bijedićet hívta Igalóba. A Galeb fedélzetén tartott titkos tanácskozáson Tito személyes válságáról, felesége viselkedéséről és saját esetleges visszavonulásáról beszélt nekik.

Ez rendkívül fontos adat Bijedić valódi politikai súlyának megítéléséhez. Az ország miniszterelnöke nem csupán hivatalos állami ügyekről kapott tájékoztatást. Olyan személyes és politikai válság legbelső kezelésében vett részt, amely közvetlenül érinthette Tito munkaképességét és ezzel Jugoszlávia egész vezetését. Ha az idős elnök valóban lemond valamennyi tisztségéről, ahogyan az igalói

megbeszélésen felvetette, az ország azonnal belépett volna a Tito utáni korszakba.

Bijedić tehát első kézből tudta, mennyire sebezhető lett a hatalmi rendszer csúcsa. Láta Jovanka konfliktusait a párt és a hadsereg vezetőivel, ismerhette Tito bizalmi körének belső feszültségeit, és érzékelhette, hogyan növekszik bizonyos emberek befolyása a marsall környezetében. Tudhatta azt is, hogy a hivatalos államszerkezettől milyen messze helyezkedik el a tényleges hatalom egy része.

Külpolitikusi tevékenysége további érzékeny ismereteket adott hozzá ehhez. Washingtonban és más nyugati fővárosokban közvetlenül hallhatta, hogyan gondolkodnak Jugoszlávia jövőjéről. Moszkvában érzékelhette a szovjet érdekeket, Pekingben pedig egy másik kommunista nagyhatalom Jugoszláviához fűződő várakozásait. Egy kormányfő számára ezek a találkozók nem udvariassági beszélgetésekből álltak. A tárgyalásokon katonai, gazdasági, európai biztonsági és nemzetközi politikai kérdések kerültek elő.

Mindez azonban még mindig nem válasz arra, mi lehetett az a konkrét tudás, amely miatt bárki meg akarta volna ölni. A politikai vezetés többi tagja hasonlóan érzékeny információkhoz jutott. Kardelj, Dolanc, Bakarić, Ljubičić, Stambolić vagy a külpolitika legfontosabb

irányítói ugyancsak ismerték a rendszer belső problémáit. Ha pusztán a nagy mennyiségű bizalmas információ veszélyessé tett volna valakit, Jugoszlávia felső vezetésének jelentős része hasonló fenyegetésnek lett volna kitéve.

A „túl sokat tudott” állításnak ezért csak akkor volna erős bizonyítóértéke, ha sikerülne azonosítani valamely konkrét titkot, konfliktust vagy ügyet, amelyről Bijedić egyedül vagy nagyon szűk körben rendelkezett olyan tudással, amelynek nyilvánosságra kerülése súlyos veszélyt jelentett volna valaki számára. Jelenlegi forrásaink ilyen bizonyítékot nem mutatnak.

Ettől a későbbi visszaemlékezések még lehetnek őszinték. Elképzelhető, hogy Bijedić valóban tett aggodalmas megjegyzéseket saját helyzetéről. A hetvenes évek közepén a jugoszláv felső vezetésben növekvő bizalmatlanság uralkodott. Tito öregedett, a politikai szereplők a jövőre készültek, a párton belüli csoportok figyelték egymást, a hadsereg és a biztonsági szolgálatok szerepe pedig önmagában is elegendő lehetett ahhoz, hogy egy tapasztalt politikus óvatos legyen.

A személyes félelem azonban nem azonos a bizonyított veszéllyel. Egy politikus érezheti magát fenyegetettnek anélkül, hogy valóban merénylet készülne ellene. És fordítva: egy merénylet áldozata sem feltétlenül tud előre

arról, hogy veszélyben van.

Bijedić „tudásának” kérdése tehát jelenleg inkább arra alkalmas, hogy megmutassa a rendszer belső világát, mint arra, hogy a lezuhanás okát megmagyarázza. A jugoszláv kormányfő valóban sokat tudott. Tudott a gazdaság gondjairól, a köztársaságok vitáiról, Tito környezetének konfliktusairól és az ország külső sebezhetőségéről. Közvetlen hozzáférése volt a legmagasabb szintű állami információkhoz.

De ebben a körben nem ő volt az egyetlen. Sokkal érdekesebb kérdés, hogy politikai súlya alapján mi következhetett volna számára Tito halála után. Mert ha a miniszterelnök valóban esélyes lett volna arra, hogy a marsall utáni Jugoszlávia egyik meghatározó vezetőjévé váljon, az már lehetséges hatalmi konfliktusok egész sorát nyitná meg. Csakhogy előbb azt kell bizonyítanunk, hogy valóban utódjelölt volt.

15. Tito bizalmasa vagy Tito utóda?

Džemal Bijedić halálának történetében kevés állítás ismétlődik olyan gyakran, mint az, hogy Tito lehetséges utódja volt. A mondat szinte tökéletes magyarázatot kínál egy merényletelmélet számára. Ha egy öregedő diktátor népszerű és tekintélyes utódjelöltje váratlan repülőgép-szerencsétlenségben meghal, magától adódik a kérdés: kinek állt érdekében eltávolítani?

A nehézség ott kezdődik, hogy a hetvenes évek Jugoszláviájában nem létezett egyetlen olyan tisztség, amelyet egyszerűen Tito után meg lehetett volna örökölni. Josip Broz Tito egyszerre volt köztársasági elnök, a Jugoszláv Kommunista Szövetségének megkérdőjelezhetetlen vezetője, a fegyveres erők főparancsnoka, a partizánháború élő jelképe és Jugoszlávia nemzetközi arca. Ezt a hatalomcsomagot semmilyen alkotmányos tisztség nem tudta egy másik embernek átadni.

Az 1974-es alkotmány készítői éppen ezt próbálták intézményi megoldással kezelni. Tito után kollektív államelnökségnek kellett működnie, amelyben a hat köztársaság és a két autonóm tartomány egyaránt képviseltette magát. Az elnöki poszt rotációja elvileg megakadályozta, hogy valaki tartósan új Tito szerepébe kerüljön. A pártvezetésben hasonló kollektív

mechanizmusok kialakításáról folyt vita.

Ez azonban nem szüntette meg a hatalmi versengést. Sőt, bizonyos értelemben még élesebbé tette. Ha senki nem örökölheti hivatalosan Tito teljes hatalmát, annál fontosabbá válik, ki lesz az első az egyenlők között, kinek van befolyása a pártapparátusra, ki áll közel a hadsereghez, kit támogatnak a köztársasági vezetők, és ki fér hozzá legkönnyebben magához az öregedő marsallhoz.

A hetvenes évek közepén több név is felmerült ebben az összefüggésben. Edvard Kardelj különleges kategóriát jelentett. Tito egyik legrégebbi társa és a jugoszláv rendszer legfontosabb ideológusa volt, az alkotmányos reformok fő tervezője. Tekintélye óriási volt, egészsége azonban romlott, és személyisége sem tette alkalmassá arra, hogy Tito populáris politikai szerepét átvegye.

Vladimir Bakarić Horvátország egyik legtekintélyesebb kommunista vezetője és a régi partizánnemzedék meghatározó tagja volt. Hatalmi súlya jelentős maradt, de ő sem építette magát nyíltan Tito örökösének. Petar Stambolić régi szerb kommunistaként és korábbi szövetségi kormányfőként ugyancsak a legfelső körhöz tartozott. Nikola Ljubičić honvédelmi miniszterként a hadsereg miatt rendelkezett különleges pozícióval.

A legtöbb figyelem azonban egyre inkább Stane Dolancra irányult. A szlovén politikus a pártapparátus egyik kulcsfigurájává vált, közel állt Titóhoz, jó kapcsolatokat épített ki katonai és biztonsági körökben, és sok megfigyelő benne látta a Tito utáni rendszer várható legerősebb emberét. Pirjevec szerint a hetvenes években valóságos propaganda- és kapcsolati gépezet működött mögötte. Nyugati hírszerző elemzések is komolyan foglalkoztak lehetőségeivel.

Dolanc helyzete ugyanakkor saját ellenzékét teremtett. Minél erősebbnek mutatkozott, annál többen kezdtek attól tartani, hogy a kollektív vezetés mögött valójában egy új személyi hatalom kiépítésére készül. A pártelit egy része pontosan ezt akarta megakadályozni. A Tito utáni Jugoszlávia körüli küzdelem ezért nem egyetlen kijelölt trónörökös és riválisai között zajlott, hanem több egymást keresztező hatalmi hálózat között.

Ebben a mezőnyben hol helyezkedett el Bijedić?

A források alapján kétségtelenül a legfelső vezetői kör tagja volt. Két cikluson át vezette a szövetségi kormányt, Tito rendszeresen megbízta fontos diplomáciai feladatokkal, és olyan személyes-politikai ügyekbe is bevonta, mint az 1975-ös igalói válság. Külföldön önállóan tárgyalt a legfontosabb nagyhatalmak vezetőivel, miközben Bosznia-Hercegovinában erős politikai háttérrel

rendelkezett. Mindez több volt annál, amit egy technokrata miniszterelnök pozíciója jelentett volna.

Az azonban jóval kevésbé bizonyítható, hogy Tito őt kívánta volna saját utódjának kijelölni. Nincs olyan ismert dokumentum, amelyben Tito ezt világosan kimondta volna, és a rendszer alkotmányos logikája is ellene szólt egyetlen örökös kijelölésének. A „Tito utódja” megfogalmazás ezért könnyen túlzásba viszi Bijedić tényleges helyzetét.

Pontosabb azt mondani, hogy halála idején azok közé a politikusok közé tartozott, akiknek Tito távozása után jelentős szerep juthatott volna. Hogy pontosan mekkora, azt már sohasem tudhatjuk. Nem biztos, hogy az ország legerősebb embere lett volna. Kifejezetten elképzelhető viszont, hogy kompromisszumos személyisége miatt a kollektív vezetés egyik meghatározó alakjává válik.

Bijedićnek ebből a szempontból volt néhány komoly előnye. Nem tartozott a két legnagyobb nemzethez, ezért egy szerb-horvát hatalmi egyensúlyban kevésbé kelthetett félelmet. Bosznia-Hercegovina politikusaként olyan föderális egységet képviselt, amelynek önálló léte maga is a jugoszláv egyensúly egyik alapja volt. Muszlim származása az újonnan elismert nemzeti közösség felemelkedését jelképezte, ugyanakkor nem rendelkezett olyan népes nemzeti háttérrel, amelyből hegemon törekvést lehetett volna könnyen levezetni.

Jó viszonyban állt Titóval, nem tartozott a nyíltan leváltott reformerekhez, de a legkeményebb centralisták közé sem. Nem volt ismert szerbellenes vagy horvátellenes politikusként, és nem kapcsolódott hozzá olyan ideológiai program, amely valamelyik köztársaság számára eleve elfogadhatatlan lett volna. A decentralizált Jugoszláviában éppen ez lehetett komoly politikai tőke.

Hátránya ugyanebből fakadt. Nem rendelkezett olyan apparátussal, mint Dolanc, olyan történelmi-ideológiai tekintéllyel, mint Kardelj, vagy olyan közvetlen intézményi hatalommal, mint a hadsereget vezető Ljubičić. A szövetségi kormány az 1974-es alkotmány után ráadásul maga is veszített korábbi súlyából. Bijedić tekintélye jelentős volt, de hatalmi bázisa sokkal inkább személyes kapcsolatokból, kormányfői pozíciójából és boszniai támogatottságából állt.

Ettől még potenciális rivális lehetett. A Tito utáni korszakban senki sem tudhatta előre, milyen koalíciók alakulnak. Elképzelhető volt, hogy a köztársaságok éppen olyan embert keresnek majd közvetítőnek, aki nem fenyegeti közvetlenül egyiküket sem. Ebben a szerepben Bijedić erős jelöltnek bizonyulhatott volna.

Pirjevec az utódlási küzdelem bemutatásakor elsősorban Dolanc felemelkedését emeli ki. Amerikai elemzők szerint maga Tito is hagyta, hogy a vezetők

közötti verseny bizonyos határok között kibontakozzon, így befolyásolhatta, ki válik majd az „elsővé az egyenlők között”, anélkül hogy nyíltan kijelölné örökösét. Ez a kép jóval közelebb állhat a valósághoz, mint valamiféle titkos trónörökös lista elképzelése.

Bijedić halála mégis megváltoztatta ezt a képletet. Egy olyan ember tűnt el, aki politikailag elég erős volt ahhoz, hogy számoljanak vele, de nem annyira megosztó, hogy egyetlen rivális tábor automatikusan elutasítsa. Ez önmagában elegendő ahhoz, hogy a későbbi emlékezetben egyre nagyobbra nőjön jelentősége. A halott politikus már nem követhetett el hibát, nem veszíthetett hatalmi harcot, és nem derülhetett ki róla, hogy a Tito utáni világban mégsem képes megtartani befolyását.

Így születnek az utólagos történelmi lehetőségek. Ami életében csak egy volt több lehetséges politikai jövő közül, halála után könnyen elveszett bizonyossággá változik: „ő lett volna Tito utódja”.

A nyomozás számára ennél óvatosabb következtetés szükséges. Bijedić 1977 januárjában Jugoszlávia egyik legfontosabb politikusa volt. Tito bizalmát élvezte, a legfelső vezetés belső köréhez tartozott, külföldön tekintélyes tárgyalópartnernek számított, és valós esélye lehetett arra, hogy Tito halála után is meghatározó szerepet töltsön be. Arra viszont nincs bizonyítékunk, hogy

hivatalosan vagy titokban kijelölt örökös lett volna.

Ez a különbség később döntő lesz. Ha valaki azt állítja, hogy Bijedićet azért kellett megölni, mert biztosan Tito helyére lépett volna, olyan tényt használ kiindulópontként, amelyet magát sem tudjuk bizonyítani. Ha viszont azt kérdezzük, hogy jelentett-e politikai akadályt vagy lehetséges riválist más ambiciózus vezetők számára, már sokkal indokoltabb kérdést teszünk fel.

A válasz erre alighanem igen. De a rivalizálás még nem gyilkosság.

Ahhoz, hogy megértsük, milyen világban működtek ezek a vezetők, közelebb kell mennünk ahhoz az emberhez, aki körül valamennyien mozogtak. A hetvenes évek közepére Tito egyszerre volt Jugoszlávia legerősebb embere és az egész rendszer legnagyobb bizonytalansági tényezője. Az ország felkészült a halálára.

A körülötte élők azonban továbbra is úgy viselkedtek, mintha minden az ő következő döntésén múlna. Ez volt Tito udvarának világa.

16. Az öreg marsall

A hetvenes évek közepén Josip Broz Tito különös történelmi helyzetbe került. Hatalma látszólag erősebb volt, mint valaha. Az 1974-es alkotmány életfogytiglan megerősítette államfői pozícióját, továbbra is ő vezette a Jugoszláv Kommunisták Szövetségét, ő volt a fegyveres erők főparancsnoka, és személyes tekintélyével messze fölé emelkedett minden más jugoszláv politikusnak. Nyolcvanadik életévén túl is világpolitikai szereplő maradt: uralkodók, elnökök és pártfőtitkárok keresték társaságát, az el nem kötelezett országok vezetői történelmi tekintélyként tekintettek rá.

Éppen ez a szinte érinthetetlen pozíció rejtette el a rendszer egyre súlyosabb problémáját. Tito öregedett. Az országot, amelyet több mint három évtizeden át személyesen tartott össze, előbb-utóbb nélküle kellett működtetni.

A fényképek még sokáig egy rendkívül életerős férfit mutattak. Tito gondosan ügyelt megjelenésére. Szerette a jó szabású egyenruhákat és öltönyöket, a vadászatot, az elegáns rezidenciákat, az autókat és a reprezentációt. Brioni szigetén vagy a Galeb fedélzetén külföldi vendégeit olyan környezetben fogadta, amely inkább emlékeztetett uralkodói udvarra, mint egy munkásállam vezetőjének puritán hivatalára. A jugoszláv rendszer nem is nagyon

próbálta elrejtetni ezt az ellentmondást. Tito luxusa idővel maga is az állami reprezentáció részévé vált: annak bizonyítékává, hogy Jugoszlávia vezetőjét a világ nagyjai között fogadják.

Milovan Đilas ezt az életformát már akkor is kritikusan figyelte, amikor még Tito egyik legközelebbi munkatársa volt. Későbbi visszaemlékezésében úgy látta, hogy a hatalom megszilárdulásával együtt erősödött Titóban a pompa és a különlegesség iránti igény. Đilas értékelése természetesen egy egykori harcostárs, majd politikai ellenfél szemszögéből született, de a Tito körüli udvari világ létét más források is alátámasztják. A rezidenciák, személyzet, vadászatok, hajók, különvonatok és állami ceremóniák olyan politikai kultúrát alakítottak ki, amelyben az állam és Tito személye egyre nehezebben vált el egymástól.

Ennek a személyi kultusznak más volt a természete, mint Sztáliné vagy később Ceaușescué. Tito rendszerében jóval több társadalmi nyitottság maradt, és a marsall személye körüli tiszteletnek valódi történelmi gyökerei is voltak. A partizánmozgalom vezetőjeként tényleges szerepet játszott a háborús győzelemben, 1948-ban valóban szembeszállt Sztálinnal, az el nem kötelezett mozgalom létrehozásában pedig nemzetközileg is jelentős diplomáciai teljesítményt nyújtott. A hivatalos legenda

ezért valós eredményekre épült, majd ezeket egyre inkább olyan történetté formálta, amelyben Jugoszlávia sikerei szinte elválaszthatatlanná váltak Titótól.

Az ország vezetője ezt maga is elfogadta. Személyes politikai ösztöne kivételes volt. Tudta, mikor kell támogatni egy reformot, mikor kell visszavonulni, mikor kell egyik politikai csoportot a másikkal szemben megerősíteni, és mikor kell beavatkozni, mielőtt valamelyik rivális túlságosan erőssé válik. Hosszú uralmának egyik titka éppen az volt, hogy ritkán engedett maga mellett tartósan olyan második embert kialakulni, akinek hatalma függetlenné válhatott volna tőle.

Đilas pályája volt az egyik korai figyelmeztetés. A háborús vezetőből és a rendszer egyik legfontosabb ideológusából az ötvenes évek elején rövid idő alatt ellenzéki lett, majd börtönbe került. Ranković más módon, de hasonló sorsra jutott 1966-ban. A horvát reformerek 1971-ben, a szerb liberálisok 1972-ben veszítették el hatalmukat. Tito mindig más indokkal lépett fel, de az eredmény hasonló volt: a rendszerben megjelenhettek erős személyiségek és politikai irányzatok, tartósan azonban egyik sem válhatott a marsall mellett önálló legitimációs központtá.

Ez a mechanizmus a hetvenes években különösen fontossá vált. Tito már nem egy fiatalabb riválistól

tarthatott, aki még évtizedeken át uralhatja az országot. Sokkal inkább attól, hogy környezetében valaki túl korán kezd el úgy viselkedni, mintha a Tito utáni korszak már megkezdődött volna.

A marsall ezért sajátos módon viszonyult az utódlási kérdéshez. Intézményileg támogatta a Tito nélküli Jugoszlávia előkészítését. Az 1974-es alkotmány, a kollektív elnökség, a párt vezető szerveinek átalakítása mind azt szolgálta, hogy az ország halála után se omoljon össze. Személyes politikájában azonban továbbra sem engedte, hogy valaki nyilvánvaló örökösként jelenjen meg.

Ebben volt a rendszer egyik legmélyebb ellentmondása. Tito maga készítette fel Jugoszláviát arra, hogy utód nélkül éljen tovább, miközben uralmának minden napja azt tanította az országnak, hogy a legfontosabb problémákat végül mégis egyetlen ember döntheti el.

Az életkor előrehaladtával a döntéshozatal természete is változott. Tito továbbra is aktív maradt, rengeteget utazott és hosszú tárgyalásokat folytatott, de egyre jobban függött közvetlen környezetétől. Annak, hogy ki jutott be hozzá, milyen irat került elé, hogyan ismertették vele valamelyik konfliktust, mind nagyobb jelentősége lett. A hivatalos hatalmi hierarchia mellé ezért újabb, nehezebben látható hierarchia épült: a marsallhoz való hozzáférés rendszere.

Aki Titóval rendszeresen találkozhatott, természetesen előnyben volt azzal szemben, aki csak formális jelentések útján kommunikált vele. A személyzet, kabinet, katonai segédtsztek, pártvezetők és biztonsági emberek közötti kapcsolat így politikai jelentőséget kapott. Ez részben minden hosszú ideig hivatalban maradó idős vezető környezetében kialakulhat, Jugoszláviában azonban különösen veszélyessé tette a helyzetet, hogy az állam legfontosabb intézményei mögött továbbra is Tito személyes döntése jelentette a végső legitimitációt.

A marsall tudatában volt saját korának. Időről időre beszélt haláláról és az ország jövőjéről, de viselkedésében egyszerre volt jelen a realitásérzék és az öregedés tagadása. Még hosszú külföldi utakra vállalkozott, vadászott, hajózott, részt vett pártkongresszusokon, és olyan tempót diktált, amely fiatalabb munkatársait is próbára tette. Ugyanakkor környezetében egyre több orvos, segítő és biztonsági ember mozgott.

Aki Titót közelről ismerte, érzékelhette ezt a kettősséget. A politikai ösztön még működött, de az ember fizikailag már nem lehetett ugyanaz, aki 1948-ban Sztálinnal szembeszállt vagy az ötvenes években bejárta Ázsiát és Afrikát. A legfelső vezetés tagjai ezért folyamatosan két időben éltek. A jelenben Titónak engedelmeskedtek. A jövőben már egy olyan Jugoszláviára

készültek, amelyben neki nem lesz helye.

Džemal Bijedić is ennek a kettős világnak volt része. Miniszterelnökként közvetlen kapcsolatban állt az államfővel, utazásaikról, gazdasági kérdésekről és szövetségi ügyekről rendszeresen egyeztettek. Tito megbízott benne annyira, hogy a legbelső személyes válságok egyikébe is bevonja. Ugyanakkor Bijedićnek is tudnia kellett, hogy a marsall bizalma nem jelent automatikusan hosszú távú biztonságot. Tito politikai pályája tele volt olyan egykori bizalmasokkal, akik később kiestek kegyeiből.

A hetvenes évek közepén ezért a legfelső vezetés minden tagjának sajátos egyensúlyt kellett tartania. Elég erősnek kellett lennie ahhoz, hogy számítsanak rá, de nem annyira erősnek, hogy Tito riválist lásson benne. Láthatónak kellett lennie, de nem túl feltűnőnek. Kapcsolatokat kellett építenie a jövőre, miközben bizonyítania kellett, hogy a jelenben nem készül önálló hatalomra.

Ebben a politikai művészetben Bijedić ügyes volt. Stane Dolanc még ügyesebbnek tűnt.

17. A trón körüli emberek

Ha a hetvenes évek Jugoszláviájának vezetőiről fénykép készült, a néző könnyen egy rendezett, egységes politikai elitet láthatott. Tito állt középen, körülötte a párt, az állam, a hadsereg és a köztársaságok vezetői. A hivatalos kép szerint valamennyien ugyanazt a politikát szolgálták: az önigazgató szocializmust, a testvériséget és egységet, az el nem kötelezettséget és Jugoszlávia függetlenségét.

A valóságban ez a vezetői kör nagyon különböző emberekből állt. Eltérő politikai háttérrel, köztársasági érdekekkel, személyes ambíciókkal és kapcsolati hálókkal rendelkeztek. Tito tekintélye évtizedeken át lehetővé tette, hogy ezek a különbségek ne váljanak nyílt hatalmi harccá. Ahogy azonban közeledett uralmának vége, minden személyi változás nagyobb jelentőséget kapott.

Edvard Kardelj különleges helyet foglalt el közöttük. Szlovén kommunista volt, Tito egyik legrégebbi harcostársa, a háború utáni Jugoszlávia legfontosabb ideológusa. A munkásönigazgatás elméleti megalapozásától az alkotmányos reformokig alig akadt olyan nagyobb intézményi átalakulás, amelyhez ne lett volna köze. A hetvenes években az 1974-es alkotmány legfontosabb politikai tervezőjeként gyakorlatilag ő rajzolta meg a Tito utáni Jugoszlávia szerkezetét.

Kardelj tekintélye ugyanakkor másfajta volt, mint Titóé. Kevésbé volt karizmatikus, ritkábban mozgott a nyilvánosság előtt, és nem rendelkezett a marsall nemzetközi személyes varázssával. Inkább gondolkodó és intézményépítő volt, mint tömegek előtt fellépő politikus. Egészsége ráadásul egyre romlott. A hetvenes évek második felében súlyos betegsége miatt maga is bizonytalan szereplője lett az utódlási képletnek: elméletben az egyik legtekintélyesebb vezető volt, gyakorlatilag azonban egyre kevésbé lehetett biztos abban, hogy túléli Titót.

Vladimir Bakarić szintén a régi gárda tagja volt. Hosszú időn át Horvátország legfontosabb kommunista vezetőjeként működött, de a horvát tavasz idején nem állt a reformmozgalom élére. Óvatos politikus volt, aki jól ismerte Tito gondolkodását, és képes volt úgy befolyást gyakorolni, hogy közben ritkán került a nyílt konfliktus középpontjába. Tekintélyét a párton belül életkora, háborús múltja és hosszú vezetői tapasztalata biztosította.

Petar Stambolić hasonlóan a régi szerb kommunista elit fontos alakja volt. Korábban maga is vezette a szövetségi kormányt, majd más magas tisztségeket töltött be. A hetvenes években már inkább a legfelső politikai kör egyik tekintélyes közvetítőjeként működött. Tito környezetének személyes problémáiban is szerepet vállalt; 1975-ben ő

hívta Igalóba Dolancot, Bijedićet és Nikola Ljubičićet, amikor Jovanka viselkedése miatt az államfő közvetlen környezete válságba került.

Nikola Ljubičić egészen más hatalmi erőforrással rendelkezett. Hivatásos katonaként és szövetségi honvédelmi miniszterként a Jugoszláv Néphadsereg egyik legfontosabb vezetője volt. A hadsereg a föderáció egyik kevés valóban országos intézménye maradt. Miközben a gazdaság, az államigazgatás és a párt egyre inkább köztársasági struktúrákra tagolódott, a hadsereg tudatosan jugoszláv intézménynek tekintette magát. A tisztikar számára Jugoszlávia egysége nem politikai alku tárgya, hanem olyan érték volt, amelyet szükség esetén erővel is meg kellett védeni.

Ez különleges súlyt adott Ljubičićnek. Egy olyan jövőben, amelyben a köztársaságok közötti konfliktusok megbéníthatják a politikai vezetést, a hadsereg könnyen a stabilitás legfontosabb biztosítékának tekintheti magát. A hetvenes években ez még nem jelentett katonai hatalomátvételi tervet, de a politikai elit pontosan tudta, hogy a hadsereg véleményét nem lehet figyelmen kívül hagyni.

A leggyorsabban emelkedő ember azonban Stane Dolanc volt.

Dolanc 1925-ben született Szlovéniában, vagyis fiatalabb generációhoz tartozott, mint Tito, Kardelj vagy Bakarić. A hatvanas évek végén került a jugoszláv pártvezetés legfelső szintjére, majd néhány év alatt a marsall egyik legfontosabb bizalmasa lett. Szervezőkészsége, kemény fellépése és az apparátus fölötti növekvő befolyása miatt sokan hamar úgy tekintettek rá, mint aki Tito halála után különösen erős pozícióból indulhat.

Dolanc hatalma nem egyetlen tisztségen alapult. Közel állt a párt szervezeti központjához, jó kapcsolatokat ápolt a biztonsági apparátussal, és Tito közvetlen környezetéhez is bejárása volt. Éppen ezért nehéz volt pontosan megmondani, hol kezdődik és hol végződik befolyása. Az ilyen politikus különösen erős lehet olyan rendszerben, ahol a formális intézmények mellett az informális hozzáférésnek óriási jelentősége van.

Nyugati diplomata és hírszerző elemzők is figyelték felemelkedését. A hetvenes évek közepére már komolyan számoltak vele mint a Tito utáni rendszer egyik lehetséges kulcsszereplőjével. Egyes értékelések pragmatikus, szervezett és hatékony politikusnak tartották. Mások éppen ezért féltek tőle: attól tartottak, hogy a kollektív vezetés elvét felhasználva fokozatosan saját kezébe összpontosíthatja a pártapparátus tényleges irányítását.

Ellenségei száma ennek megfelelően nőtt. 1976 közeledtével már széles politikai csoportosulás alakult ki Dolanc ellen. Jure Bilić és más vezetők attól tartottak, hogy túl nagy hatalomra tesz szert. Amerikai elemzők azt is felvetették, hogy a szovjet vezetés sem kedveli különösebben, mert Dolanc nyíltan bizalmatlan volt Moszkva hegemon törekvéseivel szemben.

A helyzetet Tito viselkedése tette még bizonytalanabbá. A nyugati elemzők egy része úgy látta, hogy a marsall nem állítja le teljesen a körülötte folyó versenyt. Engedi, hogy a különböző szereplők mérjék egymáshoz erejüket, miközben ő maga továbbra is döntőbíró marad. Ezzel anélkül alakíthatta a majdani „első az egyenlők között” kiválasztását, hogy hivatalosan bárkit utódjává nevezne.

Ebben a társaságban Džemal Bijedić sajátos pozíciót foglalt el. Nem volt olyan ideológiai súlya, mint Kardeljnek, akkora apparátusi befolyása, mint Dolancnak, vagy olyan intézményi háttere, mint Ljubičićnek. Kormányfőként azonban minden köztársasággal kapcsolatban állt, komoly külpolitikai tekintélyt épített ki, és Tito személyes bizalmát is élvezte. Boszniai politikusként ráadásul kevésbé azonosították a szerb-horvát rivalizálás valamelyik oldalával.

Ez lehetett az egyik legnagyobb politikai előnye. Olyan rendszerben, amelyben minden erős vezető mögött

azonnal köztársasági vagy intézményi hatalmi bázist kerestek, Bijedić kompromisszumos figurának látszhatott. Nem fenyegette közvetlenül sem Szerbia, sem Horvátország hegemoniáját, miközben nemzetközi ismertsége és kormányfői tapasztalata elegendő tekintélyt biztosított számára.

A legfelső kör viszonyai azonban nem írhatók le egyszerű szövetséges-ellenség párokkal. Ugyanazok az emberek egyik ügyben együttműködhettek, másokban riválisok lehettek. Kardelj és Dolanc mindketten szlovének voltak, de ebből nem következett politikai egység. Ljubičić és Stambolić szerb háttere sem jelentett automatikus közös frontot. Bijedić boszniai politikusként ugyanúgy kialakíthatott jó kapcsolatot több különböző táborral.

Az udvar valójában folyamatosan mozgó kapcsolati rendszer volt. Tito személyes bizalma, egy közelgő pártkongresszus, valamelyik köztársasági válság vagy egy nagyobb nemzetközi konfliktus rövid idő alatt megváltoztathatta az erőviszonyokat.

Ezért félrevezető lenne 1977 januárjára kész „gyanúsított listát” vetíteni. A későbbi merényletelméletek hajlamosak úgy bemutatni a jugoszláv elitet, mintha néhány rivális pontosan tudta volna, ki milyen hatalmat szerez majd Tito halála után. A valóság éppen ellenkező volt. Senki sem tudhatta, milyen intézmények bizonyulnak

majd működőképesnek, milyen koalíciók alakulnak, és maga Tito meddig él még.

Egyetlen dologban azonban mindenki biztos lehetett. Aki közel akart maradni a hatalomhoz, annak közel kellett maradnia Titóhoz. És ebben a küzdelemben egyre különösebb szerepet játszott az államfő felesége.

HÁTTÉRGYÁR

18. Jovanka háborúja

Jovanka Broz hosszú időn át Jugoszlávia leglátványosabb, mégis legnehezebben meghatározható politikai szereplői közé tartozott. Nem töltött be hivatalos állami vagy párttiszséget, ugyanakkor évtizedeken át Tito mellett élt, elkísérte külföldi utakra, megjelent uralkodók, elnökök és pártvezetők mellett, és fizikailag közelebb volt a marsallhoz, mint a jugoszláv politika szinte bármely más szereplője.

Jovanka Budisavljević 1924-ben született egy szerb családban Likában. Fiatalon csatlakozott a partizánokhoz, majd a háború után Tito személyzetéhez került. Đilas visszaemlékezése szerint fegyelmezett, párthű és feltűnően szép fiatal nő volt. Kapcsolatuk Titóval fokozatosan alakult ki, és 1952-ben házasságot kötöttek.

A korkülönbség hatalmas volt. Tito több mint harminc évvel volt idősebb feleségénél. Jovanka egész felnőtt élete szinte teljesen férje környezetében telt. Nem épített önálló szakmai vagy politikai pályát, saját nyilvános szerepe Tito feleségének szerepével azonosult. Ez kezdetben nagy társadalmi rangot adott neki, később azonban kiszolgáltatottá is tette.

A házasság első évtizedeiben Jovanka a hivatalos jugoszláv reprezentáció fontos alakja lett. Elegáns

ruhákban jelent meg állami fogadásokon, külföldi vezetők feleségeit fogadta, Titóval együtt utazott. A képeken gyakran harmonikus házaspár benyomását keltették. A magánélet azonban jóval feszültebb lehetett, és a hetvenes évekre a kapcsolat fokozatosan súlyos politikai problémává vált.

A konfliktus egyik forrása Jovanka növekvő bizalmatlansága volt Tito környezetével szemben. Úgy érezte, hogy férje munkatársai elszigetelik őt az államfőtől, manipulálják a hozzá eljutó információkat, és saját hatalmi érdekeiket készítik elő Tito halálára. Gyanúja nem minden elemében volt légből kapott. A marsall valóban egyre idősebb lett, és a hozzáférés szabályozása politikai erőforrássá vált. Az viszont más kérdés, hogy az egyes személyekkel szemben megfogalmazott konkrét vádjai mennyire voltak megalapozottak.

Jovanka különösen Stane Dolancot és Nikola Ljubičićet tekintette veszélyesnek. Azt feltételezte, hogy a pártapparátus és a hadsereg vezetői Tito mögött saját jövőjüket építik. Mások viszont éppen Jovankától tartottak. Attól féltek, hogy feleségként olyan politikai befolyást próbál megszerezni, amelyre semmilyen hivatalos felhatalmazása nincs.

A konfliktus így önmagát erősítő folyamattá vált. Minél jobban próbált Jovanka beavatkozni férje környezetébe,

annál inkább igyekeztek őt távol tartani az állami ügyektől. Minél inkább elszigetelték, annál biztosabb lett abban, hogy összeesküvés folyik ellene és Tito ellen.

Az 1974-es pártkongresszus idején már nyíltan megjelent politikai ambíciója. Pirjevec szerint Jovanka abban reménykedett, hogy bekerülhet a párt Központi Bizottságába. Ha sikerül, Tito halála után is saját intézményi pozícióval rendelkezhetett volna. A tervből nem lett semmi. Amikor világossá vált, hogy Tito sem támogatja a kinevezését, a feleség csalódása tovább mélyítette konfliktusát a vezetés tagjaival.

1975 februárjában Igalóban érte el a válság azt a pontot, ahol már az állam működését is érintette. Tito a montenegrói gyógyhelyen tartózkodott, amikor közte és Jovanka között egymást követték a heves veszekedések. Az államfő orvosa és Marko Rapo tábornok olyan súlyosnak ítélte Jovanka állapotát, hogy attól tartottak, akár fizikailag is bánthatja férjét.

Petar Stambolić ekkor Igalóba hívta Stane Dolancot, Džemal Bijedićet és Nikola Ljubičićet. A személyi összetétel önmagában jelentős. A szlovén pártvezető, a jugoszláv miniszterelnök és a honvédelmi miniszter olyan családi válság kezelésére érkezett, amelynek elvileg semmi köze nem lett volna hivatalos állami tisztségükhöz.

A Galeb fedélzetén tartott titkos tanácskozáson Tito azt mondta nekik, hogy helyzete tarthatatlanná vált. Ha nem sikerül rendezni Jovankával fennálló konfliktusát, kész lehet lemondani valamennyi tisztségéről. Ez a kijelentés drámai súlyú volt. Ha a marsall valóban végrehajtja, Jugoszlávia három évvel korábban lépett volna abba a korszakba, amelyre az 1974-es alkotmányt kidolgozták.

Bijedić tehát első kézből szembesült azzal, milyen vékony határ húzódhat államügy és magánélet között Tito rendszerében. Egy házassági válság néhány óra alatt alkotmányos kérdéssé válhatott.

Jovankát ezután Belgrádba vitték, és egy különleges, egyszerre orvosi és politikai bizottság vizsgálta ügyét. Pirjevec szerint a bizottság arra jutott, hogy nem bizonyítható semmiféle politikai összeesküvésben való részvétele. Viselkedését pszichés problémákkal magyarázták, és a válást tartották volna a legjobb megoldásnak.

Tito erre nem volt hajlandó. Több mint húsz éve élt Jovankával, és kapcsolatuk minden konfliktus ellenére mély személyes kötődést jelentett számára. Kibékült vele, de közben elfogadta kabinetjének átszervezését. Az új rendszer jelentősen csökkentette Jovanka közvetlen befolyását, miközben Dolanc, Bakarić és Kardelj helyzete erősödött.

Ez lett a „Jovanka-ügy” egyik legfontosabb politikai következménye. Aki szabályozhatta, milyen információk és emberek jutnak el Titóhoz, jelentős hatalomhoz jutott. Az idős marsallt saját védelme érdekében egyre inkább megszűrt környezet vette körül.

A történetnek később számos összeesküvéses változata alakult ki. Jovankáról azt állították, hogy szovjet kapcsolatai vannak, mások szerint éppen azok próbálták eltávolítani, akik Tito fölött akarták átvenni az ellenőrzést. A dokumentumokból kirajzolódó kép kevésbé filmszerű, de politikailag talán érdekesebb. Egy előregedő személyi rendszerben a vezető házassági konfliktusa összeolvadt a hozzáférésért folyó hatalmi versennyel.

1977-ben a kapcsolat végleg összeomlott. Márciusban Jovanka még fényképes kötetet jelentetett meg közös életükről, mintha demonstrálni akarná házasságuk harmóniáját. Néhány hónappal később azonban újabb súlyos konfliktus robbant ki. Tito hosszú ázsiai útjára már felesége nélkül indult el, és visszatérése után Jovanka gyakorlatilag eltűnt a nyilvánosságból. A házaspár külön élt, bár Tito a válást továbbra sem vállalta.

Džemal Bijedić ezt a végső szakaszt már nem érte meg. De az 1975-ös válságot közvetlen közelről látta. Tudta, kik kerültek Tito környezetében egymással konfliktusba, ismerte Jovanka vádjainak legalább egy részét, és jelen

volt annál a pillanatnál, amikor a marsall saját lemondását vetette fel.

Később ez is bekerült a „túl sokat tudott” történetébe. Önmagában azonban ez sem bizonyít gyilkossági motívumot. Bijedićen kívül mások – Stambolić, Dolanc, Ljubičić, Kardelj és több további vezető – ugyanúgy ismerték a konfliktust, sőt egy részük még közvetlenebbül érintett volt benne.

A történet mégis fontos. Megmutatja, hogy a Tito körüli hatalmi küzdelem 1977-re már nem elméleti kérdés volt. Az utódlás elkezdődött, miközben Tito még élt.

19. Mindenki Tito halálára készült

A jugoszláv politikai vezetők ritkán beszéltek nyilvánosan arról, milyen lesz az ország Tito nélkül. A kérdés azonban ott volt szinte minden fontos személyi és intézményi döntés mögött. A hetvenes évek közepére már nem lehetett hosszú távú politikai tervet készíteni anélkül, hogy valaki ne számoljon azzal: a marsall életkora miatt bármelyik évben bekövetkezhet a hatalomváltás.

Ez a várakozás különös légkört teremtett. Jugoszlávia nem volt klasszikus örökletes diktatúra, ahol mindenki tudja, melyik családtag készül a vezető helyére. Nem volt szovjet típusú pártállam sem abban az értelemben, hogy a Politikai Bizottságon belül viszonylag világos hierarchia alakult volna ki a főtitkár után következő emberek között. Tito annyi különböző hatalmi szerepet egyesített személyében, hogy az utódlása szükségképpen több különböző kérdésre bomlott.

Ki vezeti az államot? Az alkotmány erre a kollektív elnökséget jelölte ki.

Ki vezeti a pártot? Erre már kevésbé volt egyértelmű a válasz.

Ki rendelkezik a hadsereg lojalitásával? Ki közvetít a köztársaságok között? Ki képviseli Jugoszláviát külföldön? És mindenekelőtt: mi történik akkor, ha a kollektív

rendszer nem tud gyorsan dönteni egy súlyos válságban?

A vezetés tagjai ezeket a kérdéseket természetesen ismerték. Tudták azt is, hogy túl nyíltan nem készülhetnek rájuk. Aki látványosan Tito utáni szerepre pályázik, magát Titót teszi bizonytalanná saját lojalitásában.

Ezért a hatalmi verseny többnyire közvetett formában zajlott. Tisztségekért, pártbeli helyekért, személyi kinevezésekért és intézményi reformokért folyt a küzdelem. Egy-egy szervezeti változás látszólag technikai ügy lehetett, valójában azonban azt is meghatározta, melyik politikus milyen eszközökkel rendelkezik majd Tito halála után.

Stane Dolanc felemelkedése ennek legjobb példája volt. A pártapparátusban megszerzett pozíciója lehetőséget adott arra, hogy országos kapcsolati hálót építsen. Tito bizalma védelmet nyújtott számára, szervezőkészsége pedig alkalmassá tette arra, hogy a decentralizált pártrendszerben is központi szereplő maradjon.

De minél világosabb lett ereje, annál erősebb ellenállást váltott ki. A pártvezetés több tagja attól tartott, hogy Dolanc az „első az egyenlők között” helyett idővel valódi új vezetővé válik. Ez szembement azzal a politikai filozófiával, amelyre az egész Tito utáni rendszert építették.

A félelemnek történelmi előképe is volt. Lenin halála után Sztálin sem nyilvánvaló diktátorként örökölte meg a Szovjetuniót. Pártszervezeti pozícióját használta fel arra, hogy fokozatosan maga mellé és alá rendezze a vezetést. A jugoszláv régi gárda tagjai ezt a történetet nagyon jól ismerték. Nem akarták, hogy valaki a kollektív vezetés mechanizmusait kihasználva ugyanígy szerezzon döntő hatalmat.

Pirjevec későbbi eseményeken keresztül különösen jól mutatja ezt a félelmet. Amikor Dolanc 1978-ban a pártelnökség jelentős szűkítését és egy kisebb politikai vezető testület létrehozását javasolta, az öreg vezetők azonnal ellenálltak. Bakarić állítólag nyíltan Sztálin hatalomra jutásának példájára utalt. Az eset Bijedić halála után történt, de jól mutatja, milyen gyanakvás övezte már korábban is az utódlási kérdést.

A Szovjetunió külön tényező volt ebben a játékban. Jugoszlávia vezetői a hatvanas és hetvenes években már nem számítottak automatikusan katonai támadásra, de Moszkva szándékait továbbra is bizalmatlanul figyelték. A Brezsnyev-doktrína, Csehszlovákia 1968-as megszállása és a kommunista országok szuverenitásának korlátozott értelmezése Jugoszláviában különösen nyugtalanítóan hatott.

Tito halála egy esetleges szovjet beavatkozás szempontjából is veszélyes pillanatnak tűnt. Ha belső hatalmi válság keletkezik, Moszkva támogathat-e valamelyik jugoszláv csoportot? Megpróbálhatja-e politikailag közelebb vonni az országot? Létezhetnek-e a felső vezetésben olyan emberek, akik nagyobb szovjet támogatásra számítanak?

Nyugati kormányok ugyanezeket a kérdéseket tették fel. Amerikai és brit diplomaták, katonai szakértők és hírszerző szolgálatok évek óta elemzéseket készítettek a Tito utáni Jugoszláviáról. Washington alapvető érdeke az ország függetlenségének és területi egységének fenntartása volt. Egy széteső vagy Moszkva felé forduló Jugoszlávia felboríthatta volna a mediterrán és balkáni stratégiai egyensúlyt.

Ezért figyelték olyan közelről Dolancot, Kardelj, Ljubičićet, Bijedićet és a többi vezetőt. Nem azért, mert biztosan tudták, ki követi Titót, hanem éppen azért, mert nem tudták.

Az utódlási versenyben a köztársaságok is saját szempontokkal rendelkeztek. Szlovénia és Horvátország minden olyan központosító politikától tartott, amely visszafordíthatja az 1974-re elért önállóságot. Szerbia vezetésének egy része viszont úgy érezte, hogy a föderáció túlságosan messz ment a decentralizációban, különösen

Koszovó és Vajdaság helyzetében. Bosznia-Hercegovinának saját köztársasági önállósága és a három nemzet közötti egyensúly megőrzése volt létfontosságú.

Egy új, erős jugoszláv vezető ezért szinte szükségképpen félelmet keltett volna valakiben. Ha szerb, felmerülhetett a centralizáció veszélye. Ha horvát vagy szlovén, mások tarthattak a fejlettebb köztársaságok dominanciájától. Ha katonai háttérrel rendelkezik, a hadsereg politikai szerepe növekedhet. Ha pártapparátusi ember, könnyen új központosítást indíthat.

Bijedić kompromisszumos ereje éppen ebben a helyzetben nyer értelmet. Boszniai muszlimként egyik nagy nemzeti központot sem képviselte, kormányfőként ismerte az egész föderációt, külpolitikai tapasztalata széles volt, és Titóval jó személyes kapcsolatot ápolt. Nem volt azonban olyan erős saját apparátusa, amely miatt a többi vezető automatikusan új diktátort látott volna benne.

Ez vonzóvá tehetette egy kollektív vezetésben. Ugyanez természetesen riválissá is tehetette azok szemében, akik maguk szerettek volna nagyobb szerepet.

De itt ismét óvatosság szükséges. A történelmi tény, hogy több embernek lehetett érdeke Bijedić politikai befolyásának korlátozásában, nem jelenti azt, hogy

közülük bárki a fizikai eltávolítására készült. A kommunista rendszerekben politikusokat nagyon sokféle módon lehetett félreállítani. Leváltás, nyugdíjazás, pártbeli kritika, korrupciós vád, új tisztségbe helyezés vagy egyszerű hatáskörcsökkentés mind jóval kevésbé kockázatos eszköz volt egy repülőgép-merényletnél.

Ez az egyik olyan kérdés, amelyet a későbbi nyomozásban újra és újra fel kell majd tenni. Ha valaki valóban meg akart szabadulni Bijedićtól, miért választott volna olyan bonyolult és kiszámíthatatlan módszert, amely egy kormányzati repülőgép lezuhanását igényli? Miért nem lehetett volna egyszerűen leváltani, amikor Tito korábban sok nála erősebb embert is eltávolított? Az összeesküvés-elméletnek erre is választ kell adnia.

1976 végén azonban ezek még jövőbeli kérdések voltak. Bijedić folytatta munkáját, külföldre utazott, kormányüléseket vezetett, és készült az új év feladataira. Nem tudhatjuk biztosan, érzett-e konkrét fenyegetést maga körül. A későbbi családi visszaemlékezések erre utalnak, de korabeli dokumentumaink egyelőre nem mutatnak olyan nyílt konfliktust, amelyből közvetlen merényletveszély következne.

1977 januárjában Tito is folytatta megszokott életét. Újabb nagy külföldi útra készült. Líbiába utazott, majd további programok várták. A jugoszláv vezetésben senki

nem tudhatta, mennyi idő van még hátra a marsall korszakából.

Január 18-án reggel a legfontosabb vezetők közül többen megjelentek Batajnicán, hogy elbúcsúztassák. Džemal Bijedić is ott állt közöttük. Tito gépe felszállt. A miniszterelnök ezután a saját repülőgépéhez indult. A hosszú politikai előtörténet itt ér vissza ahhoz a néhány órához, amely miatt ötven évvel később is érdemes feltenni a kérdést: mi történt valójában az Inač-hegy fölött?

20. Az utolsó reggel

1977. január 18-a keddre esett. Džemal Bijedić számára munkanapnak indult, amelynek programja első látásra semmiben sem különbözött egy jugoszláv kormányfő megszokott napjától. Belgrádból Szarajevó felé kellett utaznia, ahol részt vett volna a Bosznia-Hercegovinai Kommunisták Szövetsége Központi Bizottságának ülésén. A politikai naptárban fontos esemény volt, de nem rendkívüli. Olyan út, amelyet Bijedić hivatali évei alatt számtalanszor megtett.

A nap programját azonban Tito külföldi utazása módosította. A jugoszláv elnök Líbiába készült, majd egyiptomi látogatást is terveztek, ezért a legfelső vezetés számos tagja megjelent a batajnica katonai repülőtéren, hogy elbúcsúztassa. A külföldre induló Tito búcsúztatása a rendszer szertartásai közé tartozott. A párt és az állam legfontosabb emberei felsorakoztak, kézfogások, rövid beszélgetések és a hivatalos fényképek rögzítették, hogy a vezetés egységesen áll a marsall mögött.

Az időjárás már itt beleszólt a programba. A kifutópályán kialakult jegesedés miatt Tito repülőgépe nem tudott az eredetileg tervezett időpontban felszállni. A késés Bijedić napirendjét is felborította. Saját repülőgépe eredetileg jóval korábban indult volna Szarajevó felé. A hivatalos repülési terv szerint a gép 8 óra 45 perckor szállt

volna fel, és 9 óra 15 perckor kellett volna megérkeznie. Mire azonban Tito gépe végül elindult Tripoli felé, ez az időrend már tarthatatlanná vált.

Bijedić gépe nem Batajnicán várakozott egész reggel. A kormányzati Learjet a belgrádi Surčin repülőtérrel repült át a katonai bázisra, miután Tito elindult. A miniszterelnök addig a politikai vezetőkkel maradt. Amikor a YU-BJH megérkezett, elkészönt munkatársaitól és beszállt. Kamberović szerint magával vitte a szarajevói üléshez előkészített iratokat, és a repülés alatt ezek tanulmányozásába kezdett. Az apró részlet utólag különös súlyt kapott: Bijedić még a levegőben is arra a felszólalásra készült, amelyet már nem mondhatott el.

Felesége, Razija vele utazott. Több mint három évtizeddel korábban, a háború idején ismerkedtek meg, és a politikusi pálya hosszú éveit Razija férje állandó társa maradt. Nem minden hivatalos útjára kísérte el, de ezen a napon ő is Sarajevóba tartott. A gépen utazott dr. Smajo Hrle, Bijedić kabinetjének helyettes államtitkára, Zija Alikalfić, a miniszterelnök személyes kísérője, Ilija Jevđenović repülőgép-szerelő és Anđelka Muzička, a szövetségi kormány elnöki rezidenciájának házvezetőnője. A kétfős személyzetet Stevan Leka kapitány és Murat Hanić másodpilóta alkotta.

Nyolc ember.

Az események későbbi értelmezése szempontjából fontos, hogy a járatot nem rögtönözve szervezték meg. A Szövetségi Végrehajtó Tanács protokollszolgálatára már január 17-én értesítette a polgári légügyi hatóságokat arról, hogy másnap kiemelt utasokat szállító repülés történik Surčin, Batajnica és Szarajevó között. Az engedélyt megadták, és január 17-én délután 15 óra 11 perckor tájékoztatták a szükséges légiforgalmi, repülőtéri, légvédelmi és katonai központokat. A repülési ablak reggel nyolc órától este nyolcig állt nyitva.

A személyzet a repülés előtt kitöltötte a Belgrád–Szarajevó–Belgrád útvonalra szóló repülési tervet. Ez azért fontos, mert a későbbi összeesküvés-elméletek egyik visszatérő módszere az volt, hogy a tragédia valamelyik szokatlannak tűnő részletét önmagában gyanúsnak minősítették. A repülés dokumentációja azonban azt mutatja, hogy maga az út szabályosan bejelentett kormányzati repülés volt.

Egy fontos változás mégis történt. Eredetileg Stevan Leka mellett Branko Vujičić kapitány repült volna. Mindketten első pilótának számítottak. Ljubomir Pavić, a Szövetségi Végrehajtó Tanács légiszolgálatának vezető pilótája azonban Vujičić helyett Murat Hanićot osztotta be a járatra. A döntésnek később nagy jelentőséget tulajdonított a vizsgálóbizottság. Nem azért, mert

bizonyítékot látott benne szabotázsra, hanem mert úgy ítélte meg: egy kiemelten fontos állami repüléshez indokoltabb lett volna két kapitányt beosztani.

A részlet különösen azért zavarta a bizottságot, mert szinte ugyanabban az időben a légiszolgálat egy másik Learjetje Dubrovnikba repült, azon pedig két első pilóta teljesített szolgálatot. A Bijedić-gép személyzetének összeállítását a bizottság később a légiszolgálat szervezeti hiányosságai közé sorolta. Az elemzés szerint szerepet játszhattak a pilóták közötti személyes viszonyok is. Lekát tapasztalt, de magabiztos és mások munkájával szemben bizalmatlan embernek írták le; Hanić kevésbé ambiciózus másodpilótának számított. Feltételezték, hogy éppen azért tették őket egy gépre, mert így kisebb volt a két egyenrangú kapitány közötti konfliktus veszélye.

A történet későbbi értelmezése számára ez fontos különbség. A személyzet összeállításában volt vitatható döntés. Ebből azonban nem következik, hogy a döntést a tragédia előidézésének szándékával hozták volna. A hivatalos vizsgálat maga is bírálta a szervezést, de emberi és intézményi hibát látott benne.

Az időjárás szintén már indulás előtt figyelmeztető tényező volt. Stevan Leka megkapta a Belgrádra és Sarajevóra vonatkozó reggel nyolc órai meteorológiai adatokat, valamint a Jugoszlávia fölötti időjárás

előrejelzését. A késés miatt később ismét felkereste a meteorológiai szolgálatot. A sarajevói frissebb jelentés ekkor még nem állt rendelkezésre, ezért azt kérte, hogy amint megérkezik, rádióan továbbítsák neki.

Néhány perccel azután, hogy Leka elhagyta a meteorológiai szolgálatot, megérkeztek az adatok. A jelentést továbbították a toronynak azzal a kéréssel, hogy adják át a személyzetnek. A későbbi vizsgálat megállapította, hogy ez a konkrét közlemény nem hangzott el a belgrádi torony és a gép között rögzített rádióforgalmazásban. A hiányosságot a bizottság bírálta, de azt is hangsúlyozta, hogy az időjárás a korábbi jelentéshez képest lényegében nem változott. Reggel nyolckor párasságot, kilenckor gyenge havazást figyeltek meg, miközben a látástávolság és a felhőalap adatai gyakorlatilag azonosak maradtak.

A személyzet később, már a levegőben, Sarajevótól közvetlenül is megkapta az időjárási információkat. Ez 10 óra 33 perc 40 másodperckor történt, és a kommunikáció fennmaradt a hangfelvételen. A meteorológiai információk továbbításának rendszere tehát valóban nem működött hibátlanul, de a vizsgálóbizottság szerint a mulasztás nem okozta a katasztrófát.

A reggeli késésnek azonban lehetett közvetettebb hatása. Az eredetileg félórásra tervezett út egy gyors

sugárhajtású repülőgéppel önmagában is szűk repülési profilt kívánt: felszállás, gyors emelkedés, mindössze néhány perces magasabb szintű repülés, majd szinte azonnali süllyedés. A bizottság később külön megjegyezte, hogy 26 ezer lábas utazómagasságon mindössze körülbelül kilenc percet terveztek repülni. A Belgrád és Szarajevó közötti út így nagyrészt emelkedésből és süllyedésből állt.

A késés ehhez még időnyomást is adhatott. Bijedić Sarajevóban ülésre sietett. Nincs bizonyíték arra, hogy ő sürgette volna a pilótákat, és különösen nincs arra, hogy repülésbiztonsági szabály megszegését kérte volna. Egy magas rangú utas késése azonban önmagában képes pszichológiai nyomást teremteni. A bizottság is felvetette, hogy az indulás csúszása feszültséget és idegességet okozhatott a személyzetnél.

A Learjet végül felszállt. Džemal Bijedić kinyitotta az iratait. Szarajevó már csak rövid repülésre volt. A nap első felének eseményeiben ekkor még semmi sem utalt arra, hogy Jugoszlávia történetének egyik legtöbbet vitatott repülőgép-szerencsétlensége készül.

21. YU-BJH

A YU-BJH lajstromjelű Learjet 25B nem öreg, elhasználódott kormányzati repülőgép volt. Éppen ellenkezőleg. 1975-ben gyártották az Egyesült Államokban, így a katasztrófa idején alig kétévesnek számított. Addig 708 repülést teljesített, összesen 468 óra 20 percet töltött a levegőben. Egy ilyen gép számára ez kevés repült idő volt.

A Learjet család a hatvanas években vált a gyors üzleti sugárhajtású repülés egyik legismertebb típusává. Kis mérete, nagy sebessége és teljesítménye miatt kormányok, vállalatok és tehetős magánüzemeltetők egyaránt használták. A gép két sugárhajtóművel rendelkezett, és jóval gyorsabban tudott közlekedni, mint a korábbi könnyű üzleti repülőgépek. A sebesség azonban fegyelmezett eljárásokat követelt a pilótáktól, különösen rövid útvonalon és hegyvidéki repülőtér megközelítésekor.

A YU-BJH felszereltsége korszerűnek számított. A vizsgálóbizottság szerint olyan navigációs berendezésekkel látták el, amelyek megfelelő eljárások mellett összetett meteorológiai körülmények között is lehetővé tették a repülést. A katasztrófa után ezért az egyik első kérdés az volt: meghibásodott-e valamilyen műszer, vagy működőképes repülőgéppel ütközött a személyzet a hegynek?

A gépet mindössze napokkal a tragédia előtt vizsgálták át. Január 4. és 8. között elvégezték rajta az előírt 150 órás ellenőrzést, amely a hajtóművekre és a felszerelésre is kiterjedt. Az ellenőrzést próbarepülés követte. Stevan Leka kapitány is részt vett rajta, és nem jelzett műszaki problémát. A január 18-i repülés rádióforgalmazásában sem hangzott el olyan közlés, amely szerint a személyzet bármely műszer vagy rendszer meghibásodását tapasztalta volna.

Ez természetesen nem bizonyítja matematikai bizonyossággal, hogy a becsapódás pillanatáig minden berendezés hibátlanul működött. Egy repülőgépen létezhet hirtelen meghibásodás. A későbbi vizsgálat azonban a roncsok és a rendelkezésre álló adatok alapján arra jutott, hogy a magasságmérők működőképesek és megfelelően beállítottak voltak. Ez az állítás később a merényletelméletek egyik legfontosabb vitapontjává vált.

A gép állapotánál ezért legalább olyan fontos volt a személyzet.

Stevan Leka azon a napon töltötte be ötvenharmadik életévét. 1924. január 18-án született Ličko Petrovo Selóban. Hosszú katonai repülőmúltsal rendelkezett. Tizenhárom különböző repülőgéptípust vezetett, dugattyús és sugárhajtású katonai gépeket egyaránt, és műszeres repülési oktatóként is szolgált. 1958 és 1961 között

légügyi attasé volt Londonban, majd 1967-ben ezredesként vonult nyugállományba a légierőtől.

Két évvel később került a Szövetségi Végrehajtó Tanács légiszolgálatához. A Learjet 25B kapitányi jogosítását 1975-ben szerezte meg. Egészségügyi és pszichológiai vizsgálatai alapján alkalmas volt a repülésre, fizikai állapotát jónak minősítették.

A szolgálati iratok azonban kevésbé hibátlan képet mutattak szakmai pályájáról. Amikor 1969-ben új típusokra képezték át, oktatója azt írta róla, hogy katonai tapasztalata részben elavult, és a kétmotoros polgári repülőgépekkel kevés gyakorlata van. Egy későbbi értékelés a leszállásnál ingadozónak nevezte, és nagyobb összpontosítást javasolt számára. Ezek az észrevételek évekkal a baleset előtt születtek, Leka pedig később jelentős gyakorlatot szerzett.

1976-ban azonban újabb figyelmeztető esemény történt. Leka Learjet-oktatói vizsgát tett, de a jobb ülésből végzett egyes vészhelyzeti feladatoknál nem nyújtott megfelelő teljesítményt. A vizsgán nem felelt meg, kiegészítő gyakorlást javasoltak neki. Ezt nem vállalta. Mindettől még Learjet-kapitányi jogosultsága érvényben maradt, tehát január 18-án jogszerűen vezette a gépet.

Kollégái magabiztos embernek tartották. A légiszolgálat vezető pilótájának későbbi értékelése szerint szeretett a kapitányi ülésben lenni, különösen akkor, amikor kiemelt vendégeket vagy külföldi delegációkat szállítottak. Ez önmagában nem szokatlan egy tapasztalt pilótánál. A vizsgálat számára azonban azért vált jelentőssé, mert egy olyan repülési helyzetet kellett megmagyarázni, amelyben több kisebb eljárási eltérés egymásra rakódott, végül pedig a személyzet a terepbiztonsági magasság alá süllyedt.

Murat Hanić ötvenéves volt. Ő is katonai pilótaként kezdte pályáját, 1946 és 1966 között szolgált a jugoszláv légierőben, majd alezredesként vonult nyugállományba. Később repülőkluboknál és kiképzőegységeknél dolgozott, 1975-ben került a szövetségi kormány légiszolgálatához. A Learjeten 1976 óta repült másodpilótaként.

Összes repült ideje körülbelül 2660 óra volt, ebből nagyjából 110 órát töltött Learjeten. Oktatói értékelése szerint jó kezűgyességgel rendelkezett és megfelelő segítség mellett pontosan tartotta a repülési paramétereket. Angol repülési frazeológiája viszont nem volt elég erős ahhoz, hogy külföldi járatokra tervezzék. A vizsgálóbizottság összegzése ennél keményebb volt: Hanićot átlag alatti pilótának minősítette.

Ez a megfogalmazás utólag különösen súlyosan hangzik, de ismét fontos a pontos értelmezés. Hanić rendelkezett a szükséges jogosításokkal. Nem olyan ember ült a jobb oldali ülésben, akinek nem lett volna szabad ott lennie. A bizottság kritikája arra vonatkozott, hogy egy kiemelt kormányzati járaton miért váltották le az eredetileg beosztott második kapitányt egy kevésbé erős szakmai minőségű másodpilótára.

Az igazi kérdés azonban nem az volt, hogy a személyzet tagjai általában jó vagy rossz pilótának számítottak-e. Egy repülőgép-balesetet ritkán magyaráz meg egyetlen ember egész szakmai életének minősítése. A döntő azt jelentette, hogyan dolgoztak együtt azon az egy konkrét napon, azon az egy konkrét megközelítésen.

A rövid repülés sajátos munkaterhelést adott. A gépnek gyorsan kellett emelkednie, majd hamar megkezdenie a süllyedést. A vizsgálat később megállapította, hogy Valjevo rádiójeladójának átrepülése után a süllyedés megkezdése körülbelül két percet késett. Két perc közúti közlekedésben semmiségnek tűnik. Egy gyors Learjeten azonban ez elegendő ahhoz, hogy a személyzetnek később nagyobb süllyedési ütemet vagy magasabb sebességet kelljen kezelnie.

A gép Szarajevó térségébe nagy sebességgel érkezett. A VOR navigációs pontot 14 ezer lábas magasságban repülte

át. Innen a Kobilja Glava rádiójeladó felé folytatta útját, amely a korabeli megközelítési eljárás fontos pontja volt. A sebesség azonban továbbra is magas maradt.

Ez önmagában még nem okozott volna katasztrófát. A végzetes hiba akkor következett be, amikor a nagyobb sebességhez nem igazították megfelelően a repült távolságot és a magasságot. A Learjet sokkal messzebb került attól a ponttól, ahol a megközelítési fordulót végre kellett volna hajtania. A felhők mögött pedig ott emelkedett az Inač.

22. Az utolsó percek

A YU-BJH utolsó perceinek rekonstrukciójában különösen nagy értéke volt annak, hogy a légiforgalmi irányítással folytatott rádióbeszélgetéseket rögzítették. A vizsgálók így nem kizárólag roncsdarabokból és tanúvallomásokból próbálták megérteni, mi történt. Ismerték a személyzet és a földi irányítás közötti kommunikáció jelentős részét, összevethették azt a navigációs eljárásokkal, az időjárással és a később végrehajtott kísérleti Learjet-repülésekkel.

A rádióforgalmazás egyik fontos sajátossága az volt, hogy a személyzet nem jelentett műszaki hibát. Nem érkezett vészjelzés, nem közölték, hogy meghibásodott valamelyik navigációs berendezés vagy magasságmérő, és nem kértek rendkívüli eljárást. A szarajevói légiforgalmi irányítás utasításait a későbbi vizsgálat világosnak és szabályosnak minősítette, a személyzet pedig visszaigazolta őket.

A gép 10 óra 33 perc 40 másodperckor megkapta a szarajevói időjárási adatokat. A megközelítés tehát nem úgy folytatódott, hogy a pilóták ne tudtak volna a rossz látási körülményekről. A felhőzet alja nagyjából 1400 méteres magasság körül húzódott, és a térségben gyenge havazás, páráság, illetve ködös idő nehezítette a tájékozódást.

A korabeli műszeres megközelítés alapja az volt, hogy a pilótának pontosan tartania kellett az előírt irányt, időt, sebességet és mindenekelőtt a biztonsági magasságot. Rossz látási viszonyok között a környező hegyeket nem lehetett vizuális támpontként használni. A repülési eljárás geometriai rendszere helyettesítette a látást. Ha a gép ott van, ahol az eljárás szerint lennie kell, és azon a magasságon repül, amelyet az eljárás előír, a terep nem jelent veszélyt.

A YU-BJH esetében ez a geometria fokozatosan felbomlott.

A vizsgálat szerint a gép a tervezettnél később kezdte meg a süllyedést Valjevo után. Emiatt nagyobb sebességgel érkezett Szarajevó térségébe. A Kobilja Glava rádiójeladótól történő kirepülés során a nagyobb sebesség miatt ugyanannyi idő alatt nagyobb távolságot tett meg, mint amekkorát az eljárás feltételezett.

A különbség közel hat kilométerre nőtt.

Hat kilométer egy utasszállító útvonalon nem feltétlenül nagy távolság. Egy hegyekkel körülvett repülőtér műszeres megközelítésén viszont döntő lehet. Az eljárásban előírt fordulót azért kellett meghatározott ponton végrehajtani, mert a megengedett útvonalat úgy tervezték meg, hogy megfelelő távolságot tartson a

terepaktól.

A Learjet utolsó fordulóját ezért a tervezettnél lényegesen kijebbe fejezte be. A későbbi repülésbiztonsági összefoglalók ezt mintegy 2,7 tengeri mérföldes eltérésként adják meg. A gép tehát nem azon a térbeli folyosón közeledett, amelyben a személyzet az előírt süllyedési profil alapján biztonságosan folytathatta volna a leszállást.

Még ekkor sem lett volna szükségszerű a tragédia.

Ha a személyzet tartja a szektor számára előírt biztonsági magasságot, a gép az útvonaleltérés ellenére átrepülhetett volna a hegygerinc fölött. A vizsgálóbizottság ezt külön hangsúlyozta. A sebességből fakadó vízszintes eltérés azért lett végzetes, mert a Learjet egyidejűleg túl alacsonyra is került.

Az Inač azon gerince, amelybe a gép becsapódott, 1366,3 méterre emelkedett a tengerszint fölé. A vizsgálat szerint ez körülbelül 280 méterrel alacsonyabb volt annál a minimális magasságnál, amelyet az adott megközelítési szektorban előírtak. Vagyis a szabályosan tartott biztonsági magasság önmagában elegendő lett volna ahhoz, hogy a Learjet a hegy fölött maradjon.

Miért került mégis alá? Ez lett a hivatalos vizsgálat egyik legnehezebb kérdése.

A bizottság arra jutott, hogy a személyzet a Kobilja Glavától történő kirepülés és az azt követő forduló alatt nem ellenőrizte megfelelően a magasságmérőket. A műszereket megvizsgálták, és a jelentés szerint működőképesek, illetve megfelelően beállítottak voltak. A személyzet mégis folytatta a süllyedést a biztonságos magasság alá.

A vizsgálók egy lehetséges pszichológiai magyarázatot is felvetettek. A felhőzet nem feltétlenül alkotott teljesen összefüggő réteget. Elképzelhetőnek tartották, hogy időnként földfelszín vagy világosabb „lyukak” váltak láthatóvá a felhők között. Ha a kapitány ezek felé próbált vizuálisan tájékozódni, figyelme részben elfordulhatott a műszerektől. A bizottság ezt lehetőségként, nem bizonyított tényként kezelte.

Az ilyen helyzet különösen veszélyes. A pilóta úgy érezheti, hogy látja vagy hamarosan látni fogja a terepet, ezért ösztönösen vizuális repülési logikára vált, miközben valójában még mindig olyan körülmények között halad, ahol a műszereknek kell elsőbbséget adnia. A modern repülésbiztonság az ilyen átmeneti helyzeteket jól ismert kockázatként kezeli.

A Learjet eközben továbbra is gyorsan repült. A későbbi baleseti összefoglalók szerint a sebesség a kívánatos megközelítési értéknél körülbelül 37 csomóval magasabb

volt. A nagy sebesség csökkentette a hibák korrigálására rendelkezésre álló időt, és még tovább növelte a vízszintes eltérést.

A személyzet mindeközben valószínűleg nem érzékelte, hogy közvetlen veszélyben van. A rádióforgalmazásban nem jelenik meg pánik vagy vészhelyzet. Ez a baleset egyik legnyugtalanítóbb vonása. Nem hajtóműhiba után lezuhanó repülőgépről, nem irányíthatatlanná váló gépről és nem fedélzeti tűzről van szó. A Learjet működött, a pilóták irányították, a hajtóművek teljesítettek.

A modern repülésbiztonsági szaknyelv az ilyen eseményt a tereppel történő irányított ütközés kategóriájába sorolja. A repülőgép repülésre képes, a személyzet kontrollálja, mégis úgy halad a földfelszín felé, hogy a pilóták nem ismerik fel időben a helyzetet.

1977-ben a YU-BJH nem rendelkezett azokkal a később elterjedt fejlett földközelségjelző rendszerekkel, amelyek ma hangos figyelmeztetéssel jeleznék, hogy a gép veszélyesen közel került a terephez. A pilóták védelmét a navigációs eljárás és saját műszerfigyelmük jelentette.

Az Inač nem volt különösen magas hegy Bosznia más csúcsaihoz képest. Éppen ez teszi a történetet drámaivá. A gépnek nem egy rendkívüli hegyláncot kellett átrepülnie. Ha a személyzet az előírt minimális magasságot tartja, a

gerinc mintegy 280 méterrel alattuk marad.

A felhőben azonban a hegy nem létezett addig a pillanatig, amíg már túl késő nem lett. A repülőgép becsapódott az Inač oldalába.

Nem tudjuk, látta-e valamelyik pilóta az utolsó másodpercekben a fákat vagy a havas hegyoldalt. A fennmaradt adatok nem teszik lehetővé, hogy az utolsó pillanatokat filmszerű részletességgel rekonstruáljuk, és nem volna indokolt olyasmit kitalálni, amit a források nem őriztek meg.

Azt viszont tudjuk, hogy a rádiókapcsolat hirtelen megszakadt. 10 óra 42 perc 56 másodperckor a szarajevói irányítás már egy másik, Inex-Adria géppel állt kapcsolatban. A Bijedić-géppel folytatott utolsó ismert kapcsolat ennél egy perc 15 másodperccel korábban történt. Az irányítók egyelőre nem tudhatták, mi történt. Néhány perccel később ismét másik repülőgéppel beszéltek, a YU-BJH azonban nem jelentkezett.

Szarajevó felhőit alatt ekkor már nyolc ember halott volt. A földön ezt még senki sem tudta.

23. A hegyen

10 óra 54 perckor a helyzet hivatalosan is vészhelyzetté változott. A szarajevói légiforgalmi irányítás addigra ellenőrizte, hogy a belgrádi irányítás kapcsolatban áll-e a YU-BJH személyzetével. Nem állt. Megkezdődött a kutató-mentő akció.

A legelső kérdés még nem az volt, hol zuhant le a gép, hanem az, hogy valóban lezuhant-e. Egy megszakadt rádiókapcsolat önmagában nem jelent balesetet. Ellenőrizni kellett, nem szállt-e le másik repülőtéren, nem változtatta-e meg útvonalát, és nem pusztán kommunikációs hibáról van-e szó.

A bizonytalanságot növelte egy téves információ. Titograd, a mai Podgorica repülőtéréről olyan értesítés érkezett, hogy a keresett gép ott leszállt. A bosznia-hercegovinai belügyi szervek ezért rövid időre megszakították a már megkezdett előkészületeket. Hamarosan kiderült, hogy félreértés történt: egy másik repülőgép érkezett Titogradba.

Ekkor már nem lehetett időt veszíteni. A Bosznia-Hercegovinai Köztársasági Belügyi Titkárság sürgős táviratot küldött a térség rendőri szerveinek. Két helikoptert indítottak Kreševo, Kiseljak, Fojnica, Hadžici és Konjic irányába. A keresési területet az alapján jelölték ki,

hogy a gép a rádiókapcsolat megszakadásának pillanatában hol tartózkodhatott.

Az időjárás azonban ugyanaz volt, amely a repülést is veszélyessé tette. Köd, hó és szél nehezítette a helikopterek munkáját. A hegyek fölött rosszak voltak a látási viszonyok, ezért a levegőből végzett keresés nem hozott gyors eredményt.

A mentőalakulatoknál azonban egy helybeli asszony hamarabb ért a tragédia közelébe.

Almasa Bejtić hatvankét éves volt, és Bejlovići faluban élt. Január 18-án délelőtt az Inač magasabb részén tartózkodott, ahol hegyi kunyhója és állatai voltak. Elmondása szerint körülbelül tizenegy órakor a repülőgép lezuhanásának közvetlen közelében volt. Megpróbált kiáltással választ kapni, hátha valaki túlélte a becsapódást. Amikor számára világossá vált, hogy nincs kit megmenteni, elindult Kreševo felé, hogy értesítse a rendőrséget.

A történet jól érzékelteti a helyszín elszigeteltségét. A jugoszláv kormány elnökének modern sugárhajtású repülőgépe egy olyan hegyvidéki területen csapódott a földnek, ahol a baleset egyik első tanúja gyalog indult el a hatóságokhoz.

Bejtić körülbelül délután egy órakor érkezett a kreševói rendőrségre. Beszámolója után a helyi rendőrparancsnok

emberekkel és egészségügyi személyzettel azonnal elindult az Inač felé. Helikopterrel is megpróbáltak orvost és biztonsági embereket a helyszínre juttatni, de az időjárás ezt időnként lehetetlenné tette. Más csoportok gyalog indultak fel a hegyre. Járművel sem lehetett mindenütt haladni a rossz utak és a téli viszonyok miatt.

A kutatás ekkor már nem csupán mentőakció volt. A boszniai vezetés legmagasabb szintjén is tudták, ki van az eltűnt repülőgépen. A helyszín felé indult Nikola Stojanović, a Bosznia-Hercegovinai Kommunista Szövetség végrehajtó bizottságának titkára, Milanko Renovica, a köztársasági kormány elnöke és más magas rangú tisztségviselők. A keresést irányító törzs élén Mato Andrić belügyi vezető állt.

Az első mentőcsoportok körülbelül 14 óra 30 perckor jutottak el a roncsokhoz.

A látvány nem hagyott reményt. A Learjet teljesen megsemmisült, darabjai több száz négyzetméteren szóródtak szét. Mind a nyolc utas és személyzeti tag életét vesztette. A roncsok szétszóródása és a becsapódás ereje alapján a gép nagy sebességgel érte el a hegyoldalt.

A helyszín biztosítása azonnal megkezdődött. Mivel az ország miniszterelnökének repülőgépéről volt szó, a baleseti vizsgálat mellett biztonsági szempontok is

felmerültek. A hatóságok lezárták a területet, és nem engedtek oda illetékteleneket. Megjelölték azokat a pontokat, ahol az áldozatok maradványait megtalálták, valamint elkezdték összegyűjteni a személyes tárgyakat és a gép részeit.

Külön intézkedtek Džemal Bijedić hivatali táskájáról. A szövetségi kormány elnökének hivatalos dokumentumait tartalmazó táskát megtalálták, kiemelték a roncsok közül és külön biztosították. Ez a részlet később könnyen alkalmas lehetett találgatásokra: mit tartalmazott a táska, kik látták az iratokat, volt-e közöttük érzékeny dokumentum? A fennmaradt hivatalos beszámoló azonban csak azt rögzíti, hogy a táskát megtalálták és biztonságba helyezték. Ennél többet ebből az adatból jelenleg nem lehet bizonyítani.

A tél és a közeledő sötétség miatt január 18-án nem lehetett teljes körű helyszíni vizsgálatot végezni. Az áldozatok azonosítását és elszállítását másnapra halasztották. Január 19-én helikopteres légihidat létesítettek Szarajevó, Kreševo és az Inač között. A helyszínre bírósági nyomozók, ügyészek, rendőrségi szakemberek, geodéták, igazságügyi orvosok és légügyi szakértők érkeztek.

A vizsgálat technikai alapossága figyelemre méltó volt. Horvátországból különleges sztereofotogrammetriai

felszerelést hoztak, hogy pontosan rögzíthessék a roncsok elhelyezkedését és a terepet. A hadsereg és a biztonsági szervek szakemberei is részt vettek a munkában. A roncsokat a hóban keresték, gyűjtötték össze és szállították Sarajevóba.

Az egyik első lényeges megállapítás az volt, hogy nem találtak robbanásra vagy becsapódás előtti tűzre utaló nyomokat. Ez később a merényletelméletek szempontjából fontos adat lett. Természetesen önmagában nem zár ki minden elképzelhető szabotázszt, de erősen szűkíti azok körét. Ha bomba robbant volna a fedélzeten, annak általában fizikai nyomai maradtak volna a roncsokon.

Az áldozatok földi maradványait január 19-én helikopterrel szállították le Kreševóba. Ugyanezen a napon délután négy óra körül indították tovább őket temetésük helyszínei felé.

A terep átvizsgálása azonban nem ért véget. Napokon át rendőrök, biztonsági szolgálati alkalmazottak és katonák kutatták át az Inač oldalát. A havat technikai eszközökkel és kézzel is átvizsgálták, a kisebb roncsdarabokat összegyűjtötték. Amikor később olvadni kezdett a hó, ismét végigkutatták a területet, hogy a korábban elfedett részeket is megtalálják.

A helyszín rendőri őrzése csak február 3-án szűnt meg. Mindez fontos lesz, amikor később azt vizsgáljuk, lehetett-e manipulálni a bizonyítékokat. A baleset helyszínét ugyanis kezdettől erősen ellenőrizték, és a munkában az állambiztonsági szervek is részt vettek. Az összeesküvés-elmélet hívei ezt olykor gyanús körülményként értelmezték. Egy állami vezető halála esetén azonban önmagában az sem meglepő, hogy a titkosszolgálat biztosítja a területet és a hivatalos dokumentumokat.

A kérdés nem az, jelen volt-e az állambiztonság. Jelen volt. A kérdés az, van-e bizonyíték arra, hogy jelenlétét a nyomok eltüntetésére használta. Erre egyelőre nincs.

A hivatalos államgépezet eközben már a következő feladatra készült. Jugoszlávia elvesztette hivatalban lévő kormányfőjét, Bosznia-Hercegovina egyik legtekintélyesebb vezetőjét és egy olyan politikust, aki hat éve tartozott Tito legfelső vezetői köréhez.

A hegyen a műszaki szakértők roncsokat mértek és fényképeztek. Sarajevóban és Belgrádban viszont már egy másik kérdés is elkerülhetetlenné vált. Ki követi Džemal Bijedićet?

Mielőtt azonban erre választ kerestek volna, a vizsgálóbizottságnak meg kellett mondania, mi történt a

YU-BJH-val. A tragédiát ugyanis nagyon gyorsan körülvette az a kérdés, amelytől ötven évvel később sem lehet teljesen megszabadítani. Baleset történt az Ináč-hegyen, vagy valaki azt akarta, hogy balesetnek látszódjon?

HÁTTÉRGYÁR

24. A hivatalos magyarázat

Džemal Bijedić halála olyan ügy volt, amelyben a jugoszláv állam nem elégedhetett meg néhány oldalas rendőrségi jelentéssel. Hivatalban lévő szövetségi miniszterelnök vesztette életét, ráadásul egy állami repülőgépen, közvetlenül azután, hogy elbúcsúztatta a külföldre induló Titót. Bármilyen felületes vizsgálat önmagában gyanút ébresztett volna. A hatalomnak egyszerre kellett meghatároznia a baleset műszaki okait, kizárnia a szabotázs lehetőségét, megvizsgálnia a légiszolgálat működését és választ adnia arra, miként fordulhatott elő, hogy Jugoszlávia egyik legfontosabb vezetőjének repülőgépe működő hajtóművekkel egy hegyoldalnak ütközik.

A Szövetségi Közlekedési és Hírközlési Bizottság mellett külön vizsgálóbizottságot állítottak fel. Elnöke Boško Dimitrijević, a szövetségi közlekedési és hírközlési testület vezetője és egyben a Szövetségi Végrehajtó Tanács tagja lett. A bizottság összetétele jelezte az ügy súlyát. Polgári repülési szakemberek mellett jelen voltak a légierő, a belügyi és állambiztonsági szervek, a repülésbiztonsági felügyelet, a légiforgalmi irányítás és a meteorológiai szolgálat képviselői is.

A vizsgálat több munkacsoportra oszlott. Külön elemezték a személyzetet, a Learjet műszaki állapotát, a

légiforgalmi irányítás működését, a földi rádió navigációs eszközöket, a meteorológiai viszonyokat és a helyszínen talált roncsokat. A személyzet és a légiforgalmi irányítók közötti rádióforgalmazás magnetofonszalagját részletesen elemezték. A lehetséges repülési pálya ellenőrzésére ugyanilyen típusú Learjet 25B géppel kísérleti repüléseket is végeztek.

Mindez lényeges, mert a később kialakuló merényletelméletek egyik visszatérő állítása szerint a hatóságok egyszerűen gyorsan „pilótahibának” minősítették a tragédiát, majd lezárták az ügyet. A fennmaradt iratokból más kép rajzolódik ki. A vizsgálat részletes volt, és számos olyan hiányosságot is rögzített, amelyek kellemetlen fényt vetettek a szövetségi kormány saját légiszolgálatára. Nem próbálta hibátlannak bemutatni sem a személyzetet, sem az út megszervezését.

A végső jelentés 1977. március 25-én készült el.

A bizottság mindenekelőtt azt próbálta eldönteni, hogy a gép alkalmas volt-e a repülésre. A válasz egyértelműen igen volt. A YU-BJH-t 1975-ben gyártották, és a tragédiáig alig több mint 468 repült órát teljesített. Január 4. és 8. között, vagyis mindössze tíz nappal a baleset előtt elvégezték rajta az előírt 150 órás ellenőrzést, beleértve a hajtóműveket és a fedélzeti berendezéseket is. Próbarepülést hajtottak végre, amelynek egyik pilótája

éppen Stevan Leka volt. Nem jelentett rendellenességet.

A baleset napján sem érkezett műszaki hibáról szóló rádióüzenet. A személyzet és az irányítás közötti rögzített beszélgetésben nem szerepelt hajtóműhiba, navigációs probléma vagy műszermeghibásodás. A helyszínen nem találtak olyan nyomot, amely a levegőben bekövetkezett robbanásra vagy tűzre utalt volna. A gép nagy sebességgel, egyben érte el a hegyoldalt.

A műszaki vizsgálat tehát nem kínált olyan kézenfekvő okot, amely önmagában megmagyarázta volna a lezuhanást. A figyelem így a repülés végrehajtására terelődött.

A bizottság rekonstrukciója szerint a hibák nem egyetlen pillanatban kezdődtek. Egymásra rakódó eltérések sorozata vezetett oda, hogy a gép végül rossz helyen és túl alacsonyan repült.

A tervezett 26 ezer lábas utazómagasságon a Learjet mindössze körülbelül kilenc percet töltött volna. Ez azt jelentette, hogy a Belgrád–Szarajevó szakasz gyakorlatilag folyamatos emelkedésből, rövid vízszintes repülésből és süllyedésből állt. A gyors gépen minden késés fokozott munkaterhelést okozott.

Valjevo átrepülése után a süllyedés megkezdése mintegy két percet késett. A két perc ezúttal azért vált

fontossá, mert a személyzetnek később gyorsabban kellett elveszítenie a magasságot, miközben a Learjet nagy sebességgel közeledett Szarajevó felé.

A gép a szarajevói VOR navigációs pontot körülbelül 14 ezer lábon repülte át, de sebessége magas maradt. Innen a Kobilja Glava rádióadó felé folytatta a megközelítést. A repülési eljárás azt feltételezte, hogy a gép meghatározott sebességgel, meghatározott ideig repül kifelé, majd megkezdi a visszafordulást.

A Learjet azonban gyorsabb volt.

Ha egy repülőgép ugyanannyi ideig repül 300 kilométer/órával és 400 kilométer/órával, természetesen nem ugyanoda jut. A YU-BJH esetében éppen ez történt: a nagyobb sebességhez nem igazították megfelelően a kirepülés idejét. A gép ezért mintegy hat kilométerrel távolabb került a tervezettnél, mielőtt megkezdte a fordulót.

Ez súlyos eltérés volt, önmagában azonban még mindig nem kellett volna katasztrófához vezetnie. A döntő hiba a magasság elvesztése volt.

A bizottság szerint az Inačnak az a gerince, amelybe a Learjet becsapódott, 1366,3 méterre emelkedett a tengerszint fölé. Az adott repülési szektorban előírt minimális biztonsági magasság körülbelül 280 méterrel

magasabb volt ennél. Ha a gép tartja az előírt minimumot, a későn végrehajtott és túl nagy sugarú forduló ellenére is a hegy fölött halad el.

A személyzet azonban tovább süllyedt.

A vizsgálat szerint a magasságmérők működőképesek és megfelelően beállítottak voltak. Ennek ellenére a pilóták a Kobilja Glavától való kirepülés és a forduló során nem tartották a biztonsági magasságot. A bizottság nem tudta teljes bizonyossággal megmondani, miért nem vették észre a veszélyt.

Az egyik lehetséges magyarázat az időjáráshoz kapcsolódott. A felhőzet alsó széle nagyjából 1400 méter körül lehetett, és nem feltétlenül alkotott mindenütt összefüggő réteget. Elképzelhető, hogy a pilóta időnként meglátta a talajt vagy a felhőzetben megnyíló világosabb részeket, és megpróbált vizuálisan tájékozódni. Ha így történt, figyelme átmenetileg elfordulhatott a magasságmérőtől.

A bizottság ezt nem tényként, hanem lehetséges magyarázatként vetette fel.

A végkövetkeztetés azonban határozott volt. A repülőgép azért került az Inačnak, mert a személyzet a megközelítési fordulót helyzet és magasság szempontjából pontatlanul hajtotta végre. A túl nagy sebesség és a túl

hosszú kirepülés a gépet messzebbre vitte a szükségesnél, a biztonsági magasság alá történő süllyedés pedig ezt az eltérést végzetessé tette.

A közvetlen ok tehát a bizottság szerint személyzeti hiba volt. A jelentés azonban itt nem állt meg. A bizottság súlyos közvetett tényezőket is felsorolt, és ezek egy része nem a pilótafülkében, hanem a repülést szervező intézményben keletkezett.

Kritizálta a Szövetségi Végrehajtó Tanács légiszolgálatát, amiért az eredetileg kijelölt két kapitány helyett Stevan Leka mellé Murat Hanićot osztotta be. Miközben a miniszterelnököt szállító gép ezzel az összeállítással repült, a légiszolgálat másik Learjetje Dubrovnikba két első pilótával indult. A bizottság ebből arra következtetett, hogy a szervezet nem tulajdonított kellő jelentőséget a különleges kormányzati járatnak.

Szóvá tette a késedelmes indulás lehetséges pszichológiai hatását is. Bijedić Sarajevóba sietett, a személyzet programja a Tito-gép késése miatt felborult, és ez idegességet okozhatott. Nincs bizonyíték arra, hogy a kormányfő sürgette volna őket vagy szabályszegésre utasította volna a kapitányt. A nyomás azonban egy ilyen helyzetben kimondatlanul is létezhetett.

A meteorológiai adatok továbbításában ugyancsak hibát találtak. Leka kérte, hogy a frissebb sarajevói jelentést továbbítsák neki a toronyból. Az adat három perccel távozása után megérkezett, a meteorológus átadta az irányításnak, de a rádiófelvétel alapján azt a személyzet nem kapta meg Belgrádból. A bizottság ugyanakkor leszögezte, hogy az időjárás lényegében nem változott, és a pilóta később közvetlenül Sarajevótól megkapta a friss adatokat. A mulasztást ezért szervezési hibának minősítette, nem a katasztrófa okának.

Az összkép így sokkal összetettebb lett az egyszerű „pilótahibánál”. A közvetlen felelősség a személyzeté volt, mert nem tartotta a repülési eljárás előírt sebességi, útvonal- és magassági paramétereit. A háttérben azonban gyenge személyzeti tervezés, rosszul szervezett VIP-repülés, időnyomás és kisebb kommunikációs hiányosságok is jelen voltak.

A jelentés ebben az értelemben egy klasszikus repülésbiztonsági képet rajzolt fel: nem egyetlen végzetes eseményt, hanem hibák láncolatát. Ha itt lezárulna a történet, Džemal Bijedić halála tragikus, de technikailag érthető repülőgép-baleset maradna. A probléma az, hogy maga a vizsgálati anyag sem minden ponton illeszkedett hibátlanul önmagához.

25. A jelentés repedései

Egy hivatalos vizsgálatban előforduló eltérés önmagában még nem bizonyít manipulációt. Különböző munkacsoportok párhuzamosan dolgoznak, más nyilvántartást használnak, eltérő időbélyegzésből indulnak ki, és a végső dokumentumba adminisztratív hibák is bekerülhetnek. Egy ilyen iratot azonban éppen azért kell különös gondossággal vizsgálni, mert a legkisebb ellentmondás is jelentőséget kaphat akkor, amikor a vizsgálat tárgya egy ország miniszterelnökének halála.

Husnija Kamberović évtizedekkel később ezért nem elégedett meg a bizottság végkövetkeztetésének ismertetésével. Összevetette a különálló munkacsoportok jelentéseit a március 25-i végső jelentéssel, és több olyan eltérést talált, amelyek magyarázatra szorulnak.

Az első meglepő különbség már a repülés tervezett kezdetére vonatkozik. A légiforgalmi irányítást vizsgáló munkacsoport szerint a személyzet által beadott repülési tervben 8 óra 45 perces felszállás és 9 óra 15 perces szarajevói érkezés szerepelt. A végső bizottsági jelentés viszont ugyanarra a repülési tervre hivatkozva 7 óra 45 perces indulást és 8 óra 15 perces érkezést említett. Egy egész óra különbség.

A különbségnek önmagában nincs nyilvánvaló kapcsolata a lezuhanás okával. A gép végül egyik időpontban sem indult el, mert Tito repülőgépének késése miatt Bijedić járata is jelentősen csúszott. A dokumentációs eltérés mégis zavaró. Ha mindkét jelentés ugyanarra a január 18-án beadott repülési tervre hivatkozik, hogyan szerepelhet benne egyszer két különböző indulási időpont?

Még érdekesebb a rádióforgalmazás időrendjének kérdése.

A végső jelentés szerint a személyzet 10 óra 41 perc 33 másodperckor jelezte a Kobilja Glava rádióadó átrepülését, majd négy másodperccel később megkapta az engedélyt a megközelítési forduló végrehajtására. A személyzet ezt 10 óra 41 perc 41 másodperckor visszaigazolta. A bizottság ezt tekintette a YU-BJH utolsó rádiójelentkezésének.

A légiforgalmi irányítás munkacsoportjának jelentése más időpontokat rögzített. Eszerint a rádióadó átrepülésének jelentése 10 óra 40 perc 10 másodperckor történt, az utolsó visszaigazolás pedig 10 óra 40 perc 18 másodperckor hangzott el. A különbség körülbelül egy perc huszonhárom másodperc.

Egy gyors Learjet esetében ez már nem jelentéktelen idő. A gép egy perc alatt több kilométert tesz meg.

Kamberović ezért joggal vetette fel: ha a végső jelentés a munkacsoportok adataiból készült, miért nem egyezik az egyik legfontosabb időpont?

Az eltérés természetesen még nem bizonyítja, hogy valaki meghamisította a rádiószalagot vagy átírta a vizsgálatot. Elképzelhető órák közötti szinkronizációs hiba, eltérő időforrás, lejegyzési pontatlanság vagy egyszerű adminisztratív tévedés. Egy ilyen magyarázat azonban akkor volna kielégítő, ha maga a vizsgálat tisztázná.

A fennmaradt dokumentumok alapján ez nem történt meg egyértelműen.

A repülőgép roncsai között megtaláltak egy órát is, amelynek mutatói 10 óra 43 perc 20 másodpercnél álltak meg. A bizottság ezt lehetséges becsapódási időként kezelte. Ha a végső jelentés 10:41:41-es utolsó rádiókontaktusából indulunk ki, nagyjából egy perc negyven másodperc telt el az utolsó válasz és a feltételezett becsapódás között. Ha a munkacsoport 10:40:18-as ideje helyes, ez az idő több mint három percre nő.

A repülési pálya pontos rekonstrukálásában ez nem mellékes.

A vizsgálati jelentés másutt is tartalmazott olyan részleteket, amelyek utólag gyanút kelthettek. A

pilótaváltás okát például a bizottság emberi kapcsolatokkal magyarázta. Branko Vujičić helyett azért kerülhetett Hanić Leka mellé, mert két egyenrangú, erős személyiségű kapitány között konfliktus alakulhatott volna ki. Ez lehetséges magyarázat, de nem olyan dokumentált döntés, amelyet a járat előtti írásos indoklással igazoltak volna. Maga a bizottság is következtetésként fogalmazta meg.

A meteorológiai jelentés továbbításának története ugyancsak azt mutatta, hogy a kormányzati légiszolgálat működése távol állt a hibátlantól. A friss adat eljutott a toronyhoz, de a rádiófelvétel alapján onnan nem továbbították. A meteorológiai munkacsoport kimondta, hogy a jelentések átvételének visszaigazolása körüli gyakorlat elfogadhatatlan, még ha ez a konkrét mulasztás nem is játszott szerepet a katasztrófában.

Az ilyen részletek együtt könnyen olyan benyomást keltenek, mintha a repülés körül szokatlanul sok rendellenesség történt volna. Csakhogy itt érdemes megfordítani a kérdést.

Egy közlekedési baleset részletes vizsgálata szinte mindig talál rendellenességeket. Éppen ezért történik a vizsgálat. Ha egy szervezet minden lépése hibátlanul működött volna, jóval kisebb eséllyel következik be baleset. A személyzet utolsó pillanatban történő megváltoztatása, egy elmaradt meteorológiai továbbítás, a

késedelmes süllyedés vagy az időbélyegek eltérése külön-külön nem bizonyít összeesküvést.

A döntő kérdés az, kapcsolódnak-e egymáshoz olyan módon, amely tudatos beavatkozásra utal. Erre a fennmaradt hivatalos anyag nem ad bizonyítékot. Van azonban még egy körülmény, amely miatt a bizonytalanság fennmaradt.

Kamberović kutatásai során betekintést próbált nyerni a szarajevói ügyészségen őrzött, a balesethez kapcsolódó nyomozati anyagokba. Saját beszámolója szerint csak korlátozottan nézhette meg őket, részletes kutatási engedélyt nem kapott. A futólag látott dokumentumok között olyan megjegyzéseket is észlelt, amelyek szerint maguknak a vizsgálat egyes résztvevőinek is voltak kifogásaik az adatok teljes összehangoltságával kapcsolatban.

Ez önmagában fontosabb, mint bármelyik internetes összeesküvés-elmélet. Nem azért, mert bizonyítja a merényletet. Azért, mert megmutatja, hogy bizonyos kérdésekre a történész ma sem tud teljes választ adni.

A levéltári anyag hiányossága és a hozzáférés korlátozottsága különösen kedvez a legendáknak. Ha valamely dokumentumot nem lehet ellenőrizni, mindig megjelenik az a feltételezés, hogy éppen abban rejtőzik a

döntő bizonyíték. Ez pszichológiailag érthető, történetileg azonban veszélyes logika. Egy elzárt irat ugyanúgy tartalmazhat teljesen hétköznapi adminisztratív részleteket, mint szenzációs információt.

A bizonyíték hiánya nem válik bizonyítékká pusztán attól, hogy a dokumentumhoz nehéz hozzáférni. A hivatalos jelentés repedéseit ezért kétféle tévedéstől kell megóvnunk. Az egyik az, ha úgy teszünk, mintha minden tökéletesen egyezne és a vizsgálat semmilyen kérdést nem hagyott volna nyitva.

Hagyott. A másik az, ha minden eltérést szándékos hamisításként értelmezünk. Erre nincs bizonyíték.

Az 1977-es vizsgálat legfontosabb technikai állítása továbbra is erős: a repülőgép működőképes volt, robbanás nyomát nem találták, a gép az előírtnál nagyobb sebességgel és eltérő útvonalon, a biztonsági magasság alatt repült a hegy felé. Ezek együttesen teljesen alkalmasak a katasztrófa fizikai magyarázatára.

A kérdés ezért nem az, lehetséges-e balesetként megmagyarázni az eseményt. Lehetséges. A következő kérdés az, akad-e olyan adat, amely azt mutatja, hogy valaki szándékosan idézte elő éppen ezt a repülési helyzetet. E ponton lépünk át a vizsgálati jelentés világából az összeesküvés történetébe.

26. Mikor született meg az összeesküvés?

A merényletről szóló történet nem 1999-ben, nem Jugoszlávia szétesése után és nem az internet korszakában született. Már Bijedić halála után megjelent a gyanú, hogy a tragédia mögött több állhat egyszerű repülőgép-balesetnél.

Ez egy hivatalban lévő miniszterelnök váratlan halála esetén aligha meglepő.

1977 januárjában Jugoszlávia politikai közvéleménye pontosan tudta, hogy Tito idős, a vezetésben utódlási küzdelem folyik, Bijedić pedig a rendszer felső köréhez tartozik. A gépe közvetlenül azután zuhant le, hogy elkészönt Titótól. Az időzítés önmagában elég volt ahhoz, hogy pletykák induljanak el.

Az első találgatások tartalmát ma már nehéz pontosan rekonstruálni. A szóbeli híresztelések ritkán hagynak maguk után dátummal ellátott dokumentumot. Egyes történetek szerint Bijedić már korábban is attól tartott, hogy politikai ellenfelei fenyegetik. Más változatok Jovanka Broz nevét kapcsolták az üggyhöz. Megint más történetek a hadsereg vagy a jugoszláv állambiztonság valamelyik csoportját tették felelőssé.

A későbbi legendák egyik legfontosabb forrása Džemal Bijedić közeli rokona, Bahrudin Bijedić lett.

Bahrudin nem kívülálló volt. A bosznia-hercegovinai biztonsági és hírszerzési struktúrákban magas tisztségeket töltött be, és családirag is közel állt Džemalhoz. Amikor 1999-ben a szarajevói Dani hetilapban hosszabb visszaemlékezést közölt, nem egyszerűen egy kívülálló összeesküvés-elméletét adta elő. Saját személyes emlékeire és állambiztonsági tapasztalatára hivatkozott.

A cikksorozat egyik címe később az egész Bijedić-rejtély jelszavává vált: „Ubit će me, mnogo znam.” Megölnek, túl sokat tudok.

Bahrudin szerint Džemal ilyen vagy ehhez hasonló mondatot többször mondott bizalmasainak. Különösen fontosnak tartotta 1976. október 22-i találkozásukat Trnovo környékén, egy még befejezetlen hétvégi háznál. Beszámolója szerint Bijedić jókedvűen érkezett, majd később félrevonta rokonát, és a jugoszláv vezetésben kialakult feszültségekről beszélt.

A visszaemlékezésben több figyelemre méltó állítás szerepel.

Bijedić állítólag azt mondta, hogy Tito és környezete között súlyos konfliktusok vannak, Jovanka befolyása problémát jelent, egyes vezetők Kardelj-től próbálják elválasztani az elnököt, és ő maga már belefáradt a kormányzásba. Bahrudin szerint arról is beszélt, hogy Tito

harmadik miniszterelnöki ciklust szeretne rábízni, ő azonban távozni akar.

Ez utóbbi részlet érdekes ellentmondást hoz az egyszerű utódjelölt-elméletbe.

Ha a visszaemlékezés pontos, Bijedić néhány hónappal halála előtt nem azért küzdött, hogy mindenáron megtartsa kormányfői tisztségét. Éppen ellenkezőleg, visszavonulást fontolgatott. Bahrudin szerint azzal érvelt, hogy fiatalítani kellene a vezetést, és nem akar több nála idősebb emberrel együtt kormányozni.

A történet tehát egyszerre erősítheti és gyengítheti a merényletelméletet. Erősítheti, mert azt sugallja, hogy Bijedić mélyen ismerte a legfelső vezetés konfliktusait és személyesen fenyegetve érezte magát. Gyengítheti, mert ha valóban távozni akart, politikai riválisai számára sokkal egyszerűbb megoldás nyílt volna: hagyni, hogy lemondjon.

Bahrudin Bijedić maga is felismerte ezt a problémát. Kifejezetten elutasította azt az elképzelést, hogy a jugoszláv államnak általában érdekében állt volna a miniszterelnök megölése. Érvelése szerint ha Tito vagy a kormány egyszerűen meg akart volna szabadulni tőle, erre semmilyen merényletre nem lett volna szükség. Džemal korábban is felajánlotta lemondását; elég lett volna elfogadni.

Bahrudin ezért más irányba vitte a gyanút. A hadsereg felé.

Szerinte Bijedić akadályozhatta a Jugoszláv Néphadsereg bizonyos köreiben létező szerb dominanciára irányuló törekvéseket. Nemzetközi tekintélye, boszniai politikája, Tito bizalma és esetleges jövőbeni vezető szerepe miatt veszélyes lehetett azok számára, akik más Jugoszláviát képzeltek el Tito után.

Ez már jóval konkrétabb elmélet volt. Bizonyítéka azonban nem volt ugyanilyen konkrét.

Bahrudin utólagos politikai értelmezést kapcsolt személyes emlékeihez. A kilencvenes évek háborúi és Jugoszlávia felbomlása után a Jugoszláv Néphadsereg történelmi szerepét természetesen egészen másként látta, mint ahogyan 1977-ben láthatta. A későbbi események fényében könnyű volt a hetvenes évek hadseregében is egy már kész „nagyszerb programot” felismerni.

A történésznek itt külön kell választania két idősíkot. Az egyik az, amit Bahrudin 1976-ban és 1977-ben ténylegesen tudott vagy hallott. A másik az, ahogyan 1999-ben, Bosznia háborúja után értelmezte ugyanazt.

Ez nem jelenti azt, hogy hazudott. Az emlékezet ritkán működik ilyen egyszerűen. Valaki teljes őszinteséggel idézheti fel korábbi tapasztalatait úgy, hogy közben a

későbbi történelem jelentést ad nekik, amelyet az esemény pillanatában még nem hordozhattak.

A „megölnek, túl sokat tudok” mondattal is ez a probléma. Lehetséges, hogy Džemal valóban kimondta.

Jelenlegi ismereteink alapján azonban nem rendelkezünk 1976-os naplóval, levéllel vagy hangfelvétellel, amelyben ez szerepelne. A mondatot több mint húsz évvel későbbi családi visszaemlékezésből ismerjük.

Ez nem teszi értéktelenné. De más bizonyítóerőt ad neki, mint egy korabeli dokumentumnak.

Branko Mikulić, Bijedić közeli politikai és családi barátja egészen másképpen látta a történetet. Egy 1989-es interjúban, amikor újságíró rákérdezett a tragédia körül terjedő spekulációkra, határozottan elutasította őket. Azt mondta, nincs ok összeesküvést feltételezni. A bizottság megvizsgálta a balesetet, és az emberi tényező hibájára jutott: a személyzet nem tartotta be a szarajevói megközelítés előírt eljárását.

Mikulić véleménye sem döntő bizonyíték. Az azonban fontos, hogy Bijedić legszűkebb boszniai politikai körének egyik kulcsszereplője több mint egy évtizeddel a tragédia után sem állította, hogy merényletről tudna.

Maga Kamberović is erre hívja fel a figyelmet. Kutatásai során nem talált arra utaló adatot, hogy a bosznia-hercegovinai vezetés 1977-ben hivatalosan kétségbe vonta volna a vizsgálóbizottság megállapításait.

Vagyis két történet futott egymás mellett. A hivatalos politika elfogadta a baleseti magyarázatot. A társadalmi és családi emlékezet egy részében viszont már korán megjelent a gyanú.

A következő évtizedek során ez a második történet egyre gazdagabb lett. Új szereplők kerültek bele, új részletek jelentek meg, és minden generáció hozzátett valamit a saját politikai tapasztalatából.

Végül a merénylet története már jóval több részletet tartalmazott, mint amennyit az 1977-es dokumentumok valaha is igazoltak. Az egyik legfontosabb ilyen részlet a magasságmérő története lett.

27. Az első nyom: a műszerek

A legjobb összeesküvés-elméletek nem ott kezdődnek, ahol semmit sem tudunk. Ott kezdődnek, ahol létezik valós, ellenőrizhető tény, amelyhez hozzá lehet kapcsolni egy másik, már sokkal kevésbé bizonyítható állítást.

A Bijedić-ügyben a magasságmérő tökéletesen megfelel ennek a szerepnek. A hivatalos vizsgálat egyik központi kérdése ugyanis valóban az volt: hogyan kerülhetett egy tapasztalt személyzet egy működőképes Learjettel mintegy 280 méterrel a biztonsági magasság alá?

A magasságmérő egy repülőgép alapvető műszere. A pilóta nem közvetlenül a földtől mért távolságot látja rajta, hanem a légnyomás alapján számított magasságot. Ahhoz, hogy helyes értéket mutasson, megfelelő nyomásértékre kell beállítani. Hibás beállítás esetén a kijelzett és a valós magasság eltérhet egymástól.

Ez rögtön vonzó magyarázatot kínál. Mi történik, ha valaki szándékosan úgy manipulálja a magasságmérőt, hogy a pilóták azt higgyék: magasabban repülnek, mint valójában? Elméletben veszélyes helyzet jöhet létre. A Bijedić-gép esetében azonban az elméletnek azonnal szembe kell néznie a hivatalos vizsgálat egyik konkrét megállapításával: a bizottság szerint a megtalált magasságmérők működőképesek és megfelelően

beállítottak voltak.

Ezt nem lehet egyszerűen félresöpörni. A merénylet bizonyításához ezért azt kellene igazolni, hogy a vizsgálat tévedett, a műszereket a becsapódás előtt vagy után manipulálták, vagy olyan beavatkozás történt, amely a roncsok vizsgálatakor már nem volt kimutatható. Ilyen bizonyíték jelenleg nincs.

A későbbi történetek mégis egyre konkrétabbá váltak. Megjelent az az állítás, hogy a gép magasságmérőit szándékosan elállították. Más változatok már azt is tudni vélték, kik férhettek hozzá a repülőgéphez, és milyen szolgálat hajthatta végre a manipulációt.

A bizonyítási lánc azonban rendszerint ott szakad meg, ahol a legfontosabb volna. Ki látta a beavatkozást? Milyen korabeli dokumentum rögzíti?

Találtak-e olyan műszaki nyomot, amelyet a vizsgálóbizottság figyelmen kívül hagyott? Van-e olyan szakértői jegyzőkönyv 1977-ből, amely szerint a magasságmérő hibásan működött? A jelenleg ismert anyag alapján ezekre nincs igenlő válasz.

A történet mégsem szűnik meg érdekesnek lenni, mert a hivatalos magyarázat valóban nagy pszichológiailag nehezen elfogadható pontot. A bizottság szerint a pilóták egyszerűen nem ellenőrizték megfelelően a műszert.

Stevan Leka tapasztalt katonai pilóta és műszeres repülési oktató volt. Bár szakmai értékeléseiben szerepeltek kritikák, nem kezdő ült a bal ülésben. Hanić ugyancsak évtizedes repülési tapasztalattal rendelkezett. Hogyan történhetett meg, hogy ketten együtt úgy hajtanak végre műszeres megközelítést rossz időben, hogy közben a repülőgép a kötelező biztonsági magasság alá süllyed?

A válasz kellemetlen, de a repülés történetéből jól ismert: nagyon tapasztalt pilóták is követnek el alapvető hibákat. Különösen akkor, amikor egyszerre több eltérést kell kezelniük. A YU-BJH késve kezdte a süllyedést. Nagy sebességgel érkezett a megközelítéshez. A személyzet időnyomás alatt lehetett.

A kirepülés a tervezettnél hosszabbra sikerült. A felhőzet között részleges vizuális támpontok jelenhettek meg. A kapitány figyelme megoszolhatott. Az egyik hiba növelte a következő valószínűségét.

A modern repülésbiztonság egyik legfontosabb felismerése éppen az, hogy súlyos balesetek gyakran nem egyetlen rendkívüli meghibásodásból keletkeznek. Apró hibák és szervezeti hiányosságok kerülnek egymás mögé. Ha közülük csak egy megszakad, a tragédia elmarad.

Ha Leka időben megkezdi a süllyedést, kisebb lehetett volna a sebesség. Ha kisebb a sebesség, a kirepülés nem

viszi ilyen messz a gépet. Ha a kirepülés hosszabbra sikerül, de tartják a biztonsági magasságot, átrepülnek az Inač fölött. Ha a pilóták korábban felismerik a magasságvesztést, emelkedéssel még korrigálhatnak. A katasztrófához valamennyi védelmi vonalnak egyszerre kellett kudarcot vallania.

Ettől a baleseti magyarázat nem válik kellemesebbé. Csak repüléstechnikailag életszerűvé.

A szabotázselméletnek viszont ennél többet kell mutatnia. Nem elég bizonyítani, hogy műszermanipuláció technikailag elképzelhető. Azt kell bizonyítani, hogy ezen a repülőgépen valóban megtörtént.

Ezt a különbséget a későbbi történetek gyakran elmosták. A „lehetett” fokozatosan „valószínűleg”-gé változott. A „valószínűleg” pedig néhány évtized alatt „biztosan”-ná. Így épülnek a történelmi legendák.

A műszerek ügyében azonban egy másik probléma is megmarad. Ha valóban hibásak lettek volna, miért nem jelezte ezt egyik pilóta sem a rádióforgalmazásban? Elképzelhető természetesen olyan hiba, amelyet a személyzet nem ismer fel. Ha azonban két magasságjelzés között jelentős eltérés mutatkozik, egy műszeres megközelítés során ez valószínűleg gyanút kelt.

A roncsok vizsgálata pedig szintén nem mutatott olyan hibát, amely ezt alátámasztaná. A magasságmérő ezért jelenlegi bizonyítékaink alapján nem a merénylet legerősebb nyoma. Inkább a rejtély egyik legjobb példája.

Megmutatja, hogyan keletkezik gyanú ott, ahol a hivatalos magyarázat emberileg nehezen emészthető. Sokak számára egyszerűbb elképzelni egy elállított műszert, mint elfogadni, hogy két tapasztalt pilóta egy működő repülőgéppel azért ütközött hegynek, mert elvesztette a pontos térbeli helyzet tudatát.

A történelem azonban nem köteles kielégítőbb magyarázatot kínálni pusztán azért, mert a hétköznapi magyarázat túl banálisnak tűnik egy nagy ember halálához. Džemal Bijedić jelentős politikus volt. Ettől még meghalhatott egyszerű repülési hibák következtében. Ha viszont valóban meggyilkolták, a bizonyítékot nem abban kell keresni, hogy a baleset túl hétköznapi magyarázatnak tűnik.

Hanem azok között, akiknek érdekük, lehetőségük és képességük lehetett szándékosan előidézni. A következő kérdés ezért már nem a Learjet pilótafülkéjébe vezet. Hanem vissza a jugoszláv politika legfelső szintjére.

28. A második nyom: politikai ellenségek

Ha Džemal Bijedić halálát politikai merényletként akarjuk értelmezni, a következő kérdés megkerülhetetlen: kinek állhatott érdekében, hogy eltűnjön?

Ez első pillantásra könnyű feladatnak tűnik. Egy magas rangú politikusnak mindig vannak ellenfelei. Bijedić ráadásul olyan korszakban emelkedett fel, amikor Jugoszlávia nemzeti és köztársasági egyensúlya alapvetően átalakult. Bosznia-Hercegovina politikai súlya megnőtt, a boszniai muszlimokat önálló nemzetként ismerték el, az 1974-es alkotmány pedig tovább gyengítette a szövetségi központot. Mindezeknek voltak ellenzői.

A probléma éppen az, hogy politikai ellenfélből nagyon sok akadt, gyilkossági indítékból viszont egyet sem sikerült bizonyítani.

A későbbi összeesküvés-elméletek egyik leggyakoribb állítása szerint Bijedić azért vált veszélyessé bizonyos belgrádi körök számára, mert a boszniai muszlim nemzet elismerésének és Bosznia-Hercegovina politikai megerősödésének egyik fontos támogatója volt. Jože Pirjevec is felidézi azt a korabeli és későbbi vélekedést, amely szerint a miniszterelnök halálában azoknak lehetett szerepük, akik elleneztek egy muszlim nemzet elismerését Jugoszlávia közepén, illetve Bijedićnek a kisebb jugoszláv

nemzetek és köztársaságok közötti együttműködést erősítő politikáját.

Ezt az állítást azonban pontosan kell kezelni.

Az kétségtelen, hogy a boszniai muszlimok nemzeti elismerése nem mindenütt találkozott lelkesedéssel. Szerb nacionalista gondolkodók egy része úgy vélte, hogy a muszlim nemzeti identitás mesterségesen választ le olyan népeiséget, amely történetileg a szerbséghez tartozik. Hasonló, bár más irányú érvek léteztek horvát körökben is. A boszniai muszlimok egy részét hosszú időn keresztül vallásukban eltérő horvátoknak tekintő nemzetfelfogás ugyanúgy vesztett azzal, hogy a közösség önálló nemzetté vált.

A vita tehát valós volt.

Bijedić személyes szerepét viszont a későbbi emlékezet hajlamos volt eltúlozni. Nem ő találta ki a muszlim nemzeti identitást, és nem egyedül vitte keresztül annak politikai elismerését. Bosznia-Hercegovina kommunista vezetésének egész nemzedéke vett részt a folyamatban. Ha valaki pusztán emiatt akarta volna fizikailag eltávolítani a politika alakítóit, Bijedić mellett több más boszniai vezető is célpont lehetett volna.

A merényletelmélet második változata Bosznia megerősödését tekinti motívumnak. Bijedić valóban sokat

tett azért, hogy a köztársaság ne maradjon Szerbia és Horvátország közötti politikai ütközőzóna. Hercegovina fejlesztésétől a köztársasági intézmények erősítéséig olyan politikát támogatott, amely Bosznia-Hercegovinát teljes jogú föderális tényezőként kezelte.

Ez sem elszigetelt személyes program volt. Az 1960-as és 1970-es évek boszniai vezetésének egyik általános törekvése éppen az volt, hogy a köztársaság politikailag, gazdaságilag és kulturálisan is megerősödjön. Branko Mikulić, Hamdija Pozderac és mások ugyanezt a folyamatot vitték tovább Bijedić halála után.

Ha tehát a motívum Bosznia megerősödésének megakadályozása lett volna, a miniszterelnök halála aligha oldotta volna meg a feltételezett összeesküvők problémáját.

Pirjevec által idézett másik gondolat érdekesebb: Bijedić állítólag a kisebb jugoszláv nemzetek és köztársaságok együttműködésének egyik építője volt Belgrád túlsúlyával szemben. Ez már közvetlenül az 1974-es alkotmány hatalmi logikájához vezet. Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Macedónia és Montenegró számára az erős szövetségi központ történelmileg gyakran összekapcsolódott a szerb dominancia veszélyével. A decentralizáció ezért nem csupán alkotmányjogi reformnak számított, hanem

köztársasági önvédelmi mechanizmusnak is.

Bijedić ebben a rendszerben valóban kényelmes partner lehetett a kisebb köztársaságok számára. Nem szerb vagy horvát politikusként érkezett, és kormányfői munkájában rendszeresen közvetített a különböző föderális érdekek között. Ebből azonban nem következik, hogy valamiféle titkos Belgrád-ellenes blokk vezetője lett volna.

A hetvenes évek jugoszláv politikáját veszélyes lenne olyan nemzeti táborokra egyszerűsíteni, amelyek már az 1990-es évek háborúira készülnek. A későbbi összeomlás ismeretében könnyű minden korábbi vitában a szétesés előjelét látni. 1977-ben azonban a legtöbb vezető továbbra is a jugoszláv állam fennmaradásában gondolkodott, még akkor is, ha nagyon különböző elképzeléseik voltak arról, milyen legyen ez az állam.

A politikai ellenfelek keresésének másik iránya ezért nem a nemzetiségi kérdéshez, hanem a gazdasághoz vezet.

Bijedić kormányfőként hatalmas pénzek és beruházási érdekek ütközésének közepén dolgozott. A szövetségi fejlesztési alapok, nagyipari beruházások, külföldi hitelek, infrastrukturális projektek és köztársasági pénzügyi viták mind olyan ügyek voltak, amelyekben egy kormányfő döntése vagy közvetítése jelentős gazdasági érdekeket érinthetett.

Ennek ellenére jelenleg nincs olyan dokumentált gazdasági konfliktus, amelyből Bijedić elleni merényletre lehetne következtetni. Nagyberuházásokat elveszíteni, költségvetési vitát megnyerni vagy elveszíteni a jugoszláv rendszer hétköznapi politikájához tartozott. Aki minden komoly gazdasági érdeksérelmet potenciális gyilkossági motívumnak tekint, nagyon gyorsan a teljes szövetségi elitet gyanúsítottá teszi.

A személyes rivalizálások vizsgálata sem hoz egyelőre többet. Bijedićnek voltak ellenfelei. 1962-ben már megtapasztalta, milyen az, amikor pártbeli kapcsolati hálózata miatt támadják. Kormányfőként sem lehetett minden vezetővel jó viszonyban. A legfelső jugoszláv elitben azonban a konfliktusok ritkán jelentettek élet-halál harcot. Tito maga több, Bijedićnél lényegesen erősebb politikust tett félre adminisztratív eszközökkel. Rankovićot nem kellett megölni. Savka Dabčević-Kučart nem kellett megölni. Marko Nikezićet és Latinka Perovićot sem kellett megölni.

Egyszerűen elvesztették politikai pozíciójukat. Ez az egyik legerősebb ellenérv a merénylet politikai motivációjával szemben. Ha Bijedić valaki számára kényelmetlenné vált, a jugoszláv rendszerben számos jóval egyszerűbb módszer állt rendelkezésre eltávolítására. Lejárhatott volna második miniszterelnöki ciklusa, nem

kap új tisztséget, áthelyezik valamely reprezentatív állami pozícióba, nyugdíjba vonul, vagy pártbírálathoz indul ellene.

Egy Learjet lezuhanásának megszervezése ehhez képest rendkívül kockázatos művelet volna. Meg kell közelíteni a gépet, manipulálni kell úgy, hogy a személyzet ne vegye észre, garantálni kell, hogy a repülőgép valóban lezuhanjon, majd biztosítani kell, hogy a vizsgálat ne találjon egyértelmű nyomot.

Mindezt úgy, hogy a gép nyolc emberrel a fedélzetén repül, és a pontos repülési útvonalat az időjárás, a pilóták és a légiforgalmi irányítás döntései is befolyásolják. Nem lehetetlen. De egy politikai gyilkosság megszervezőjének nagyon jó oka kellett volna legyen arra, hogy ilyen bizonytalan módszert válasszon. Ezt az okot egyelőre nem találtuk meg.

29. A harmadik nyom: Tito utódlása

Ha a nemzeti és gazdasági motívumok nem kínálnak meggyőző választ, marad a leglátványosabb feltételezés: Bijedićet azért kellett eltávolítani, mert veszélyt jelentett a Tito utáni hatalmi versenyben.

Ez az elmélet logikailag erősebbnek tűnik a többinél. A hetvenes évek közepére valóban egyre feszültebb lett a jugoszláv vezetés légköre. Pirjevec szerint Stane Dolanc körül komoly hatalmi gépezet épült, miközben ellenfelei is szerveződni kezdtek. Nyugati diplomaták és CIA-elemzők egyaránt azt figyelték, ki válhat Tito halála után az „elsővé az egyenlők között”. A marsall maga pedig mintha tudatosan hagyta volna, hogy a versengés bizonyos határok között kibontakozzon, miközben végső döntőbíró maradt.

Bijedić ebben a mezőnyben valós szereplő volt. A probléma ismét az, hogy „valós szereplőből” később „biztos utód” lett. A kettő között hatalmas különbség van.

Tito halála után az államelnöki tisztség eleve rotációs rendszerben működött volna. A párt vezetését ugyancsak kollektív szerkezet felé alakították. Jugoszlávia egész alkotmányos reformja arra épült, hogy senki ne örökölhessen a marsall teljes hatalmát.

Ez nem akadályozta meg a politikai ambíciókat, de megváltoztatta azok természetét.

Dolanc számára például a pártapparátus fölötti ellenőrzés jelenthetett erőt. Ljubičić mögött a hadsereg állt. Kardelj mögött ideológiai tekintélye és a szlovén politikai háttér. Bakarić a régi gárda egyik legtekintélyesebb tagja volt. Bijedićnek a kormányfői tapasztalat, a külpolitikai kapcsolatok, Bosznia-Hercegovina támogatása és kompromisszumképes személyisége adott súlyt.

Egy ilyen rendszerben nem feltétlenül az nyert volna, akinek a legtöbb közvetlen hatalma van. A decentralizált föderációban elképzelhető volt, hogy a köztársaságok éppen olyan személyt fogadnak el közvetítőnek, aki egyik nagyobb tábor számára sem jelent közvetlen fenyegetést.

Bijedić erre alkalmas lehetett. Ez már valódi indítékot kínálhatott valamelyik riválisnak? Elméletileg igen. Bizonyíték azonban továbbra sincs.

A „kinek kedvezett a halála?” kérdés önmagában könnyen félrevezető. Minden váratlan politikai halál után megváltoznak az erőviszonyok. Ha egy miniszterelnök meghal, valaki más lesz miniszterelnök. Ha egy lehetséges jövőbeli közvetítő eltűnik, mások relatív súlya automatikusan növekszik.

Ebből nem következik, hogy aki profitált, az előidézte a halált.

Bijedić halálával Dolanc egyik lehetséges riválisa valóban eltűnt. Ugyanez igaz lehetett más vezetőkre is. De ha a merényletet kizárólag ezen az alapon próbáljuk bizonyítani, szinte valamennyi magas rangú jugoszláv politikus gyanússá válhat.

Dolanc neve mégis különösen gyakran kerül elő. Ennek egyik oka a későbbi hírneve. Pirjevec forrásai szerint a hetvenes évek második felében már kifejezetten erős embernek tartották, szoros kapcsolatot ápolt katonai és hírszerző körökkel, és sokan Tito potenciális politikai örökösét látták benne. Egy brit diplomata azzal a keserű humorral jegyezte fel egy korabeli szóbeszédet, hogy Dolanccal nem biztonságos medvére vadászni. A megjegyzés nyilván nem szó szerinti merényletvád volt; inkább azt érzékeltette, milyen kemény ember hírében állt.

Az utókor könnyen összeköti az ilyen jellemzéseket Bijedić halálával. A történésznek azonban dokumentum kell. Létezik-e Dolanctól utasítás Bijedić megfigyelésére vagy eltávolítására? Nem ismerünk ilyet. Létezik-e korabeli tanúvallomás arról, hogy nyílt konfliktusban álltak?

Jelenlegi forrásaink nem mutatnak olyan viszonyt, amelyből gyilkosság következne. Volt-e Dolancnak hozzáférése olyan állambiztonsági struktúrákhoz, amelyek elméletileg képesek lehettek titkos művelet végrehajtására? Igen, befolyása és kapcsolatai ezt elképzelhetővé teszik. De képesség és tett között ugyanaz a különbség húzódik, mint motívum és tett között.

Nikola Ljubičić esetében ugyanez a probléma. Honvédelmi miniszterként rendkívüli intézményi erőt képviselt. A hadsereg saját biztonsági és elhárító apparátussal rendelkezett, és Tito környezetének belső ügyeiről is információk jutottak hozzá. Pirjevec szerint még Tito személyes masszőrei által hallott érdekes beszélgetések is eljuthattak hozzá közvetítő csatornákon keresztül.

Ez azt bizonyítja, hogy Ljubičić jól informált volt. Azt nem, hogy Bijedić meggyilkolását szervezte.

Bahrudin Bijedić később éppen a hadsereg bizonyos körei felé terelte gyanúját. Érvelése szerint Džemal politikája akadályt jelentett azoknak, akik szerb dominanciájú Jugoszláviát képzeltek el Tito után. Ez azonban erősen magán viseli az 1990-es évek tapasztalatát. A Jugoszláv Néphadsereg akkor már egészen más történelmi szerepben jelent meg, mint 1977-ben.

Az utódlási motívumnak van még egy gyenge pontja. Senki sem tudta, mikor hal meg Tito.

1977 januárjában nyolcvannégy éves volt, de továbbra is rendkívül aktív. Külföldre utazott, vadászott, konferenciákon vett részt. Végül még több mint három évig élt. Egy feltételezett összeesküvőnek tehát olyan riválist kellett volna likvidálnia, akiről nem tudhatta, milyen pozícióban lesz majd Tito tényleges halálakor.

Három év a politikában nagyon hosszú idő. Bijedić elveszíthette volna hivatalát, beteg lehetett volna, összeveszhetett volna Titóval, más tisztségbe kerülhetett volna, vagy éppen még erősebbé válhatott volna. Merényletet szervezni egy bizonytalan, évekkel későbbi hatalmi verseny miatt lehetséges elképzelés. De komoly bizonyíték nélkül nem több ennél.

Az utódlási elmélet ezért jelenleg a legerősebb politikai motívum, de továbbra sem bizonyított magyarázat. Ahhoz, hogy összeesküvésként komolyan vegyük, nemcsak olyan emberre van szükség, akinek érdeke lehetett Bijedić eltűnése. Olyan szervezetre is, amely képes lett volna végrehajtani. Jugoszláviában ilyen szervezetek valóban léteztek.

30. A negyedik nyom: a titkosszolgálatok

A jugoszláv állam biztonsági szolgálatai nem a történelmi képzelet termékei voltak, és nem is pusztán hivatalokat működtető bürokráciák. A kommunista rendszer megszületésétől kezdve kiemelt szerepet játszottak a politikai ellenfelek megfigyelésében, az emigráció ellenőrzésében, a belső hatalom védelmében és külföldi titkos műveletekben.

Az OZNA háború végi és közvetlen háború utáni apparátusából alakult ki a civil állambiztonsági szolgálat, amelyet hosszú időn keresztül UDBA néven ismertek, később pedig SDB-ként működött. A hadseregnek saját biztonsági és elhárító rendszere volt, amelyet közkeletűen KOS néven emlegettek.

A két rendszer feladatai részben eltértek, részben átfedték egymást.

A civil szolgálat figyelte a belpolitikai ellenfeleket, a nacionalista és emigráns szervezeteket, valamint azokat a csoportokat, amelyeket a kommunista rendszer fenyegetésként értelmezett. A katonai biztonsági apparátus elsősorban a hadseregen belüli politikai és hírszerzési kockázatokkal foglalkozott, de egy olyan országban, ahol a hadsereg maga is politikai intézmény volt, hatóköre ennél tágabb lehetett.

Ranković 1966-os bukása részben éppen azért következett be, mert a biztonsági apparátus túl nagy önálló hatalomra tett szert. Ez azonban nem jelentette az állambiztonság megszüntetését. A szolgálatokat átszervezték és decentralizálták, a köztársasági belügyi szervek nagyobb szerepet kaptak, de az ellenzék és az emigráció megfigyelése továbbra is fontos feladat maradt.

Különösen érzékeny terület volt a külföldi politikai emigráció.

Nyugat-Németországban, Ausztriában, Franciaországban, Olaszországban, Ausztráliában, Észak-Amerikában és másutt olyan jugoszláv emigráns szervezetek működtek, amelyek között békés ellenzékiek, nacionalisták és valóban erőszakos csoportok egyaránt akadtak. A horvát szélsőséges szervezetek több terrortámadást is végrehajtottak, és a jugoszláv állam ezt nem elméleti veszélynek tekintette.

A szolgálatok ezért külföldön is aktívak voltak.

A nyugatnémet állambiztonsági szervek az 1970-es években külön foglalkoztak a jugoszláv emigráció körüli politikai erőszakkal és az UDBA tevékenységével. A korszak kutatása is azt mutatja, hogy Belgrád kiterjedt megfigyelő- és befolyásolási hálózatot működtetett a nyugat-európai jugoszláv közösségekben.

A későbbi, bíróság előtt is bizonyított ügyek azt is megmutatták, hogy a jugoszláv állambiztonsági struktúrák bizonyos helyzetekben fizikai likvidálástól sem riadtak vissza. Ezeknek az eseteknek egy része Bijedić halála után történt, ezért nem használhatjuk őket közvetlen bizonyítékként az 1977-es ügyre. Arra viszont alkalmasak, hogy megcáfolják azt az érvet, miszerint a jugoszláv szolgálatok elvi vagy technikai okból képtelenek lettek volna politikai gyilkosság végrehajtására.

Képesek voltak titkos műveletekre. Ez fontos tény. De önmagában még semmit sem mond az Inač-hegyről. A Bijedić-merénylet elméletének ezen a ponton tehát két külön kérdést kell megválaszolnia. Az első: létezett-e olyan szervezet, amely technikailag képes lett volna a műveletre?

Igen. A második: van-e bizonyíték arra, hogy valamelyik ilyen szervezet parancsot kapott és műveletet hajtott végre Bijedić ellen? Jelenleg nincs. Ez a különbség döntő.

Egy titkosszolgálat létezése és erőszakos múltja könnyen mágnesként vonzza az összeesküvés-elméleteket. Ha valami nem magyarázható teljesen, a „titkosszolgálat” kényelmes válasz, mert természeténél fogva rejtett tevékenységet végez. Ha nincs dokumentum, az elmélet híve mondhatja: természetesen nincs, hiszen titkos művelet volt. Ha vannak dokumentumok, de nem utalnak

merényletre: természetesen meghamisították őket. Ha az iratok elvesztek: ez maga a bizonyíték az eltussolásra.

Ezzel a logikával azonban egy elmélet cáfolhatatlanná válik. A történeti kutatás számára pedig ami elvileg semmilyen bizonyítékkal nem cáfolható, az ugyanilyen nehezen bizonyítható.

Bijedić esetében ráadásul a feltételezett művelet technikailag sem lenne egyszerű. Egy repülőgép lezuhanását úgy előidézni, hogy az természetes pilótahibának látszódjon, sokkal összetettebb, mint egy emigráns ellen végrehajtott fegyveres támadás. A géphez hozzáférő embernek ismernie kellett volna annak berendezéseit, tudnia kellett volna, milyen útvonalon és időjárási viszonyok között repül, és olyan hibát kellett volna létrehoznia, amely a kívánt pillanatban végzetessé válik.

A hivatalos vizsgálat közben a magasságmérőket működőképesnek találta, robbanásra utaló nyomot nem azonosított, a rádióforgalmazásban pedig a személyzet semmilyen műszaki hibát nem jelzett. Ez erősen szűkíti a lehetséges szabotázs forgatókönyveit. A titkosszolgálati elméletnek még egy problémája van. Ki adta a parancsot?

Ha a civil állambiztonság, melyik szinten született a döntés? Szövetségi, szerb köztársasági vagy más

struktúrában?

Ha a katonai elhárítás, tudott róla Ljubičić? Ha Dolanc állt mögötte, hogyan utasíthatta volna a katonai vagy civil szolgálatot? Tito tudott róla? Bahrudin Bijedić későbbi állítása szerint nem.

Minél tovább követjük a feltételezett parancsnoki láncot, annál több feltételezésre van szükség. Dokumentum azonban egyik lépcsőnél sem jelenik meg. Ez nem jelenti azt, hogy ilyen dokumentum soha nem létezett. Csak azt, hogy jelenleg nem építhetünk rá történelmi ítéletet.

31. A gyanúsított, aki mindig később jelenik meg

A történelmi összeesküvés-elméletek egyik legárulkodóbb sajátossága, amikor évtizedekkel később olyan szereplő kerül a történet középpontjába, akinek jelentősége az eredeti esemény idején még csekély volt, később azonban hírhedt vagy hatalmas emberré vált. A Bijedić-rejtélyben Jovica Stanišić tölti be ezt a szerepet.

A név az 1977-es Jugoszláviában szinte senkinek sem mondott volna sokat. Stanišić 1950-ben született, és a hágai Nemzetközi Törvényszék hivatalos életrajzi adatai szerint 1975-ben kezdett dolgozni a Szerb Köztársaság belügyminisztériumának állambiztonsági szolgálatánál. 1977 januárjában tehát huszonhat éves, pályája elején álló állambiztonsági alkalmazott volt. A későbbi rendkívüli hatalmát csak az 1990-es években szerezte meg: 1991-ben lett a szerb állambiztonság helyettes vezetője, majd tényleges, később hivatalos főnöke.

A Bijedić történetébe viszont csak jóval később került be.

Bahrudin Bijedić 2014-ben már határozottan azt állította, hogy rokona gyilkosság áldozata lett, és egy Lazo Vukosavljević nevű repülőtszót visszaemlékezésére hivatkozott. Vukosavljević állítólag a katasztrófa után eljutott a roncsokhoz, megvizsgálta a műszereket, és azt

állapította meg, hogy a magasság- és sebességjelzők értékei nem megfelelőek. Ekkor – Bahrudin elbeszélése szerint – Jovica Stanišić felszólította, hogy hallgasson.

Ha ez a történet korabeli dokumentummal bizonyítható lenne, rendkívüli jelentőségű nyom volna. Jelenleg azonban többszörösen közvetett visszaemlékezés. Nem Vukosavljević 1977-es jelentését olvassuk. Nem egy korabeli jegyzőkönyvet, amely Stanišić jelenlétét rögzíti.

Bahrudin Bijedić évtizedekkel későbbi beszámolóját ismerjük arról, amit állítása szerint Vukosavljević mondott neki. Ez történeti forrás. De bizonyítóereje korlátozott.

Husnija Kamberović éppen ezért különösen élesen bírálta Jovica Stanišić utólagos beillesztését a történetbe. Szerinte az ilyen elméletek jól mutatják, hogy a Bijedić haláláról kialakuló mítosz folyamatosan alkalmazkodott ahhoz a korszakhoz, amelyben újramesélték. Stanišić az 1990-es években és azután a szerb állambiztonsági gépezet egyik jelképévé vált, ezért utólag könnyű volt őt korábbi rejtélyekben is központi szereplővé tenni.

Ez nem bizonyítja, hogy 1977-ben biztosan nem volt a helyszínen. Azt viszont megmutatja, mennyire szükséges a kronológiai fegyelem.

Stanišić 1977-ben valóban az állambiztonságnál dolgozott. Tehát jelenléte elméletileg nem lehetetlen.

De pályakezdő tisztviselő volt, nem a szerb szolgálat mindenható vezetője, akinek később ismerjük. Ha a katasztrófa helyszínére küldték, az önmagában nem bizonyítja, hogy részt vett a feltételezett merényletben. Egy állambiztonsági alkalmazott jelenléte Jugoszlávia miniszterelnökének lezuhant gépénél önmagában kifejezetten életszerű.

A legfurcsább rész éppen az a mód, ahogyan a történet később növekedett.

Egyes újságcikkek már „kapitányként” emlegették Stanišićet, mások egyenesen az eltussolás irányítójaként. A későbbi Stanišić hatalma visszavetült a huszonhat éves állambiztonsági alkalmazottra. Az olvasó így könnyen azt az érzést kapja, mintha 1977-ben már ugyanaz az ember állt volna a roncsok között, aki másfél évtizeddel később Milošević titkosszolgálati rendszerének kulcsfigurája lett.

A történelmi idő azonban nem így működik. Egy ember későbbi bűnei, hatalma vagy hírhedtsége nem bizonyítja, hogy korábbi eseményben is ugyanilyen szerepet játszott. Ezért különösen fontos a források első megjelenési idejét vizsgálni. Ha valamely állítás már 1977-ben dokumentálható, nagy súlya van. Ha csak 1989-ben jelenik meg, meg kell kérdezni, mi történt közben.

Ha 1999-ben vagy 2014-ben kerül elő, már Jugoszlávia felbomlása, a boszniai háború, Milošević rendszere és a szerb állambiztonság későbbi tevékenységének tudása is befolyásolja azt a világot, amelyben a történetet elmesélik. Ez nem jelenti azt, hogy a késői tanú automatikusan megbízhatatlan. Néha éppen évtizedek múltán mer valaki beszélni. A történész feladata azonban annak vizsgálata, hogy a késői vallomás ellenőrizhető-e korábbi, független forrásokkal. Stanišić esetében jelenleg nem rendelkezünk olyan korabeli dokumentummal, amely összekapcsolná őt a lezuhanás előidézésével vagy a vizsgálat meghamisításával.

A Lazo Vukosavljevićnek tulajdonított történet ennél valamivel érdekesebb, mert konkrét műszaki állítást tartalmaz. Ha valóban megvizsgálta a műszereket, és azok hibás értékeket mutattak, ez ellentmondhatna a hivatalos vizsgálat későbbi megállapításának.

Csak hogy itt is hiányzik az elsődleges dokumentum. Nem tudjuk pontosan, milyen állapotban látta a műszereket. Nem tudjuk, mit jelentett számára az, hogy az értékek „nem korrektek”. Egy becsapódás után rögzült műszerállás önmagában nem feltétlenül jelzi azt, mit mutatott a műszer közvetlenül a baleset előtt.

És nem tudjuk, hogy Vukosavljević műszaki észrevételét rögzítették-e valamilyen korabeli jegyzőkönyvben. A

történet ezért jelenleg nem bizonyíték. Nyom. A két fogalom között pedig egész könyvünk szempontjából ez az egyik legfontosabb különbség.

A Bijedić-rejtély későbbi története folyamatosan új neveket, új mondatokat és új részleteket vett fel. Ezek némelyike akár igaz is lehet. A feladat nem az, hogy automatikusan kinevezzük őket.

Hanem hogy mindegyiket visszavigyünk oda, ahol először megjelent. Ki mondta? Mikor? Kinek? Mire hivatkozott?

Van-e független megerősítés? Ezzel a módszerrel a történet kevésbé lesz látványos. Viszont közelebb kerülhetünk ahhoz, ami valóban megtörtént.

A nyomozás következő lépése pedig ebből a szempontból különösen értékes. Nem újabb évtizedekkel későbbi visszaemlékezés következik. Hanem egy olyan dokumentum, amely mindössze kilenc nappal Džemal Bijedić halála után keletkezett.

1977. január 27-én Edvard Kardelj és Cvijetin Mijatović arról beszélgetett, ki legyen a halott miniszterelnök utóda. Ha meg akarjuk tudni, hogyan látta Bijedić politikai súlyát a jugoszláv vezetés közvetlenül a tragédia után, ennél sokkal jobb pillanatfelvételt nehéz volna találni.

32. Ki követi Bijedićet?

Džemal Bijedić halálával nem csupán egy ember tűnt el a jugoszláv politikából. Megüresedett a Szövetségi Végrehajtó Tanács elnöki tisztsége, miközben az ország gazdasági helyzete romlott, Tito utódlásának kérdése egyre sürgetőbbé vált, és az 1974-ben kialakított decentralizált államszerkezet működőképessége még egyáltalán nem bizonyosodott be. Jugoszlávia vezetőinek ezért gyorsan kellett cselekedniük, de nem engedhették meg maguknak, hogy egy elhamarkodott személyi döntéssel felborítsák a köztársaságok közötti egyensúlyt.

A kérdés szinte azonnal felmerült. Ki legyen Džemal Bijedić utóda?

Az események gyorsaságát jól mutatja, hogy Edvard Kardelj már a temetés előtt beszélt Titóval erről. Mindössze kilenc nappal a katasztrófa után, 1977. január 27-én pedig Brioni szigetén hosszú beszélgetést folytatott Cvijetin Mijatovićtyal, a jugoszláv államelnökség bosznia-hercegovinai tagjával. Mijatović közvetlenül ezután részletes feljegyzést készített a beszélgetésről. A dokumentum azért különösen értékes, mert nem évtizedekkel későbbi emlékezés, hanem szinte az események pillanatában született belső politikai feljegyzés.

A beszélgetésből azonnal kiderül valami a késő Tito-korszak hatalmi rendszeréről. Papíron a szövetségi kormány elnökének kiválasztása állami eljárás volt. A valós döntés azonban hosszú informális konzultációk során alakult ki, amelyekben Tito, Kardelj, Dolanc, a köztársasági pártvezetések és az államelnökség tagjai egyaránt részt vettek. Mire a jelölt neve a hivatalos állami szervek elé került, a döntés lényegi része már megszületett.

Ez önmagában nem volt rendkívüli a jugoszláv rendszerben. A miniszterelnök kinevezése korábban is gyakran kemény köztársasági alkuk eredménye volt. Kamberović kutatásából kitűnik, hogy Tito és Petar Stambolić megválasztása még viszonylag simán történt, az utánuk következő kormányfők személye körül viszont már rendszeresen éles viták alakultak ki. A köztársaságok egyre kevésbé fogadták el, hogy Belgrádban döntsenek helyettük arról, ki vezesse a szövetségi kormányt.

Bijedić 1971-es kinevezése is hosszú egyeztetések után történt. Tito korábban más vezetőket is megpróbált a kormány élére állítani. Savka Dabčević-Kučar, Mika Tripalo és Marko Nikezić neve egyaránt felmerült. Tito egyik szándéka alighanem az volt, hogy a legerősebb köztársasági politikusok egyikét Belgrádba emelje, és ezzel gyengítse önálló zágrábi vagy belgrádi politikai

bázisát. A kormányfői poszt ezért nem feltétlenül jutalomnak számított. Bizonyos helyzetben elegáns eltávolítás is lehetett.

Bijedić esetében másképpen alakult. Hat éven át sikeresen maradt hivatalban, 1974-ben pedig újabb ciklust kapott. Ez már önmagában megnehezítette utóda kiválasztását. Olyan embert kellett találni, aki rendelkezik megfelelő szövetségi tapasztalattal, képes a súlyos gazdasági problémák kezelésére, elfogadható a köztársaságok számára, és belföldön, illetve külföldön is elegendő tekintéllyel rendelkezik.

A lista gyorsan hosszú lett.

Tito első körben két nevet említett Kardeljnek. Az egyik minden valószínűség szerint Nikola Ljubičić honvédelmi miniszteré volt, a másik Branko Mikulićé.

Ljubičić kinevezése látványos politikai fordulatot jelentett volna. A jugoszláv hadsereg egyik legerősebb emberét állította volna a szövetségi kormány élére, éppen akkor, amikor mindenki a Tito utáni korszakban betöltendő katonai szerepet találgatta. Kardelj azonban praktikus ellenérvet fogalmazott meg. Ljubičić egész pályája a hadsereghez kötődött, miközben a kormány előtt mindenekelőtt rendkívül bonyolult gazdasági feladatok álltak. Időre lett volna szüksége ahhoz, hogy átlássa a

rendszer, erre pedig Kardelj szerint a helyzet nem adott lehetőséget.

Branko Mikulić egészen más jelölt volt. Bosznia-Hercegovina egyik legerősebb kommunista vezetőjeként sok tekintetben Bijedić politikai világából érkezett. Részt vett Bosznia gazdasági és politikai megerősítésében, fontos szerepet játszott Nyugat-Hercegovina integrációjában és a muszlim nemzeti identitás elismerésének folyamatában. Szakmai-politikai alkalmasságát Kardelj sem vitatta.

Mégsem tartotta jó megoldásnak.

Az ok megint a jugoszláv hatalmi egyensúly volt. Bijedić bosznia-hercegovinai politikusként már két cikluson át vezette a kormányt. Ha Mikulić követi, Bosznia-Hercegovina egymás után három kormányfői ciklushoz jutott volna. Ráadásul a következő rendes tisztújításig alig több mint egy év maradt. Kardelj szerint értelmetlen lett volna olyan embert kinevezni, akit rövidesen ismét le kell cserélni. Tartósabb megoldást akart, lehetőleg olyat, amely legalább egy újabb teljes ciklusra alkalmas.

Ez a részlet sokat elárul a Bijedić halála utáni légkörről.

A döntéshozók nem úgy viselkedtek, mint akik egy meggyilkolt rivális eltávolítása után előre kidolgozott

tervet hajtanak végre. Éppen ellenkezőleg: keresgéltek a megfelelő jelöltet, vitatkoztak a köztársasági arányokról, és több ember nevét egymás után vetették el.

Kardelj szerint előnyt kellett volna biztosítani Montenegrónak és Macedóniának, bizonyos politikai okokból pedig Szerbiának is. Ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy a köztársasági szempontoknál fontosabb a személyi alkalmasság.

A konzultációk során valódi jugoszláv politikai névjegyzék alakult ki. Stane Dolanc. Branko Mikulić. Kiro Gligorov. Miloš Minić.

Vidoje Žarković. Veselin Đuranović. Vojo Srzentić.

Dobroslav Ćulafić. Aleksandar Grlićkov. A nevek mögött köztársaságok, személyes konfliktusok és egymással versengő jövőképek álltak.

A bosznia-hercegovinai vezetés Dolancot javasolta. Ez önmagában érdekes. Ha Bijedić és Dolanc olyan halálos riválisok lettek volna, mint ahogyan egyes későbbi összeesküvés-elméletek sugallják, figyelemre méltó, hogy közvetlenül Bijedić halála után éppen Bosznia-Hercegovina vezetői támogatták Dolanc kormányfővé választását.

Ez természetesen nem bizonyítja, hogy Dolancnak semmilyen konfliktusa nem volt Bijedićtyel. A politika nem

ilyen egyszerű. De nehezen illik ahhoz a történethez, amely szerint a boszniai vezetés már ekkor úgy tekintett rá, mint Bijedić veszélyes ellenségére.

Montenegró négy jelöltet nevezett meg: Vidoje Žarkovićot, Veselin Đuranovićot, Vojo Srzentićet és Dobroslav Ćulafićot. Macedónia Kiro Gligorovot vagy Aleksandar Grlićkovot támogatta. Koszovó Žarkovićot és valószínűleg Gligorovot említette. Vajdaság nem állított saját jelöltet, jelezte, hogy kész elfogadni a közösen kialakított megoldást.

Kardelj sorban értékelte őket.

Kiro Gligorovot, aki a Szövetségi Képviselőház elnökeként és korábbi gazdaságpolitikusként komoly szakmai háttérrel rendelkezett, nem támogatta. Aleksandar Grlićkovot ugyancsak kizárta, részben egészségi állapota miatt. Vidoje Žarkovićot túl ideges természetűnek és gazdasági kérdésekben nem elég felkészültnek tartotta. Miloš Minić külügyminiszterről még keményebben beszélt: nehéz embernek, túlzottan ambiciózusnak és mindent saját ellenőrzése alatt tartani akaró politikusnak írta le. Megjegyezte azt is, hogy Bijedićnek is voltak nehézségei vele.

A feljegyzésből így mellékesen olyan részletet kapunk Bijedić kormányának belső világáról, amely a hivatalos

beszámolókból aligha derült volna ki. A kormányfő és saját külügyminisztere között feszültségek voltak. Ez nem különösebben meglepő, de újabb bizonyítéka annak, hogy a jugoszláv vezetés egységes nyilvános képe mögött nagyon is valós személyi konfliktusok húzódtak.

Dolanc ügye különösen érdekes volt.

Mijatović komolyan támogatta, elsősorban országos és nemzetközi tekintélye miatt. Úgy vélte, Jugoszlávia olyan pillanatban van, amikor rendkívül fontos a stabilitás látszata és valósága, ezért olyan kormányfőre van szükség, akit belföldön és külföldön egyaránt ismernek. Dolanc ebben messze előnyösebb helyzetben volt több más jelöltnél.

Kardelj nem utasította el azonnal.

De látta a problémát. Ha Dolanc a kormány élére kerül, megüresedik rendkívül fontos pártszervezeti pozíciója. Márpedig a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének végrehajtó vezetése ekkor maga is belső konfliktusokkal küszködött. Kardelj szerint Dolanc nehezen tartotta egyben a testületet, amelyben egyes tagok – különösen Jure Bilić – egyre önállóbban politizáltak.

Egy személyi döntés tehát láncreakciót indíthatott el. Ha Dolanc kormányfő lesz, ki vezeti az apparátust? Ha Branko Mikulić kerülne a helyére a pártban, elfogadná-e

ezt Szerbia vagy Szlovénia? Ha egy szerb politikus kapja a kormányt, mit kér Montenegró vagy Macedónia cserébe?

A jugoszláv vezetői rendszer ebben a beszélgetésben szinte matematikai egyenletként jelenik meg. Egyetlen ember elmozdítása több más tisztség újragondolását követelte.

És miközben mindez zajlott, Tito maradt a végső referenciapont.

Mijatović feljegyzésében újra és újra megjelenik az elv: folyamatos kapcsolatban kell maradni a marsallal. A köztársaságokkal lehet tárgyalni, a jelölteket össze lehet hasonlítani, Kardelj és Mijatović véleményt formálhat, Dolanc konzultációkat szervezhet – de a folyamatot Tito tudta és egyetértése nélkül senki sem képzelte el.

A beszélgetés legérdekesebb része azonban talán nem is valamelyik jelölt neve. Hanem egy gondolat, amely közben felmerült.

Mijatović és Kardelj arról kezdett beszélni, hogy Jugoszláviának szüksége lehetne egy olyan szűkebb politikai központra, amely válsághelyzetben gyors döntéseket hozhat. Az 1974-es rendszerben ugyanis szinte minden fontos kérdést köztársasági és tartományi egyeztetések egész láncolatán kellett végigvinni. Békeidőben ez biztosíthatta az egyenjogúságot. Súlyos

válságban azonban veszélyesen lassúvá tehetette az államot.

Bijedić halála tehát alig kilenc nap alatt elvezetett a rendszer legmélyebb problémájához. Mi történik, ha nincs Tito, és gyorsan kell dönteni? Papíron erre az államelnökség és a kollektív vezetés szolgált. A rendszer vezetői azonban maguk sem voltak biztosak abban, hogy ez elég.

A konzultációk végül még hetekig tartottak. A január 27-i beszélgetés idején még több jelölt versenyben maradt. A végső döntés Montenegró felé vitte a kormányfői tisztséget. Veselin Đuranović lett Džemal Bijedić utóda.

A választás bizonyos értelemben tökéletesen jugoszláv kompromisszum volt. Đuranović tapasztalt kommunista vezető volt, korábban Montenegró kormányát vezette, majd hosszú éveken át a köztársasági pártszervezet élén állt. Nem számított a Tito utáni hatalom leglátványosabb várományosának, de megfelelő politikai háttérrel és köztársasági támogatással rendelkezett.

Nem új Bijedićet választottak. Olyan embert választottak, akinek kinevezése a legkevesebb új konfliktust okozta. És talán éppen ez mutatja meg a legjobban, mennyire különleges hely maradt üresen január 18-án.

33. A temetés

A politikai konzultációk már megkezdődtek, miközben Jugoszlávia még Džemal Bijedićet gyászolta.

A baleset helyszínéről január 19-én szállították le az áldozatok földi maradványait. Džemal és Razija Bijedić holttestét másnap Belgrádba vitték, ahol a Szövetségi Képviselőház ünnepi aulájában ravatalozták fel őket. Az esemény a jugoszláv állam legmagasabb szintű gyászszertartása volt. A szövetségi intézmények vezetői mellett állampolgárok is lerótták kegyeletüket.

Tito ekkorra visszatért külföldi útjáról.

A hír Líbiában érte. A tragédia miatt megszakította programját, hazautazott, majd január 20-án személyesen helyezett el koszorút Bijedić ravatalánál. A jelenetnek különös szimbolikus ereje volt. Két nappal korábban ugyanaz a két ember Batajnicán kezet fogott. Az egyik külföldre indult, a másik Sarajevóba. Most Tito egy koporsó előtt állt.

A jugoszláv állami nyilvánosság számára Bijedić halála országos veszteségként jelent meg. Gyászüléseket rendeztek a Szövetségi Képviselőházban, a szövetségi kormányban, Bosznia-Hercegovina képviselőházában és Mostarban. Részvétávíratok érkeztek az ország minden részéből és külföldről. A jugoszláv sajtó napokon át közölte

pályájának méltatását, külpolitikai találkozóinak emlékeit és a tragédia részleteit.

A gyász hivatalos nyelve természetesen idealizált képet rajzolt róla. A kommunista Jugoszlávia állami temetésein az elhunyt vezetőből a rendszer értékeinek megtestesítője lett. Partizán, kommunista, államférfi, a testvériség és egység híve, Jugoszlávia tekintélyének építője. A politikai konfliktusok, a mostari viták, a kormányon belüli súrlódások és az utódlási harcok nem tartoztak a búcsúbeszédnek világába.

Bijedić esetében azonban a hivatalos méltatás mögött valódi társadalmi gyász is felismerhető.

Bosznia-Hercegovinában különösen erős volt a kötődés hozzá. Nem távoli belgrádi funkcionáriusként emlékeztek rá, hanem olyan politikusként, aki gyakran járt vissza Hercegovinába, személyesen érdeklődött helyi fejlesztések iránt, emberekkel találkozott, és országos tisztségében sem szakadt el szülőföldjétől. Mostar számára Džemal Bijedić felemelkedése saját felemelkedésének történetével kapcsolódott össze.

Halála ezért nem csupán állami esemény volt. Személyes veszteségként is megélhették.

Január 21-én Džemal és Razija Bijedićet Sarajevóban helyezték örök nyugalomra. A temetés a legmagasabb

állami és katonai tiszteletadás mellett zajlott. Tito és a jugoszláv vezetés számos tagja jelen volt. A fővárosba az ország különböző részeiből érkeztek politikai delegációk.

A későbbi fényképekből és a megőrzött múzeumi anyagból egy szinte mozdulatlan, téli gyászmenet képe rajzolódik ki. Állami vezetők, katonák, koszorúk, sötét ruhás tömeg. Az eseményt Mostarban évtizedekkel később külön kiállításon is feldolgozták. A Hercegovinai Múzeum gyűjteménye fényképeket őriz a baleset helyszínéről, a jugoszláv és bosznia-hercegovinai megemlékezésekről, a szövetségi kormány gyászüléséről és a szarajevói temetésről, valamint részvétáviratokat és korabeli újságcikkeket.

A sírhely maga is emlékezeti hellyé vált. Džemal és Razija Bijedićet Szarajevó Bare temetőjében helyezték el, annak egy később reprezentatív állami-politikai temetkezési területté váló részén. A fekete gránittal kialakított sír visszafogottabb volt annál, mint amit a jugoszláv rendszer monumentális emlékműveiből ismerünk.

Branko Mikulić búcsúbeszéde különösen mélyen bekerült a boszniai emlékezetbe. Szavai nem politikai programot fogalmaztak meg, hanem annak a veszteségnek adtak hangot, amelyet Bijedić halála Bosznia-Hercegovinában okozott. Későbbi

visszaemlékezések éppen ezt a személyesebb hangot idézték újra és újra.

A gyász ugyanakkor hamar politikai emlékezetté alakult. Még ugyanabban az évben létrejött Mostar egyeteme, amely Džemal Bijedić nevét kapta. A névadás nem véletlen volt. A felsőoktatási intézmény létrehozása szorosan kapcsolódott ahhoz a hercegovinai modernizációhoz, amelynek Bijedić hosszú éveken át egyik legfontosabb támogatója volt. Az egyetem így egyszerre lett fejlesztési eredmény és emlékmű.

Az utcák, iskolák és intézmények névadásai tovább erősítették a kultuszt. De a Bijedić-emlékezet már a szocialista korszakban is némileg eltért a klasszikus jugoszláv vezetői kultusztól. Nem elsősorban ideológusként emlékeztek rá. Nem kötődött nevéhez saját politikai doktrína vagy jelszó. Sokkal inkább a közvetlen, gyakorlatias, Hercegovinát és Boszniát fejlesztő politikus képe maradt fenn.

Halála pedig különleges fényt adott ennek a képnek. A politikus, aki idősebb korában hibázhatott volna, visszavonulhatott volna, elveszíthette volna népszerűségét vagy akár konfliktusba kerülhetett volna azzal a rendszerrel, amelyet szolgált, hatvanéves kora előtt eltűnt. Pályája lezáratlan maradt. Ez szinte törvényszerűen teret nyitott a kérdésnek: mi lett volna, ha él?

Tito utóda? A Tito utáni kollektív vezetés egyik meghatározó alakja? Bosznia-Hercegovina legbefolyásosabb politikusa? Vagy néhány év múlva egyszerűen egy újabb nyugdíjazott jugoszláv funkcionárius? Ezekre nincs válasz.

A korai halál azonban hajlamos a lehetőségek közül mindig a legnagyobbat megőrizni. Ezért vált Bijedić emlékezete idővel egyre erősebben összekapcsolhatóvá az elveszett lehetőség gondolatával. A hetvenes évek végén azonban a jugoszláv vezetőknek nem emlékezetpolitikával kellett foglalkozniuk. Kormányozniuk kellett az országot nélküle.

34. Mi változott Bijedić nélkül?

Džemal Bijedić halála nem idézett elő látványos politikai fordulatot Jugoszláviában. Ez az egyik legfontosabb tény, amikor a merénylet lehetséges politikai következményeit vizsgáljuk. Nem kezdődött azonnali recentralizáció. Bosznia-Hercegovina alkotmányos helyzete nem gyengült.

A muszlim nemzeti elismerést nem vonták vissza. A hadsereg nem vette át az állam irányítását. Stane Dolanc nem lett szövetségi kormányfő. A rendszer ugyanazon az úton haladt tovább, amelyen Bijedić életének utolsó éveiben járt.

Utóda, Veselin Đuranović Montenegróból érkezett. Politikai habitusa eltért Bijedićétől. Kevésbé rendelkezett annak nemzetközi ismertségével és személyes diplomáciai hálózatával, ugyanakkor tapasztalt köztársasági vezető volt, aki jól ismerte a kommunista rendszer intézményi működését. Kormányfőként egészen 1982-ig hivatalban maradt, vagyis ő vezette a szövetségi kabinetet Tito halálakor és a Tito utáni korszak első két évében is.

A Bijedić utáni kormány előtt ugyanazok a problémák álltak, amelyekkel elődje már szembesült, de egyre súlyosabb formában.

A jugoszláv gazdaság növekedése továbbra is jelentős beruházásokra és egyre növekvő külföldi hitelekre

támaszkodott. Az 1973-as olajválság után megváltozó világgazdasági környezet, az importköltségek emelkedése és a külső eladósodás fokozatosan szűkítette az ország mozgásterét. A hetvenes évek második felében ezt még részben elfedte a fogyasztás, a beruházások és a külföldi pénzbeáramlás.

Tito Jugoszláviája kívülről továbbra is stabil és sikeres államnak látszott. Belül azonban egyre nehezebb lett döntést hozni.

Pirjevec a késő Tito-korszak egyik legjellemzőbb vonásaként éppen ezt a bénultságot emeli ki. A párt vezetésében az utódlási verseny és a személyes rivalizálás fokozódott. Dolanc tovább erősödött, de növekvő befolyása egyre erősebb ellenállást váltott ki. Az 1978-as pártkongresszus után újabb kulcspozícióba került, majd megpróbálta átszervezni a párt legfelső vezetését. Az öreg gárda azonnal gyanakodni kezdett. Bakarić és társai attól féltek, hogy a szervezeti reform mögött egy új személyi központ kialakítása húzódik meg.

Ez fontos a Bijedić-ügy szempontjából. Ha a miniszterelnök halála Dolanc útjának tudatos megtisztítását szolgálta volna, a következő években azt várnánk, hogy helyzete látványosan egyszerűbbé válik. Nem vált azzá.

Riválisai megmaradtak, sőt új ellenfelei lettek. Nem kapta meg a szövetségi kormány vezetését. Nem sikerült akadálytalanul a párt fölé emelkednie. A Tito utáni hatalom kérdése 1977 után is ugyanúgy nyitott maradt.

Bijedić kiesése természetesen változtatott az erőviszonyokon. Egy tapasztalt, kompromisszumképes és külföldön ismert vezető eltűnt a mezőnyből. A következő három évben már nem lehetett belőle alternatíva Dolanccal, Ljubičićtyel vagy más vezetőkkel szemben.

De nem keletkezett egyetlen egyértelmű győztes. Bosznia-Hercegovina politikai vezetése sem omlott össze Bijedić nélkül.

Branko Mikulić továbbra is a köztársaság egyik legerősebb embere maradt. Hamdija Pozderac politikai súlya a következő években tovább nőtt. A bosznia-hercegovinai vezetés folytatta azt a politikát, amely a köztársaság egyenjogúságát, gazdasági fejlesztését és a nemzetek közötti belső egyensúlyt hangsúlyozta.

Bijedić elvesztése tehát személyi szempontból nagy csapás volt Boszniának, de politikai programját nem számolták fel. Ez újabb problémát jelent annak az elméletnek, amely szerint azért kellett meghalnia, hogy Bosznia-Hercegovina megerősödését megállítsák. A

folyamat folytatódott.

Szarajevó a következő években tovább növelte országos jelentőségét. A város 1978-ban elnyerte az 1984-es téli olimpia rendezési jogát. A sikerben Branko Mikulić vezető szerepet játszott, és a következő években hatalmas infrastrukturális fejlesztések indultak meg. A köztársaság kulturális és politikai önbizalma tovább erősödött.

A boszniai muszlim közösség helyzete ugyancsak stabil maradt. Nem kérdőjelezték meg nemzeti státusát, sőt politikai képviselete a következő évtizedben tovább nőtt. Hamdija Pozderac az 1980-as években már a jugoszláv szövetségi politika egyik legerősebb szereplőjévé vált.

Ha tehát Bijedićet egy szerb centralista terv részeként ölték volna meg, a politikai következmények meglehetősen szerények voltak.

A Jugoszláv Néphadsereg helyzete viszont valóban felértékelődött, de ez sem 1977. január 18-án kezdődött. A decentralizáció folyamatosan gyengítette a közös állam számos intézményét, miközben a hadsereg egységes jugoszláv szervezet maradt. Minél több hatalom került a köztársaságokhoz, annál különlegesebb lett a JNA szerepe mint az ország egészét átfogó intézmény.

Ez strukturális folyamat volt, nem Bijedić halálának közvetlen következménye. A változás valódi nagysága

inkább abban rejlett, hogy a szövetségi vezetésből eltűnt egy közvetítő.

Az 1974 utáni Jugoszláviában ez különösen értékes politikusi képesség volt. Egy miniszterelnöknek nem elég gazdasági programot kidolgoznia. El kellett fogadtatnia azt hat köztársasággal és két autonóm tartománnyal, miközben figyelembe vette a párt, a hadsereg, a szövetségi intézmények és Tito szempontjait.

Bijedić ebben gyakorlott volt. Đuranovićnak ezt a szerepet egy olyan korszakban kellett átvennie, amikor a gazdasági problémák súlyosbodtak, az öreg vezetők egészsége romlott, és mindenki egyre tudatosabban készült Tito halálára. 1977 ezért furcsa átmeneti év lett. Džemal Bijedić januárban meghalt. Tito továbbra is utazott, tárgyalt és uralkodott.

Kardelj betegsége egyre súlyosabbá vált. Jovanka Broz fokozatosan kiszorult Tito életéből. Dolanc és ellenfelei a párt jövőjéről harcoltak.

A gazdaság felszíne alatt pedig egyre nagyobb adósság és egyre több megoldatlan szerkezeti probléma gyűlt össze. A rendszer tovább működött. Éppen ez volt benne a megtévesztő.

Jugoszlávia 1977-ben még messze volt attól, hogy összeomló államnak látsszon. A külföldi látogatók működő

infrastruktúrát, növekvő fogyasztást, nyitott határokat, tengerparti turizmust és tekintélyes nemzetközi diplomáciát láthattak. Tito világszerte ismert vezető volt. Az el nem kötelezettek mozgalmában Jugoszlávia messze nagyobb szerepet játszott, mint amit lakossága vagy gazdasági súlya indokolt volna.

A legfelső vezetésből nézve azonban már sokkal több repedés látszott. A következő három évben ezek közül több egyszerre mélyült el. 1979-ben meghalt Edvard Kardelj. 1980-ban Tito egészsége végleg összeomlott. Május 4-én Jugoszlávia elvesztette azt az embert is, akinek személyes tekintélye évtizedeken át képes volt olyan konfliktusokat lezárni, amelyeket az állam intézményei önmagukban gyakran nem tudtak megoldani.

Džemal Bijedić ekkor már több mint három éve halott volt. Nem tudhatjuk, milyen szerepet játszott volna 1980 májusában, ha azon a januári délelőttön a YU-BJH néhány száz méterrel magasabban repül át az Inač fölött. De pontosan ez az a történelmi lehetőség, amely miatt halála annyi későbbi találgatás táptalajává vált.

Mert amikor Tito végül meghalt, kiderült, hogy Jugoszláviának valóban szüksége lett volna olyan vezetőkre, akik egyszerre rendelkeznek országos tekintéllyel és egyik nagy köztársaság számára sem jelentenek fenyegetést. Bijedić akár ilyen ember lehetett

volna. Azt viszont már sohasem tudhatjuk, hogy valóban az lett volna-e.

HÁTTÉRGYÁR

35. Három év a marsall nélküli jövőig

Džemal Bijedić halála után Jugoszlávia még több mint három évig Josip Broz Tito országa maradt. Kívülről nézve kevés jel utalt arra, hogy egy korszak a végéhez közeledik. A marsall tovább utazott, államfőket fogadott, kongresszusokon jelent meg, vadászatokra járt, és a hivatalos sajtó ugyanazzal a magabiztossággal számolt be tevékenységéről, mint korábban. Az el nem kötelezettek mozgalmában továbbra is tekintély övezte, a Nyugat Jugoszlávia függetlenségének garanciáját látta benne, Moszkva pedig olyan kellemetlen, de megkerülhetetlen kommunista vezetőt, akit több mint harminc éve nem sikerült visszakényszeríteni a szovjet táborba.

A rendszer felső rétegeiben azonban egyre világosabbá vált, hogy fogy az idő. Bijedić kiesése azért is számított, mert közvetlenül előzte meg a jugoszláv régi gárda felbomlásának utolsó szakaszát. Azok az emberek, akik Tito oldalán létrehozták és évtizedeken át vezették a szocialista Jugoszláviát, egyszerre öregedtek. A kérdés tehát már nem csak az volt, ki követi egyszer Titót. Az is egyre sürgetőbbé vált, kik maradnak egyáltalán életben és politikailag cselekvőképesek abból a nemzedékből, amelynek személyes kapcsolatai addig sokszor pótolták az intézmények gyengeségét.

Edvard Kardelj helyzete különösen jól mutatta ezt. A szlovén politikus az 1974-es alkotmány fő tervezőjeként olyan rendszert épített, amelynek Tito után kellett volna biztosítania Jugoszlávia fennmaradását. Ő maga azonban súlyosan beteg volt. Már 1977 februárjában nyíltan figyelmeztette vezetőtársait arra, hogy többé ne számítsanak rá hosszú távon. Egyre sötétebben ítélte meg az ország gazdasági és politikai állapotát. Az a politikus, aki évtizedeken át újabb intézményi reformokkal próbálta összeegyeztetni az öngazgatást, a szocializmust, a decentralizációt és a párt vezető szerepét, élete végén már maga is érzékelte, milyen nehezen működtethetővé vált az általa létrehozott rendszer.

A későbbi visszaemlékezések szerint Kardelj 1977-ben már vágatató infláció veszélyéről beszélt, és attól tartott, hogy az ország gazdasági válsága politikai megrázkódtatáshoz vezethet. Máskor még keserűbben fogalmazott: az államszerkezet szerinte annyira merevvé és túlbonyolítottá vált, hogy alig lehet benne érdemi változtatást keresztülvinni. Ez azért különösen figyelemre méltó, mert nem valamely ellenzéki értelmiségi vagy külföldi kritikus mondta, hanem a jugoszláv rendszer egyik legfontosabb alkotója.

Az 1974 után kiépülő öngazgatási konstrukció szinte felfoghatatlan mennyiségű szabályt, testületet,

önigazgatási megállapodást és egyeztetési mechanizmust hozott létre. A hivatalos elmélet szerint ezzel az állam fokozatosan átadja helyét a társadalom önszerveződésének. A gyakorlatban azonban sok döntéshez annyi intézmény, köztársaság, tartomány, vállalati szerv és politikai testület egyetértésére volt szükség, hogy a felelősség könnyen szétolvadt közöttük. Ha egy döntés sikeres volt, mindenki saját eredményének tekinthette. Ha kudarcot vallott, nehéz volt megmondani, ki felel érte.

A gazdaság eközben egyre rosszabbul viselte ezt a rendszert. Jugoszlávia a hetvenes években hatalmas beruházási programokat indított. Új acélművek, vegyipari üzemek, energetikai létesítmények, utak és más nagyprojektek épültek. A köztársaságok saját fejlődésük bizonyítékát látták bennük, a szövetségi politika pedig az ország modernizációjának újabb szakaszát. A beruházások jelentős része azonban külföldi hitelből valósult meg, miközben a világ gazdasági környezete az 1973-as olajválság után gyökeresen megváltozott.

A hetvenes évek közepén Jugoszlávia külföldi adóssága még mintegy 4,6 milliárd dollár körül állt. Az évtized végére ez több mint háromszorosára nőtt. Pirjevec becslése szerint 1979–1980 fordulójára körülbelül 16 milliárd dollárra emelkedett, más számítások az 1980-as

teljes tartozást már húszmilliárd dollár fölé teszik. A pontos összeg a számítás módjától is függött, de a tendencia nem volt vitatható: az ország egyre nagyobb részben külföldi forrásból finanszírozta fejlődését.

Az 1974-es alkotmány ebben sajátos ösztönzőt teremtett. A köztársaságok és vállalataik nagyobb önállósággal vehettek fel hiteleket, miközben a végső pénzügyi kockázat sokszor mégis Jugoszlávia egészére nehezedett. Egy köztársasági vezetés számára racionális döntésnek tűnhetett új gyárat építeni külföldi hitelből, hiszen a beruházás helyi munkahelyet és politikai tekintélyt teremtett. Ha azonban egyszerre minden köztársaság ugyanezt tette, országos szinten gyorsan nőtt az adósság.

A rendszer éppen olyan területen mutatta meg gyengeségét, ahol közös cselekvésre lett volna szükség. A köztársaságok egyre inkább saját gazdasági térségüket próbálták védeni. A vállalatok szorosabban kötődtek köztársasági bankjaikhoz és politikai vezetésükhöz, miközben a közös jugoszláv piac működését regionális érdekek akadályozták. Kardelj önigazgatási társadalma így részben köztársasági gazdaságok szövetségévé változott.

Bijedić miniszterelnöksége alatt ezek a problémák már láthatók voltak, de a hetvenes évek második felében súlyosbodtak. Ha életben marad, neki is ezekkel kellett

volna szembenéznie. Ez fontos korrekciója annak a későbbi idealizált képnek, amely szerint Bijedić jelenléte esetén Jugoszlávia problémái egészen másképpen alakultak volna. Lehet, hogy jobb közvetítőnek bizonyul Đuranovićnál. Lehet, hogy nagyobb nemzetközi tekintélyével könnyebben tárgyal hitelekéről vagy gazdasági együttműködésről. A strukturális válságot azonban egyetlen politikus sem tudta volna pusztán személyes képességeivel megszüntetni.

A társadalom még nem feltétlenül érzékelte teljes súlyában a közelgő bajt. Az életszínvonal sok családban továbbra is jóval magasabb volt annál, mint amit a háború utáni nemzedék fiatal korában ismert. Külföldről pénz érkezett a vendégmunkásoktól, a boltok választéka összehasonlíthatatlanul jobb maradt a szocialista országok jelentős részénél, az Adria turisták millióit fogadta, és Jugoszlávia útlevele továbbra is olyan szabadságot biztosított, amelyet magyar, román vagy keletnémet állampolgárok joggal irigyelhettek.

A jólét egy része azonban már hitelből működött.

Milovan Đilas a Tito-korszak végén írt könyvében meglehetősen sötéten értékelte a helyzetet. Alacsony termelékenység, magas munkanélküliség, túlzott importfüggés, kereskedelmi hiányt és súlyos külföldi eladósodást sorolt fel. Ellenzéki nézőpontja miatt értékelése nyilvánvalóan kritikusabb volt a hivatalos

jugoszláv képénél, de a felsorolt problémák jelentős része valós volt. Đilas szerint az ország társadalma sokkal pluralizáltabbá vált, miközben a politikai rendszer csúcsán továbbra is egyetlen párt őrizte monopóliumát.

A felső vezetés egyre inkább felismerte, hogy Tito jelenléte maga is akadályává vált bizonyos változtatásoknak. Ez különös paradoxon volt. Ugyanaz az ember, akinek tekintélye összetartotta az országot, pusztán jelenlétével megnehezítette, hogy az utána következő korszak valódi politikája kialakuljon. Dušan Bilandžić 1978 végén azt jegyezte fel: általános véleményné vált, hogy a régi elképzelések kifáradtak, de amíg Tito él, új politikát sem lehet igazán megfogalmazni. Mindenki várta a fordulópontot.

Közben a régi vezetői nemzedék tovább fogyott. Kardelj 1979 februárjában meghalt. Halálával Tito elveszítette azt az embert, aki a háború előtti kommunista mozgalomtól kezdve évtizedeken át mellette maradt, és aki a jugoszláv rendszer intézményi nyelvét szinte egymaga alakította. Ranković régóta félreállítva élt, Đilas ellenzéki volt, Bijedić halott, Bakarić egészsége gyengült, Tito pedig közeledett a nyolcvannyolcadik életéhez.

Kardelj eltűnése újabb bizonytalanságot teremtett. A Tito utáni Jugoszláviát jelentős részben az ő tervei alapján építették fel, de maga a tervező már nem lehetett jelen

akkor, amikor rendszerének valóban működnie kellett. Halála után Stane Dolanc pozíciója látszólag tovább erősödhetett, ám ezzel együtt nőtt az ellene irányuló bizalmatlanság is. A régi vezetők attól tartottak, hogy a párt szervezeti gépezetét felhasználva olyan központi szerepet épít ki magának, amely ellentmond a kollektív vezetés elvének.

A hatalmi elit tehát egyszerre rettegett két lehetőségtől. Az egyik az volt, hogy Tito után senki nem lesz elég erős ahhoz, hogy egyben tartsa az országot. A másik az, hogy valaki mégis túl erős lesz, és az 1974-es rendszerből új személyi hatalmat épít. E két félelem között alig maradt kényelmes megoldás.

A nemzetközi környezet is romlott. 1979 decemberében a Szovjetunió bevonult Afganisztánba. Jugoszláviában az esemény különösen erős riadalmat váltott ki. Az el nem kötelezett mozgalom egyik tagját támadta meg az a nagyhatalom, amelynek beavatkozási hajlandóságát Belgrád 1948 óta saját történelmi tapasztalatként kezelte. A csehszlovákiai 1968-as invázió emléke sem volt távoli.

Az afganisztáni beavatkozás éppen akkor történt, amikor Tito egészsége gyorsan romlani kezdett. A kérdés, amelyről a jugoszláv vezetők három évtizede beszéltek, hirtelen már nem valamely távoli jövőhöz tartozott. Elkezdődött az utolsó tél.

36. 1980. május 4.

Tito 1979 utolsó estéjét Karadordévóban töltötte fiaival és közeli munkatársaival. A jugoszláv televízió nézői már észrevehették, hogy a marsall fizikai állapota megváltozott. Bottal járt, a jókívánságokat ülve fogadta, mozgása nehezkesebb volt. Január elsején még részt vett a legfontosabb jugoszláv vezetők hagyományos újévi ebédjén, és azt kívánta, hogy a következő évben is együtt ünnepeljenek.

Aligha hihette komolyan, hogy ez biztosan megtörténik.

Bal lábának vérkeringésével már hetek óta súlyos problémák voltak. A trombózt gyógyszeresen nem sikerült megfelelően kezelni. 1980 januárjának első napjaiban helikopterrel a ljubljanei klinikai központba vitték. A hivatalos tájékoztatás kezdetben rutinvizsgálatról beszélt, ami megfelelt annak a politikai ösztönnek, amely évtizedeken át igyekezett Tito fizikai erejét az állam stabilitásával azonosítani.

Különös módon egyik utolsó jelentős politikai döntése is a gazdasági valóság elfedéséhez kapcsolódott. A szövetségi kormány, a pénzügyi vezetés és a nemzeti bank illetékesei a dinár jelentős, mintegy harmincszázalékos leértékelését javasolták. Tito ellenezte. Attól tartott, hogy egy ilyen döntés nyílt beismerése volna annak, milyen

súlyossá vált Jugoszlávia gazdasági helyzete. Az ország külföldi adóssága ekkorra a számítások szerint már körülbelül húszmilliárd dollár fölé nőtt, és a nemzeti jövedelem egyre nagyobb részét kellett törlesztésre fordítani.

A betegséget azonban már nem lehetett politikai döntéssel elhalasztani.

Tito lábában az artériás keringés olyan mértékben romlott, hogy az orvosok műtéti beavatkozást tartottak szükségesnek. Nemzetközileg ismert szakembereket is bevontak a konzultációba. Megpróbálták helyreállítani a vérkeringést, de a beavatkozás nem hozott tartós eredményt. A szövetelhalás veszélye miatt végül amputáció vált szükségessé.

A marsall számára ez rendkívül súlyos pszichológiai csapás volt. Pirjevec forrásai szerint először ellenállt az amputációnak, és a beavatkozás után is nehezen fogadta el állapotát. Az a férfi, aki politikai identitását évtizedeken át rendkívüli fizikai erővel, utazásokkal, vadászattal, katonai uniformissal és állandó mozgással kapcsolta össze, hirtelen kiszolgáltatott beteg lett.

Az ország vezetői már februárban készülni kezdtek a temetésére.

A döntés kegyetlenül pragmatikus volt, de nem lehetett elkerülni. Tito esetleges halála nem magánügyet jelentett, hanem a jugoszláv állam történetének legnagyobb politikai átmenetét. Biztosítani kellett az államelnökség működését, a hadsereg készségét, a párt vezetését, a közrendet, a külföldi delegációk fogadását és azt is, hogy a Szovjetunió vagy más külső hatalom ne értelmezhesse a vezető halálát gyengeségként.

Az afganisztáni szovjet invázió miatt a félelem különösen erős volt. A jugoszláv hírszerzés és a nyugati szolgálatok egyaránt figyelték, történik-e szokatlan szovjet katonai mozgás. Washingtonban 1980 elején friss elemzéseket készítettek a Tito utáni Jugoszlávia esélyeiről. A Nyugat számára a legfontosabb cél az ország függetlenségének, semlegességének és területi egységének megőrzése maradt.

A jugoszláv lakosság eközben naponta követte az egészségügyi jelentéseket. A rendszer hosszú ideig óvatosan adagolta a híreket, de egyre kevésbé lehetett fenntartani az optimizmust. Tito állapotát újabb szövődmények súlyosbították. Vese- és szívproblémák jelentkeztek, szervezete fokozatosan felmondta a szolgálatot.

Az ország közben először tapasztalhatta meg, milyen az, amikor Tito fizikailag jelen van ugyan, de politikailag már

nem irányít. Ez a néhány hónap tulajdonképpen az 1974-es rendszer első próbaüzeme volt. A kormány működött. Az államelnökség működött. A köztársaságok intézményei működtek.

A hadsereg a laktanyákban maradt. Nem történt puccs. Nem indult szovjet bevonulás. Nem tört ki szerb-horvát konfliktus. A rendszer tehát az első, legfontosabb próbán átment.

Ez a tény később gyakran háttérbe szorult Jugoszlávia 1990-es évekbeli összeomlásának ismeretében. Tito halála nem okozta az állam azonnali szétesését. A föderáció még több mint egy évtizedig fennmaradt. A kollektív vezetés valóban képes volt arra, hogy egyik napról a másikra átvegye az állam formális működtetését.

1980. május 4-én azonban a próbahelyzet véglegessé vált.

Josip Broz Tito meghalt a ljubljanai klinikai központban.

A hírt az országban rövid időn belül bejelentették. A televíziós műsorokat megszakították, a bemondók fekete ruhában olvasták fel a közleményt. Sporteseményeket állítottak le, munkások és diákok gyászoltak, az utcákon zászlókat eresztettek félárbócra.

A könnyek jelentős része valódi volt.

A rendszer több mint harminc év alatt olyan generációkat nevelt fel, amelyeknek Tito nélkül nem volt személyes politikai emlékü. Az ötvenes években született ember számára Tito nem egy volt a jugoszláv vezetők sorában. Ő volt az állandó elem, miközben miniszterelnökök, köztársasági vezetők és pártfunkcionáriusok jöttek-mentek.

A halálhír ezért nem csak politikai változásnak tűnhetett. Egy egész történelmi korszak végét jelentette.

A következő napokban a gyász állami mérete szinte példátlan lett. Tito holttestét különvonattal szállították Ljubljánából Belgrádba. Az útvonal mentén tömegek álltak. A temetésre a világ minden részéről állam- és kormányfők, uralkodók, kommunista vezetők és az el nem kötelezett országok képviselői érkeztek. A jelenlévők névsora önmagában Tito külpolitikai pályájának összegzésévé vált: egymással ellenséges országok vezetői jelentek meg ugyanazon a gyászszerzőtáron.

A világ politikai elitje egy utolsó alkalommal Belgrádba gyűlt annak az embernek a kedvéért, aki évtizedeken keresztül abból épített nemzetközi szerepet, hogy nem fogadta el a világ két táborra osztását. A temetés után azonban a kérdés ugyanaz maradt, amelyet Jugoszlávia már az 1960-as évektől próbált megoldani. Mi következik Tito után?

Az alkotmány erre választ adott. A kollektív államelnökség működésbe lépett, és a vezetői tisztségek rotációs rendszere biztosította, hogy egyik köztársaság se sajátíthassa ki az államfői posztot. A pártban ugyancsak kollektív vezetés alakult ki.

Dilas már Tito életének végén kételkedett abban, hogy ez valóban képes lesz pótolni a személyi hatalmat. Érvelése szerint Tito olyan rendszert épített, amelynek stabilitása saját személyes tekintélyére támaszkodott, miközben utódául éppen a személyi hatalom ellentétét, egy kollektív vezetést hagyott. Úgy vélte, ebben mély szerkezeti ellentmondás rejlik: olyan politikusoknak kell közösen kormányozniuk, akik egész pályájukat egy személyi hatalom alatt építették fel.

Az első hónapok még nem igazolták a legsötétebb jóslatokat. A problémák azonban nem tűntek el attól, hogy Tito sírja bezárult. A külföldi adósság ott maradt. Az infláció ott maradt. A munkanélküliség ott maradt.

A köztársaságok közötti gazdasági különbségek ott maradtak. Koszovó kérdése ott maradt. A köztársasági vétók és a szövetségi kormány gyengesége ott maradt.

A hadsereg különleges politikai helyzete ott maradt. És többé nem volt egyetlen ember, aki azzal zárhatott le egy vitát, hogy kimondta, mi legyen. Džemal Bijedić halála

ebből a nézőpontból különös történelmi megvilágításba került.

Ha életben marad, 1980-ban hatvanhárom éves lett volna. Korántsem számított volna öregnek a jugoszláv vezetésben. Két kormányfői ciklus, jelentős külpolitikai tapasztalat és Tito személyes bizalma állt volna mögötte. Talán éppen olyan ember lehetett volna, akire a kollektív rendszerben szükség van.

De ezt nem tudjuk. A történelmi nyomozásnak éppen az a feladata, hogy a lehetséges múltat ne keverje össze a megtörtént múlttal. Bijedić lehetett volna jelentős Tito utáni vezető. Lehetett volna sikertelen is. Lehetett volna közvetítő, rivális, pártvezető, köztársasági politikus vagy nyugdíjas államférfi.

Ezek közül egyik lehetőség sem bizonyítja, hogy 1977-ben valaki azért ölte meg, mert félt attól, ami három év múlva történhet. A kérdéshez ezért vissza kell térnünk a hegyhez. Az Ináčhoz. Ahhoz, amit ténylegesen tudunk a repülőgép utolsó perceiről.

37. Mi szól a baleset mellett?

Ha a Bijedić-ügyet úgy vizsgáljuk, ahogyan egy bíróság vagy repülésbiztonsági szakértő tenné, a baleseti magyarázat komoly előnnyel indul: van hozzá rekonstruálható eseménysor. Nem kell feltételeznünk ismeretlen elkövetőt. Nem kell titkos parancsot feltételeznünk. Nem kell bizonyítatlan műszermanipulációból kiindulnunk. A rendelkezésre álló repülési adatok alapján összeállítható olyan hibasorozat, amely szabotázs nélkül is elvezet a becsapódásig.

Az első tényező a meteorológiai helyzet. Szarajevó környékén január 18-án rossz látási körülmények uralkodtak. A felhőzet alacsonyan húzódott, havazás, köd és párasság nehezítette a megközelítést. A pilótáknak nem állt rendelkezésükre folyamatos vizuális kapcsolat a tereppel. Ez azonban önmagában természetesen nem magyarázza meg a balesetet. A műszeres repülési eljárást pontosan ilyen helyzetek kezelésére tervezték.

A második tényező a süllyedés késedelmes megkezdése volt. A hivatalos rekonstrukció szerint a személyzet Valjevo után körülbelül két perccel később kezdett süllyedni, mint ahogyan az optimális repülési profil kívánta volna. Emiatt a Learjet a megközelítéshez magasabb energiaszinten, nagyobb sebességgel érkezett.

A harmadik tényező maga a sebesség. A gép gyorsabban repült annál, amire az alkalmazott megközelítési eljárás időzítését kialakították. A Kobilja Glava rádióadótól történő kirepülésnél ezért ugyanannyi idő alatt nagyobb távolságot tett meg, mint amennyit a pilóták eljárása feltételezett.

A következmény körülbelül hat kilométeres vízszintes eltérés lett. A negyedik, egyben döntő tényező a magasság volt.

Ha a Learjet a nagy sebesség és a túl hosszú kirepülés ellenére megtartja az adott szektorra előírt minimális biztonsági magasságot, nem ütközik az Inačnak. A hegygerinc mintegy 280 méterrel az előírt biztonsági szint alatt emelkedett.

Ez rendkívül fontos adat. A gépnek két hibát kellett egyszerre elkövetnie ahhoz, hogy a terep veszélyessé váljon: oldalirányban rossz helyre kellett kerülnie, és közben túl alacsonyra kellett süllyednie. A hivatalos magyarázat szerint pontosan ez történt.

Az ötödik tényező a személyzet munkamegosztása lehetett. A járatra eredetileg két kapitányt terveztek, végül Leka mellett Murat Hanić másodpilóta repült. A vizsgálat kritikusan értékelte ezt a döntést. Hanić rendelkezett a szükséges jogosításokkal, de szakmai értékelése gyengébb

volt, mint egy második kapitányé lehetett volna. Egy erősebb másodpilóta talán hamarabb észreveszi a magasság vagy a sebesség eltérését, és határozottabban figyelmezteti a kapitányt.

Ez természetesen feltételezés. De repülésbiztonsági szempontból életszerű.

A hatodik tényező az időnyomás. Tito gépének késése felborította Bijedić programját. A miniszterelnöknek Sarajevóban ülésre kellett érkeznie. Nincs bizonyíték arra, hogy sürgette a személyzetet, de egy VIP-járat személyzetének aligha kellett külön utasítás ahhoz, hogy tudja: fontos utasuk késésben van.

A légiközlekedésben jól ismert jelenség, hogy az időnyomás önmagában nem feltétlenül vezet szabályszegéshez, de hajlamos csökkenteni az óvatossági tartalékot. A pilóta később kezdi a süllyedést, nagyobb sebességet tart, gyorsabban akarja végrehajtani a megközelítést. Egyetlen ilyen döntés sem tűnik végzetesnek. Együtt már veszélyes rendszert alkothatnak.

A hetedik tényező az, hogy semmilyen vészhelyzeti rádióüzenet nem maradt fenn.

Ha hajtóműhiba, súlyos navigációs meghibásodás, fedélzeti tűz vagy más nyilvánvaló műszaki probléma következett volna be, a személyzetnek elvileg lehetősége

lett volna jelezni. Az utolsó rádióforgalmazásban nincs pánik, nincs vészjelzés, nincs olyan mondat, amelyből arra következtethetnénk, hogy a pilóták működésképtelen géppel küzdenek.

Ez pontosan megfelel a tereppel történő irányított ütközés természetének. A pilóták gyakran azért nem jelentenek vészhelyzetet, mert az utolsó másodpercekig nem tudják, hogy veszélyben vannak.

A nyolcadik tényező a roncsok állapota. A vizsgálat nem talált bizonyítékot arra, hogy a Learjet még a levegőben felrobbant volna vagy tűz keletkezett volna rajta. A gép nagy energiával ütközött a hegynek. Ez kizárja a merénylet egyik legegyszerűbb változatát: a fedélzeti bombát.

A kilencedik tényező a repülőgép műszaki előélete. A YU-BJH fiatal gép volt, alacsony repült óraszámmal. Nem sokkal korábban átvizsgálták és próbarepülést hajtottak végre vele. A személyzet a január 18-i repülés során nem jelentett ismert műszaki problémát.

A tizedik tényező talán a legfontosabb: a hivatalos rekonstrukció fizikai értelemben összefüggő. A gép útvonalát, sebességét, süllyedését és a terepet egymáshoz lehet illeszteni. Nincs szükség hiányzó eseményre ahhoz, hogy megmagyarázzuk a becsapódást. Ez egy történelmi nyomozásban komoly súlyt jelent. A baleseti magyarázat

nem azért erős, mert a jugoszláv állam mondta.

Azért erős, mert technikailag működik. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a hivatalos jelentés minden részlete hibátlan. Az időpontok között vannak eltérések.

A meteorológiai adatok továbbítása nem működött tökéletesen. A személyzet összeállítása vitatható volt. Nem tudjuk biztosan, miért süllyedtek a pilóták a minimális biztonsági magasság alá.

A történész számára éppen ez az utolsó pont okozhat kényelmetlenséget. A repülési pálya nagy része rekonstruálható, de a végzetes döntés pszichológiai oka már nem. Nem tudunk belépni Stevan Leka gondolkodásába az utolsó percekben.

Lehet, hogy vizuális támpontot keresett a felhők között. Lehet, hogy rosszul érzékelte helyzetét. Lehet, hogy figyelme a sebesség csökkentésére vagy a forduló végrehajtására összpontosult. Lehet, hogy a másodpilóta nem ellenőrizte elég határozottan. Az is lehet, hogy olyan tényező játszott szerepet, amelyről nincs fennmaradt adatunk.

De történeti következtetésnél nem az a kérdés, hogy minden egyes másodpercet meg tudunk-e magyarázni. Az a kérdés, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékokhoz melyik forgatókönyv illeszkedik a legkevesebb bizonyítatlan

feltételezéssel. Jelenlegi tudásunk alapján a baleseti forgatókönyv ebben erős. Ezt kell majd összevetni az ellenkező oldal bizonyítékaival. Mert vannak olyan részletek is, amelyek miatt a merénylet gyanúja nem tűnt el.

HÁTTÉRGYÁR

38. Mi szól a merénylet mellett?

A merénylet lehetőségét nem lehet azzal elintézni, hogy a hivatalos vizsgálat balesetet állapított meg. A kommunista Jugoszlávia nem volt átlátható demokratikus állam. Titkosszolgálatai végeztek illegális műveleteket, a politikai döntéshozatal jelentős része zárt ajtók mögött zajlott, a felső vezetők valós konfliktusairól pedig a közvélemény rendszerint csak évekkel később szerzett tudomást. Egy ilyen rendszer hivatalos jelentése önmagában nem lehet a történeti kutatás utolsó szava.

A merénylet mellett szóló érvek közül az első a politikai pillanat.

Bijedić nem alacsony rangú tisztviselő volt. Jugoszlávia hivatalban lévő miniszterelnöke, Tito bizalmasa, kétszer kinevezett kormányfő, nemzetközileg ismert vezető és Bosznia-Hercegovina egyik legerősebb politikusa halt meg. Mindez akkor történt, amikor az idős Tito utódlása körül egyre erősebb versengés zajlott.

Ez valódi körülmény.

A második érv Bijedić legfelső vezetésen belüli helyzete. Az 1975-ös igalói válság bizonyítja, hogy olyan ügyekbe is bevonták, amelyek messze túlmutattak kormányfői adminisztratív feladatain. Tito, Jovanka, Dolanc, Ljubičić és más vezetők személyes-politikai konfliktusairól első

kézből rendelkezett ismeretekkel. Az a mondat, hogy „sokat tudott”, tehát általánosságban nem légből kapott.

A kérdés csak az, tudott-e valami olyat, amiért meg kellett ölni. Erre nincs bizonyíték.

A harmadik érv az utódlás. Bijedić valóban alkalmas lehetett volna arra, hogy Tito után a kollektív vezetés egyik meghatározó embere legyen. Boszniai muszlimként egyik nagy köztársaság mögött sem állt, jó nemzetközi kapcsolatai voltak, ismerte a szövetségi rendszert, és kompromisszumképes politikus hírében állt.

Egy rivális számára ez fenyegetést jelenthetett. A feltételes mód azonban itt döntő. Nem ismert dokumentum, amelyben Tito kijelölte volna utódának. Nem tudjuk, milyen tisztséget töltött volna be 1980-ban.

Nem tudjuk, hogy harmadik ciklust kapott volna-e kormányfőként. Nem tudjuk, hogy három évvel később ugyanolyan jó viszonyban állt volna-e Titóval. A negyedik érv a családi visszaemlékezés.

Bahrudin Bijedić szerint Džemal arról beszélt, hogy veszélyben érzi magát, és elhangzott a később híressé váló mondat: „Megölnek, túl sokat tudok.” Ha ez pontosan így történt, nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni.

De korabeli dokumentum nem támasztja alá. Évtizedekkel későbbi emlékezésből ismerjük. A tanúságtétel ezért fontos, de nem döntő. Az ötödik érv a vizsgálati jelentés belső ellentmondásaiból származik. A tervezett indulási idő különböző dokumentumokban egyórás eltérést mutat.

Az utolsó rádiókapcsolat időpontja körül körülbelül egy perc húsz másodperces különbség található. A roncsok között talált megállt óra további időbeli kérdést vet fel. Ezek olyan adatok, amelyeket egy gondosan összeállított végső jelentésben jobb lett volna egyértelműen tisztázni. De egyik sem bizonyítja, hogy a gépet szabotálták. A hatodik érv a személyzet utolsó pillanatban történő megváltoztatása.

Eredetileg két kapitánynak kellett volna repülnie, végül Leka mellé Hanić került. A vizsgálóbizottság maga is kifogásolta ezt. Különösen furcsa, hogy ugyanazon a napon egy kevésbé fontos járaton két kapitány repült.

Ez gyanús lehet. De van rá hétköznapi szervezési magyarázat is, amelyet a vizsgálat a pilóták közötti személyes viszonyokkal kapcsolt össze. Nincs bizonyíték arra, hogy Hanićot azért osztották be, mert valaki gyengébb személyzetet akart a miniszterelnök gépére. A hetedik érv a magasságmérő. A későbbi elméletek szerint valaki manipulálhatta a műszert, ezért a pilóták azt hitték,

hogy magasabban vannak a valóságosnál.

Technikailag érdemes vizsgálni ezt a lehetőséget. A problémát a hivatalos szakértői megállapítás jelenti: a műszereket működőképesnek és megfelelően beállítottak találták. A merényletelméletnek ezért azt is meg kell magyaráznia, miért tévedett vagy miért hamisított a vizsgálat. Erre jelenleg nincs elsődleges bizonyíték.

A nyolcadik érv Lazo Vukosavljević későbbi története. Bahrudin Bijedić elmondása szerint a repülőtiszt olyan rendellenességet vett észre a műszereken, amelyről Jovica Stanišić hallgatásra utasította.

Ha korabeli jegyzőkönyv vagy maga Vukosavljević által 1977-ben írt jelentés kerülne elő, ez rendkívül fontos volna. Ilyen dokumentumot jelenleg nem ismerünk. A történet több évtizeddel későbbi közvetített visszaemlékezés. A kilencedik érv a titkosszolgálatok képessége.

Jugoszlávia civil és katonai biztonsági szolgálatai valóban rendelkeztek titkos műveleti képességgel. A politikai emigráció ellen külföldön is felléptek, és későbbi esetekből tudjuk, hogy a fizikai likvidálás sem volt ismeretlen módszerük.

Ez kizárja azt az érvet, hogy egy jugoszláv szolgálat elvileg soha nem követhetett volna el politikai

gyilkosságot. De az általános képesség nem azonos a konkrét részvétellel. A tizedik érv a dokumentumok hozzáférhetetlensége.

Kamberović nem kapott teljes hozzáférést minden szarajevói ügyészégi anyaghoz. Egyes dokumentumok évtizedekkel a baleset után is korlátozottan kutathatók voltak. Ez joggal kelthet kérdéseket: miért kell egy közel fél évszázados repülőgép-baleset bizonyos iratait továbbra is védeni?

A kérdés jogos. De még egyszer: az elzárt irat tartalma ismeretlen. Nem mondhatjuk bizonyítéknak azt, amit nem láttunk.

A tizenegyedik érv inkább pszichológiai. Sokan nehezen hiszik el, hogy egy ilyen tapasztalt pilóta, mint Leka, ennyire alapvető repülési hibát követhetett el. Ez ösztönösen arra készíti az embert, hogy külső beavatkozást keressen.

A repüléstörténet azonban tele van tragédiákkal, amelyekben kiváló és több ezer órát repült személyzet vesztette el térbeli helyzetének pontos tudatát. A tapasztalat csökkenti a hibák esélyét, de nem teszi az embert tévedhetetlenné.

A merénylet mellett szóló érvek összképe ezért különös. Nagyon sok gyanús körülmény van. Kevés közvetlen

bizonyíték. Létezik lehetséges politikai motívum. Létezett technikai képességgel rendelkező állambiztonsági apparátus. Léteznek későbbi tanúvallomások. Vannak dokumentációs ellentmondások.

De nincs parancs. Nincs azonosított szabotőr. Nincs bizonyítottan manipulált műszer. Nincs robbanási nyom. Nincs korabeli tanúvallomás arról, hogy valaki a gépen beavatkozott. Nem létezik olyan dokumentum, amely egy jugoszláv politikai vezetőt a művelettel összekapcsolná.

A történelmi nyomozó számára ez frusztráló helyzet. Elég adat van ahhoz, hogy a kérdést ne lehessen nevetséges összeesküvés-elméletként félredobni.

De nincs elég ahhoz, hogy merényletként kijelentsük. A következő lépés ezért talán a legfontosabb az egész könyvben. Meg kell néznünk, mi az, ami első pillantásra bizonyítéknak látszik, valójában azonban semmit sem bizonyít.

Mert a történelmi rejtélyekben gyakran nem az információhiány a legnagyobb veszély. Hanem az, amikor túl sok jelentést tulajdonítunk annak, amit tudunk.

39. Mi nem bizonyít semmit?

Egy történelmi rejtély annál veszélyesebbé válik, minél több olyan részlet gyűlik össze körülötte, amely önmagában igaz, de amelyből az olvasó könnyen nagyobb következtetést von le annál, mint amit a tény megenged. Džemal Bijedić halálának történetében különösen sok ilyen adat akad. Volt hatalmi harc Jugoszláviában. Voltak titkosszolgálati gyilkosságok. Voltak ellentmondások a vizsgálati iratokban. Voltak politikusok, akik számára Bijedić eltűnése előnyös lehetett. Volt olyan hozzátartozó, aki úgy emlékezett, hogy a miniszterelnök veszélyben érezte magát.

Mindez igaz vagy legalábbis forrással alátámasztható állítás. Együtt sem bizonyítják azonban, hogy Džemal Bijedićet meggyilkolták.

Ez talán a nyomozás legfontosabb módszertani tanulsága. A történésznek nemcsak azt kell megkérdeznie, hogy valamely adat igaz-e. Azt is, hogy pontosan mit bizonyít.

Vegyük a legegyszerűbb példát. Džemal Bijedićnek voltak politikai ellenfelei.

Ez biztos.

Egy hat éve hivatalban lévő miniszterelnöknek, aki szövetségi pénzekről, nagyberuházásokról, köztársasági érdekekről és személyi kérdésekről tárgyalt, szükségszerűen voltak olyanok, akik valamely döntésével nem értettek egyet. A Tito utáni korszak lehetséges vezetőjeként ugyancsak rivalizálhatott más politikusokkal.

Ebből azonban semmi nem következik arra nézve, hogy valamelyikük megölését tervezte.

A politikai érdek és a gyilkossági szándék között óriási távolság húzódik. Egy rivális eltűnése javíthatja valaki helyzetét úgy is, hogy az illetőnek semmilyen köze nincs a halálához. A történelem tele van olyan váratlan halálesetekkel, amelyekből valaki politikailag profitált. Ha önmagában ez elegendő lenne a gyanúsításhoz, gyakorlatilag minden elhunyt államférfi riválisait potenciális gyilkosként kellene kezelnünk.

Ugyanez vonatkozik Stane Dolancra. Bijedić halála után egy lehetséges versenytárssal kevesebb maradt a Tito utáni hatalomért folyó küzdelemben. Ez tény. Dolanc jelentős apparátusi és biztonsági kapcsolatokkal rendelkezett. Ez is tény. A kettő együtt még mindig nem bizonyítja, hogy ő rendelte el a repülőgép szabotálását.

Sőt, az események közvetlen következményei inkább óvatosságra intenek. Dolanc nem lett Bijedić utóda.

Bosznia-Hercegovina vezetői közül többen maguk is támogatták nevét a kormányfői konzultációk során. Hatalmi helyzete a következő években sem vált akadálytalanná. Ellenfelei továbbra is jelentősek maradtak, és 1978 után még erősebben tartottak attól, hogy túl nagy befolyást szerez.

A második gyakori félreértés a jugoszláv titkosszolgálatokhoz kapcsolódik.

Bizonyítható, hogy a jugoszláv állambiztonság külföldön ellenzéki és emigráns személyek ellen hajtott végre illegális műveleteket. Olyan esetek is ismertek, amelyek gyilkossággal végződtek. A rendszer tehát nem volt erkölcsi vagy technikai értelemben képtelen politikai likvidálásra.

Ez azonban csak képességet bizonyít. Nem részvételt.

Egy ország hadseregének van tűzérsege. Ebből nem következik, hogy minden ismeretlen eredetű robbanást a hadsereg idézett elő. Ugyanígy a jugoszláv szolgálatok erőszakos múltja sem bizonyítja automatikusan, hogy minden gyanús politikai halál mögött ők álltak.

A Bijedić-ügyben ehhez konkrét összekötő bizonyítékra lenne szükség. Parancsra, műveleti tervre, résztvevő vallomására, korabeli szolgálati feljegyzésre vagy olyan technikai nyomra, amelyet kizárólag szabotázzsal lehet

megmagyarázni.

Ilyennel jelenleg nem rendelkezünk. A harmadik gyakori tévedés abból indul ki, hogy a hivatalos vizsgálatban ellentmondások vannak. Valóban vannak.

A tervezett indulás időpontja nem minden dokumentumban azonos. Az utolsó rádiókapcsolat időpontjánál több mint egyperces eltérést találunk. Bizonyos iratokhoz később sem volt szabad hozzáférése a kutatóknak. A személyzet beosztása sem úgy alakult, ahogyan eredetileg tervezték.

Ezek mind megérdemlik a figyelmet. De egy irathiba nem azonos az irathamisítással.

Az eltérő időpontok mögött állhat rosszul szinkronizált óra, másodlagos lejegyzési hiba, eltérő időforrás vagy adminisztratív pontatlanság. Ha bizonyítani akarjuk, hogy valaki szándékosan megváltoztatta az adatokat azért, hogy eltakarja a merénylet nyomait, ezt külön bizonyítani kell.

Az összeesküvés-elmélet egyik legnagyobb csapdája, hogy minden hibát szándékossá alakít. Ha két dokumentum nem egyezik, valaki hamisított. Ha egy irat hiányzik, valaki eltüntette. Ha egy tanú később mást mond, valakit megfélemlítettek. Ha nincs bizonyíték, az maga bizonyítja, milyen alapos volt az eltussolás.

Ilyen logikával azonban bármilyen elmélet megvédhető. A negyedik félrevezető érv az, hogy Bijedić „túl sokat tudott”. Valóban rengeteget tudott.

Kormányfőként ismerte Jugoszlávia gazdasági problémáit, a köztársaságok konfliktusait, a külföldi adósság alakulását, a nagyhatalmakkal folytatott tárgyalások bizalmas részleteit. Tito környezetének konfliktusaiba is betekintést nyert. Az 1975-ös igalói válság során ott volt azok között, akik előtt Tito még saját visszavonulását is felvetette.

De nem egyedül tudta mindezt.

Kardelj, Dolanc, Ljubičić, Stambolić, Bakarić és más magas rangú vezetők legalább hasonló mennyiségű bizalmas információval rendelkeztek. Ha a „sokat tudni” önmagában halálos veszélyt jelentett volna, a jugoszláv politikai elit felső rétegének nagy része ugyanúgy célpont lehetett volna.

Ahhoz, hogy ez az állítás valódi motívummá váljon, meg kellene nevezni azt a konkrét titkot, amelyet Bijedić tudott, mások nem, és amelynek nyilvánosságra kerülése valakire nézve olyan veszélyes lett volna, hogy csak a fizikai eltávolítása jelenthetett megoldást. Ilyen titkot nem ismerünk. Az ötödik félreértés a mondatok varázserejéből fakad. „Megölnek, túl sokat tudok.”

Ez olyan mondat, amely egy egész történetet képes maga köré építeni. Ha valóban Džemal Bijedić mondta, természetesen fontos. A történész azonban nem teheti meg, hogy a mondat drámai erejét összetévessze a forrás bizonyítóerejével.

Nem 1976-os levélben olvassuk. Nem naplóban. Nem hangfelvételen. Egy hozzá közel álló személy évtizedekkel későbbi visszaemlékezéséből ismerjük.

Bahrudin Bijedić akár teljesen őszintén idézhette fel a beszélgetést. Az emlékezet azonban nem magnetofon. Évtizedeken keresztül újraértelmezi a múlt eseményeit, különösen akkor, ha közben az egész ország szétesett, háborúk zajlottak, a jugoszláv titkosszolgálatok újabb ügyei váltak ismertté, és a családtag halálát körülvéő gyanú is folyamatosan erősödött.

A mondatot ezért figyelembe kell venni. Bizonyítékként azonban csak korlátozott súllyal. A hatodik félreértés a tapasztalt pilóta tévedhetetlensége.

Stevan Leka nem kezdő volt. Évtizedek repülési tapasztalatával, katonai múlttal és műszeres repülési gyakorlattal rendelkezett. Emiatt sokak számára hihetetlennek tűnhet, hogy egyszerűen rossz magasságon és rossz helyen repült a hegynék.

Pedig éppen a repülés története mutatja, hogy ez lehetséges.

A tapasztalat csökkenti a hibák valószínűségét, de nem szünteti meg. A túlzott magabiztosság, a figyelem megoszlása, az időnyomás, a nagy sebesség, a rossz látási viszonyok és a személyzet közötti nem megfelelő ellenőrzés olyan láncot alkothat, amelybe nagyon jó pilóták is belekerülhetnek.

A baleset nagysága és az áldozat politikai jelentősége hajlamos azt az érzést kelteni, hogy az oknak is nagynak kell lennie. Pedig a történelemben nincs ilyen törvény. Nagy következményeknek lehetnek hétköznapi okai. Egy államférfi életét ugyanúgy befejezheti néhány rosszul kezelt repülési paraméter, mint egy névtelen utasét.

A hetedik félreértés a Bijedić utáni Jugoszláviából indul ki. Tudjuk, hogy az ország később gazdasági válságba került, majd szétesett és háborúkba süllyedt. Tudjuk, hogy a Jugoszláv Néphadsereg szerepe megváltozott. Tudjuk, hogy a szerb állambiztonság egyes vezetői a Milošević-korszakban súlyos bűncselekményekhez kapcsolódtak. Tudjuk, hogy a nemzetiségi konfliktusok, amelyeket Tito rendszere elfojtott vagy kezelt, később robbanásszerűen törtek felszínre.

Ezekből az 1990-es évekbeli ismeretekből azonban nem szabad automatikusan 1977-et magyarázni. Jovica Stanišić későbbi hatalma nem teszi őt automatikusan 1977 egyik nagy összeesküvőjévé. A JNA későbbi szerepe nem bizonyítja, hogy 1977-ben már kész nagyszerb hatalomátvételi terv alapján működött. Jugoszlávia későbbi összeomlása pedig nem jelenti azt, hogy minden korábbi vezető már előre pontosan látta vagy tervezte a végkifejletet. A történelmet utólag ismerjük.

Szereplői előre felé éltek. A nyolcadik és talán legfontosabb tévedés az, amikor a megmagyarázatlan részletet bizonyítéknak tekintjük valamely konkrét magyarázatra. Van, amit nem tudunk. Nem tudjuk pontosan, mi járt Leka fejében az utolsó percben. Nem tudjuk teljes bizonyossággal, miért nem tartotta a biztonsági magasságot.

Nem tudjuk, miért különböznek bizonyos időpontok a vizsgálati dokumentumokban. Nem tudjuk, pontosan mit mondott Bijedić 1976 őszén családtagjainak. Nem tudjuk, létezik-e ma olyan lezárt irat, amely új információt tartalmaz. A „nem tudjuk” azonban önálló történeti kategória. Nem kell azonnal megtölteni egy elmélettel.

A tudományos igényű történelmi nyomozásnak néha éppen az a legnehezebb feladata, hogy megálljon ott, ahol a bizonyíték véget ér. Ebből azonban nem következik, hogy

semmilyen ítéletet nem alkothatunk. A bizonyítékok nem egyforma súlyúak. Lehet mérlegelni őket.

Lehet összehasonlítani, melyik forgatókönyvhöz hány feltételezés szükséges, melyiket támasztják alá korabeli dokumentumok, és melyik épül évtizedekkel későbbi visszaemlékezésekre. Ha ezt megtesszük, a Džemal Bijedić haláláról alkotott kép jóval világosabbá válik. Nem teljesen bizonyossá. De világosabbá.

40. A legvalószínűbb történet

1977. január 18-án egy működőképes Learjet 25B szállt fel Belgrádból Szarajevó felé. A repülőgép fiatal volt, nem sokkal korábban esett át műszaki ellenőrzésen, és a személyzet a repülés során nem jelentett meghibásodást.

A gép két tapasztalt pilótával repült, de a személyzet összetétele nem az volt, amelyet eredetileg terveztek. Az egyik kijelölt kapitány helyett Murat Hanić másodpilóta került Stevan Leka mellé. A hivatalos vizsgálat később ezt szervezési hibaként értékelte.

Az indulás Tito külföldi útja miatt jelentősen késett. A Szarajevó felé tartó járat személyzete tudta, hogy kiemelt utasuknak programja van, és a repülés rövid útvonalán eleve kevés idő állt rendelkezésre az emelkedés, az utazómagasság és a süllyedés között.

A személyzet Valjevo után későn kezdte meg a süllyedést. A Learjet ezért nagy sebességgel érkezett Szarajevó térségébe.

A Kobilja Glava rádiójeladótól történő kirepülésnél a nagy sebességhez nem igazították megfelelően az időt. A gép az előírtnál messzebbre került, mielőtt visszafordult.

Ez önmagában még nem okozott volna balesetet. A végzetes hiba az volt, hogy közben a személyzet a

biztonsági magasság alá süllyedt.

A felhős, havas, rossz látási körülmények között a pilóták nem látták megfelelően a környező hegyvidéket. A Learjet működött, irányítható volt, a hajtóművek teljesítettek, ezért a személyzet valószínűleg nem érzékelte, hogy közvetlen veszélybe került.

A gép az Inač hegyoldalának ütközött. Ez a történet a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján teljes. Nem válaszol minden pszichológiai részletre, de megmagyarázza a repülőgép fizikai útját a felszállástól a becsapódásig. A merénylet forgatókönyve ezzel szemben több olyan elemet igényel, amelyet jelenleg nem tudunk bizonyítani. Szükség van elkövetőre.

Szükség van megrendelőre. Szükség van motivációra. Szükség van olyan technikai beavatkozásra, amely a gépet a hegynek vezeti, miközben a pilóták nem érzékelik a manipulációt. Szükség van arra, hogy a beavatkozás ne hagyjon olyan nyomot, amelyet a vizsgálat megtalál. És ha a vizsgálat mégis talált volna ilyet, feltételeznünk kell az eltussolást is.

Ezek közül egyetlen elem sem lehetetlen. De egyikhez sincs jelenleg olyan közvetlen bizonyítékunk, amely a feltételezést tényként emelné át a történeti elbeszélésbe. Ezért az eddig ismert források alapján a legvalószínűbb

következtetés az, hogy Džemal Bijedić repülőgépe balesetet szenvedett. Ez nem ugyanaz, mint azt mondani, hogy az ügy minden részletét tisztázták. Nem tisztázták.

A hivatalos jelentésben maradtak ellentmondások. A személyzet beosztása rossz döntésnek tűnik. A rádióforgalmazás időpontjainál eltérések vannak. Nem minden nyomozati irat vált szabadon kutathatóvá. Léteznek olyan későbbi tanúvallomások, amelyeket nem sikerült minden részletükben ellenőrizni.

Ezek miatt helyes nyitva hagyni annak lehetőségét, hogy új dokumentum megváltoztathatja a képet. A történész számára azonban a nyitottság nem jelent egyenlő esélyeket minden forгатókönyvnek. Jelenleg a baleseti magyarázatot korabeli műszaki vizsgálat, rádióforgalmazás, repülési rekonstrukció, roncsadatok és kísérleti repülések támasztják alá.

A merényletelméletet főként politikai motívumok, későbbi visszaemlékezések, bizonyos dokumentációs ellentmondások és a jugoszláv titkosszolgálatok bizonyított általános képessége támasztja alá. A két bizonyítékcsoport súlya nem azonos. A legkorrektebb ítélet ezért négy kategóriára bontható.

Bizonyított tény, hogy a YU-BJH a megközelítés során eltért az előírt repülési profiltól. Nagy sebességgel repült,

a fordulót a tervezettnél távolabb hajtotta végre, és a biztonsági magasság alá süllyedt. A hegygerinc fölött biztonságosan áthaladhatott volna, ha az előírt minimális magasságot tartja. A gépen nem találtak becsapódás előtti robbanásra vagy tűzre utaló nyomot.

Nagy valószínűséggel rekonstruálható, hogy a katasztrófához több emberi és szervezési hiba együttesen vezetett. A késedelmes süllyedés, a nagy sebesség, a rossz látási körülmények, a személyzet munkamegosztása és a magasság nem megfelelő ellenőrzése olyan hibasort alkotott, amely elegendő a tragédia megmagyarázásához.

Lehetséges, de nem bizonyított, hogy Bijedić valóban fenyegetve érezte magát politikai ellenfelei miatt, illetve hogy bizonyos jugoszláv vezetők riválisként tekintettek rá a Tito utáni korszakban. Az is lehetséges, hogy a vizsgálati dokumentumok ma ismertnél több problémát tartalmaznak, és olyan iratok maradtak zárva, amelyek pontosítanák a történetet.

Jelenleg nem bizonyított, hogy a repülőgép műszereit szándékosan manipulálták, hogy a jugoszláv állambiztonság vagy a katonai elhárítás merényletet szervezett, hogy Stane Dolanc, Nikola Ljubičić, Jovanka Broz vagy bármely más konkrét politikai szereplő elrendelte Bijedić megölését, illetve hogy Jovica Stanišićnak szerepe volt a baleset előidézésében vagy a

bizonyítékok eltüntetésében. Ez talán kevésbé látványos végkövetkeztetés annál, hogy lelepleznénk a jugoszláv történelem egyik titkos gyilkosságát. A történet viszont ettől válik érdekesebbé. Mert Džemal Bijedić halálának igazi rejtélye talán nem az, hogy sikerült-e valakinek tökéletes merényletet végrehajtania. Hanem az, miért volt olyan könnyű elhinni, hogy merénylet történt.

A válasz magában a rendszerben rejlik. Jugoszlávia politikai világa tele volt titkokkal. A fontos döntések gyakran nem ott születtek, ahol az alkotmány szerint meg kellett volna születniük. A vezetők közötti konfliktusokról a nyilvánosság keveset tudott.

A titkosszolgálatok valóban hajtottak végre illegális műveleteket. Tito udvarában személyes és politikai viszonyok keveredtek. Az utódlási harc létezett, miközben hivatalosan senki sem pályázhatott az utódlásra. Ebben a közegben természetes volt a gyanú.

Ha egy magas rangú politikus váratlanul meghalt, az emberek nem bíztak automatikusan az állam magyarázatában. És amikor később Jugoszlávia összeomlott, a régi tragédiákat újraértelmezték annak fényében, amit az országról közben megtudtak.

Bijedić halála ezért két történet lett. Az egyik egy repülőgép-baleset. A másik a késő Tito-korszak

bizalmatlanságának története. Az elsőt viszonylag jól rekonstruálhatjuk. A második talán még fontosabb ahhoz, hogy megértsük Jugoszláviát.

Džemal Bijedić valószínűleg nem azért halt meg az Inač-hegyen, mert valaki előre eldöntötte, hogy nem lehet jelen Tito halálakor. De halála azért válhatott merényletté az emlékezetben, mert olyan rendszerben történt, ahol senki nem lehetett teljesen biztos abban, hogy a felszín alatt mi zajlik. Ez a bizonytalanság túlélte őt. Végül túlélte Titót is. És néhány évtized múlva magát Jugoszláviát is.

Epilógus - Ötven évvel később

2027. január 18-án ötven év telik el attól a téli délelőttől, amikor Džemal Bijedić gépe eltűnt a szarajevói irányítás radar- és rádióvilágából, majd az Inač oldalának ütközött.

Fél évszázad egy ember életében hatalmas idő. Egy állam történetében is az lehet. Jugoszlávia, amelynek miniszterelnökeként Bijedić meghalt, már több mint három évtizede nem létezik. Az egykori állam hat köztársaságából hat önálló ország jött létre; Koszovó, amely a jugoszláv időszakban Szerbia autonóm tartománya volt, 2008-ban kikiáltotta függetlenségét, amelyet Szerbia és több más állam nem ismer el. Háborúk, ostromok, etnikai tisztogatások és menekülthullámok választották szét azt a teret, amelyet a hetvenes években még a „testvériség és egység” jelszavával próbáltak összetartani.

Az Inač viszont ugyanott áll.

A hegyet nem érdekli, hogy az ország, amelynek egyik legfontosabb vezetője ott halt meg, eltűnt a térképről. A domborzat nem változott meg attól, hogy közben átalakultak a határok, zászlók, államnevek és politikai rendszerek.

A történet ezért különös időtlenséget kapott.

Bijedić Bosznia-Hercegovinában ma is jóval ismertebb személyiség, mint Magyarországon vagy Nyugat-Európa jelentős részén. Mostarban intézmények őrzik nevét, mindenekelőtt az egyetem, amelyet 1977-ben róla neveztek el. Életéről kiállítások, tanulmányok és történészi munkák készültek. Születésének és halálának évfordulóin rendszeresen megemlékeznek róla.

Emlékezete azonban már nem ugyanaz, mint a szocialista Jugoszláviában volt.

Az egykori állami narratíva jugoszláv kommunistaként, partizánként és Tito munkatársaként ünnepelte. A mai Bosznia-Hercegovinában sokan elsősorban olyan boszniai politikust látnak benne, aki a köztársaság egyenjogúságáért, Hercegovina fejlődéséért és a muszlim nemzeti identitás elismeréséért dolgozott.

A két kép nem feltétlenül zárja ki egymást.

Bijedić maga nem a mai értelemben vett bosnyák nemzeti politikus volt. Kommunista és jugoszláv maradt. Bosznia-Hercegovina megerősítését nem Jugoszlávia gyengítésével képzelte el, hanem éppen olyan föderáció megteremtésével, amelyben a köztársaságok egyenjogúsága biztosítja a közös állam fennmaradását.

Ez a politikai világ ma már távolinak tűnik. Az a Jugoszlávia, amelyben egy boszniai muszlim lehetett úgy szövetségi miniszterelnök, hogy egyszerre hangsúlyozta saját köztársasága önállóságát és a közös állam szükségességét, az 1990-es években végleg megszűnt. Bijedić emiatt az elveszett jugoszláv lehetőség egyik jelképévé is válhatott. Innen származik a halála körüli legenda egyik különös ereje. Aki úgy gondolja, hogy Jugoszlávia másképpen alakulhatott volna, könnyen olyan politikust lát benne, aki megakadályozhatta volna a későbbi tragédiákat.

Talán Tito utóda lett volna. Talán megerősítette volna Boszniát. Talán ellensúlyozta volna a szerb centralizmust. Talán megakadályozta volna a hadsereg későbbi politikai szerepváltását.

Talán kompromisszumot talált volna a köztársaságok között. Ezek a mondatok egytől egyig feltételesek. És éppen ezért ellenőrizhetetlenek.

Bijedić nem érte meg Tito halálát, az 1981-es koszovói válságot, a nyolcvanas évek gazdasági összeomlását, Milošević felemelkedését vagy az 1991-es háborúk kezdetét. Nem tudjuk, hogyan reagált volna rájuk. Lehet, hogy valóban hatékony közvetítő marad. Az is lehet, hogy az új körülmények őt is elsodorják, ahogyan a jugoszláv kommunista elit számos más vezetőjét.

A halál azonban megállította pályáját abban a pillanatban, amikor még bármi lehetségesnek tűnhetett. Ezért maradt utólag nagyobb politikai szereplő annál is, amekkora talán életben maradva lett volna. A merénylet kérdése ugyancsak fennmaradt.

Nem valószínű, hogy az ötvenedik évforduló önmagában eldönti. Lehetséges, hogy újabb dokumentumok válnak hozzáférhetővé. Lehetséges, hogy a boszniai, szerb vagy egykori jugoszláv archívumokban még található olyan irat, amely pontosítja a vizsgálat valamelyik ellentmondását. Talán egyszer előkerül a repüléshez, a titkosszolgálati ellenőrzéshez vagy valamelyik későbbi tanúvallomáshoz kapcsolódó elsődleges dokumentum.

Az is lehetséges, hogy nem kerül elő semmi. A történeti kutatásnak ezzel együtt kell élnie. Nem minden rejtélynek van olyan megoldása, amelyben az utolsó fejezetben megnevezhető a tettes. Néha maga a bizonyítékok határa a végkövetkeztetés. Džemal Bijedić esetében jelenleg ez a helyzet.

Tudjuk, hol és hogyan repült a gép. Tudjuk, milyen hibákat állapított meg a vizsgálat. Tudjuk, milyen politikai világ vette körül a miniszterelnököt. Tudjuk, hogy voltak riválisai. Tudjuk, hogy a jugoszláv szolgálatok képesek voltak titkos műveletekre.

Tudjuk, hogy később merényletgyanúról szóló vallomások jelentek meg. De nincs bizonyíték arra, hogy a YU-BJH lezuhanását valaki szándékosan okozta. Ez nem teljes bizonyosság. A történettudomány ritkán kínál ilyet. A rendelkezésre álló adatok alapján azonban ez a legmegalapozottabb ítélet.

A Learjet nagy valószínűséggel repülési hibák láncolata miatt csapódott az Inač oldalának. A rejtély mégis megmaradt. Mert a történet mélyebb kérdése már nem az, hogy volt-e bomba a gépen, manipulálták-e a magasságmérőt, vagy ki állhatott volna egy merénylet mögött. Hanem az, miért tudott egy működőképes repülőgép lezuhanása olyan tökéletes politikai metaforává válni annak az országnak a számára, amelynek kormányfőjét szállította. Jugoszlávia 1977-ben kívülről stabilnak látszott.

A gép is működött. Az ország útja előre kijelöltnek tűnt. A repülőgépe is.

A veszélyt a felhők eltakarták. A döntéshozók úgy hitték, tudják, hol vannak. És mire kiderült, hogy az útvonal eltér attól, amit biztonságosnak gondoltak, már nagyon kevés idő maradt a korrekcióra.

Egy történésznek óvatosnak kell lennie az ilyen párhuzamokkal. A repülőgép-balesetet nem Jugoszlávia

későbbi összeomlása okozta, és az ország felbomlása sem egyetlen rossz fordulóból következett.

Mégis nehéz nem észrevenni a képet. A YU-BJH roncsait napok alatt összegyűjtötték az Inač havas oldaláról. Jugoszlávia roncsainak összegyűjtése sokkal tovább tartott. És azokból még ma sem került elő minden darab.

HÁTTÉRGYÁR

Függelék

I. Džemal Bijedić életének és korának kronológiája

1917. április 22. – Džemal Bijedić megszületik Mostarban. Családja Gackóból költözött a hercegovinai városba. Apját kisgyermekként elveszíti, nevelésében anyja és közeli rokonai játszanak meghatározó szerepet.

1930-as évek – Mostarban tanul, bekapcsolódik a város baloldali ifjúsági és kulturális életébe. Kapcsolatba kerül a Gajret kulturális egyesülettel, az Abrašević munkáskulturális környezetével és a Velež sportegyesülettel.

1937 – Érettségit tesz Mostarban, majd Belgrádba megy jogot tanulni.

1938 – Belép a Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetségbe, a SKOJ-ba. Politikai tevékenysége miatt a hatóságok figyelni kezdik, a következő években többször letartóztatják.

1939. december – A Jugoszláv Kommunista Párt tagja lesz.

1940 – A mostari kommunista ifjúsági szervezet egyik vezetője, majd a hercegovinai SKOJ területi irányításában is szerepet kap.

1941. március 25. – Jugoszlávia csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez.

1941. március 27. – Katonai puccs Belgrádban. Bijedić mostari kommunistákkal együtt fegyvereket próbál szerezni a várható német támadás elleni ellenálláshoz.

1941. április 6. – Németország és szövetségesei megtámadják Jugoszláviát.

1941. április 17. – A jugoszláv hadsereg kapitulál. Bosznia-Hercegovina az usztasa Független Horvát Állam része lesz.

1941. június 7. – Bijedićet az usztasa hatóságok letartóztatják. Körülbelül egy hónapot tölt fogságban.

1941–1942 – Illegalitásban dolgozik Mostarban, majd a kommunista párt helyi vezetésében vállal szerepet. Részt vesz az ellenállási hálózat szervezésében és a partizánok támogatásában.

1942 – Sarajevóba kerül, ahol az illegális kommunista szervezet újjáépítésében vesz részt. Konspiratív neveket és hamis személyazonosságot használ.

1943 – Elhagyja Sarajevót, partizánterületre kerül. Kelet-Boszniában, Tuzla és Posavina térségében folytat politikai munkát.

1943 - Gradačac térségében megismerkedik későbbi feleségével, Razija Ferhatbegovićtyal.

1945 - A háború végén már jelentős bosznia-hercegovinai kommunista káder. Az OZNA köztársasági apparátusában kap feladatot.

1945-1950 - Több magas köztársasági tisztséget tölt be; dolgozik a bosznia-hercegovinai kormányzatban és a kommunista párt apparátusában.

1948 - Tito és Sztálin szakítása. Jugoszlávia kikerül a szovjet tömb közvetlen politikai irányítása alól. Bijedić egész későbbi pályáját az ebből létrejövő különutas jugoszláv rendszerben futja be.

1950 - Visszatér Mostarba, a kommunista párt területi szervezetének egyik vezetője lesz. Egyre erősebben foglalkozik Hercegovina gazdasági fejlesztésével és Bosznia-Hercegovinába történő szorosabb integrációjával.

1950. június - Jugoszláviában törvényt fogadnak el a munkásönigazgatásról. A rendszer a következő évtizedekben egyre távolabb kerül a klasszikus szovjet tervgazdaságtól.

1955 - Hruscsov belgrádi látogatása lezárja a jugoszláv-szovjet szakítás legélesebb korszakát.

1960 - Bijedić szövetségi tisztséget kap Belgrádban.

1961. szeptember – Belgrádban rendezik az el nem kötelezett országok első csúcstalálkozóját.

1962 – Mostari kapcsolatrendszere és állítólagos „lokalizmusa” miatt politikai támadás indul Bijedić ellen. Pályája veszélybe kerül, de tisztségét és országos szerepét végül megtartja.

1965 – Nagyszabású jugoszláv gazdasági reform. Nagyobb teret kap a piac, nő a vállalatok önállósága és az ország világgazdasági nyitottsága.

1966. július 1. – A brioni pártülésen megbukik Aleksandar Ranković, a jugoszláv állambiztonsági rendszer egyik legfontosabb megteremtője. Bukása felgyorsítja a decentralizációt.

1968 – A boszniai muszlimokat politikailag önálló nemzetként ismerik el. A „Muszlim” nagy kezdőbetűvel ettől kezdve nemzetiségi kategóriaként is használatos.

1971 – Az országos népszámlálás már lehetővé teszi a muszlim nemzeti önmeghatározást.

1971. július – Džemal Bijedić a Szövetségi Végrehajtó Tanács, vagyis a jugoszláv szövetségi kormány elnöke lesz.

1971 második fele – Kiéleződik a horvát tavasz válsága. Tito decemberben eltávolítja a horvát reformkommunista vezetést.

1972 – Marko Nikezić, Latinka Perović és a szerb reformkommunista vezetés is elveszíti hatalmát.

1974. február – Elfogadják Jugoszlávia új alkotmányát. A hat köztársaság és Szerbia két autonóm tartománya rendkívül széles jogokat kap. Az alkotmány egyben Tito halála utáni kollektív államvezetés rendszerét is megteremti.

1974 – Bijedić második kormányfői ciklusát kezdi.

1975. február – Igalóban súlyos válság alakul ki Tito és Jovanka Broz között. Petar Stambolić Džemal Bijedićet, Stane Dolancot és Nikola Ljubičićet is bevonja a válság kezelésébe. Tito saját visszavonulásának lehetőségét is felveti.

1975. március – Bijedić hivatalos látogatást tesz az Egyesült Államokban, és találkozik Gerald Ford elnökkel.

1975. augusztus – Ford jugoszláviai látogatása során ismét külön tárgyal Bijedićtyel.

1975. október – Bijedić Kínába látogat. Mao Ce-tung és Teng Hsziao-ping is fogadja. Jugoszláv kormányfőként úttörő szerepet játszik a jugoszláv-kínai kapcsolatok javításában.

1976. október 22. – Bahrudin Bijedić későbbi visszaemlékezése szerint ekkor beszélget Džemallal

Trnovo környékén. A rokon évtizedekkel később ehhez az időszakhoz kapcsolja a „Megölnek, túl sokat tudok” mondatot. Korabeli írásos bizonyíték a mondatról nem ismert.

1977. január 17. – A szövetségi protokollszolgálat értesíti a légügyi szerveket a másnapi kiemelt Belgrád–Batajnica–Szarajevó repülésről.

1977. január 18. – Bijedić Batajnicán elbúcsúztatja Líbiába induló Titót. Saját Learjet 25B gépével ezután Sarajevó felé indul. A YU-BJH Kreševo térségében az Inač hegyoldalának ütközik. A fedélzeten tartózkodó nyolc ember meghal.

1977. január 19. – Megkezdődik a részletes helyszíni vizsgálat. A roncsokat és az áldozatok földi maradványait helikopterekkel szállítják le a hegyről.

1977. január 21. – Džemal és Razija Bijedić temetése Sarajevóban.

1977. január 27. – Edvard Kardelj és Cvijetin Mijatović részletesen egyeztet Bijedić lehetséges utódairól. A fennmaradt feljegyzés bepillantást enged a jugoszláv vezetés belső személyi politikájába.

1977. március 25. – Elkészül a balesetet vizsgáló bizottság végső jelentése. A tragédia közvetlen okaként a

személyzet által pontatlanul végrehajtott megközelítést, a túl nagy sebességet, az útvonaleltérést és a biztonsági magasság alá történő süllyedést állapítja meg.

1977 – Veselin Đuranović lesz a szövetségi kormány új elnöke.

1979. február 10. – Meghal Edvard Kardelj.

1980. május 4. – Ljubljánában meghal Josip Broz Tito.

1981 – A koszovói tüntetések jelzik, hogy a Tito utáni Jugoszlávia nemzetiségi problémái továbbra sem rendeződtek.

1980-as évek – Gazdasági válság, infláció, adósságproblémák és egyre súlyosabb köztársasági konfliktusok jellemzik Jugoszláviát.

1991–1992 – Jugoszlávia felbomlása háborúba torkollik.

1999 – Bahrudin Bijedić részletesen nyilatkozik rokona haláláról, és nyilvánosan is megfogalmazza a merénylet gyanúját.

2010-es évek – A Bijedić haláláról folytatott vita új erőre kap. Husnija Kamberović levéltári forrásokra támaszkodó munkái részletesen rekonstruálják a hivatalos vizsgálatot, és több dokumentációs ellentmondást is azonosítanak,

ugyanakkor merényletre utaló bizonyítékot nem találnak.

2027. január 18. – Džemal Bijedić és hét útitársa halálának ötvenedik évfordulója.

HÁTTÉRGYÁR

II. 1977. január 18. - a tragédia napja

A rendelkezésre álló dokumentumok között bizonyos időpontok eltérnek, ezért az alábbi kronológiában csak ott adunk másodpercre pontos adatot, ahol annak forrása egyértelmű. A rádióforgalmazás utolsó időpontjaira vonatkozó különbségeket külön jelezzük.

Kora reggel - Džemal Bijedić Belgrádban tartózkodik. Szarajevó felé készül, ahol a bosznia-hercegovinai pártvezetés ülésén kell részt vennie.

Az eredeti repülési terv szerint - Az egyik vizsgálati munkacsoport 8.45-ös indulást és 9.15-ös szarajevói érkezést rögzít. A végső jelentés ugyanakkor ugyanarra a repülési tervre 7.45-ös, illetve 8.15-ös időpontot ad. Az egyórás eltérés magyarázata nem tisztázott.

Délelőtt - Tito Líbiába készül. A batajnicai katonai repülőtéren a jegesedés késlelteti a marsall gépének indulását. Bijedić és több magas rangú jugoszláv vezető megvárja Tito felszállását.

Tito elutazása után - A YU-BJH lajstromjelű Learjet átrepül Batajnicára. Bijedić és kísérete beszáll. A miniszterelnök magával viszi szarajevói ülésének iratait.

Felszállás után - A Learjet gyorsan emelkedik. A repülési terv magas utazószinttel számol, de a rövid

Belgrád-Szarajevó távolság miatt a gép csak néhány percet tölthet vízszintes repülésben.

Valjevo után – A személyzet a rekonstrukció szerint körülbelül két perccel később kezdi meg a süllyedést az optimálisnál.

10:33:40 – A YU-BJH közvetlenül megkapja Sarajevótól az aktuális meteorológiai adatokat.

Szarajevó térségében – A Learjet nagy sebességgel közelít. A Kobilja Glava rádiójeladó környékén megkezdett eljárás során a nagy sebességhez képest túl hosszú ideig repül kifelé.

Az útvonaleltérés – A hivatalos rekonstrukció szerint a gép mintegy hat kilométerrel távolabb kerül a szükségesnél, mielőtt végrehajtja a visszafordulást.

Az utolsó rádióforgalmazás – A végső bizottsági jelentés 10:41:41-et adja meg utolsó személyzeti válaszként. Egy korábbi munkacsoport jelentése ugyanezt 10:40:18-ra teszi. Az eltérés körülbelül 83 másodperc.

A becsapódás – A roncsok között talált egyik megállt óra 10:43:20-at mutatott. Nem bizonyítható teljes bizonyossággal, hogy ez a becsapódás pontos időpontját jelöli, de a vizsgálat figyelembe vette.

A hegygerinc – A gép az Inač 1366,3 méter magas részének ütközik. Ez körülbelül 280 méterrel alacsonyabb annál a minimális magasságnál, amelyet az adott megközelítési szektorban tartani kellett volna.

10:54 körül – A YU-BJH-val megszakadt kapcsolat miatt hivatalosan megindul a kutató-mentő akció.

A déli órákban – Először téves információ érkezik arról, hogy a gép Titogradban leszállt. Az adatot rövid időn belül megcáfolják.

Körülbelül 11 óra – Almasa Bejtić az Inač térségében észleli a balesetet.

Körülbelül 13 óra – Bejtić eléri a kreševói rendőrséget és beszámol a lezuhanásról.

14:30 körül – Az első mentő- és rendőri egységek elérik a roncsokat. Megállapítják, hogy nincs túlélő.

Délután – A területet lezárják, a fontos dokumentumokat – köztük Bijedić hivatali táskáját – biztosítják.

Sötétedés – A részletes vizsgálatot a rossz időjárás és a nehezen járható terep miatt másnapra halasztják.

Január 19. – Helikopteres légihidat hoznak létre Szarajevó, Kreševo és a helyszín között. Megkezdődik a

roncsok és az áldozatok maradványainak szisztematikus összegyűjtése.

HÁTTÉRGYÁR

III. A YU-BJH nyolc áldozata

Džemal Bijedić

Jugoszlávia szövetségi kormányának elnöke, a korszak egyik legismertebb bosznia-hercegovinai politikusa. 1917-ben született Mostarban. Kommunista aktivista, partizán, köztársasági és szövetségi vezető, 1971-től haláláig két egymást követő ciklusban a Szövetségi Végrehajtó Tanács elnöke volt.

Kormányfőként egyszerre foglalkozott Jugoszlávia egyre bonyolultabb belső gazdasági konfliktusaival és jelentős külpolitikai feladatokkal. Ford, Brezsnyev, Mao és számos el nem kötelezett ország vezetője tárgyalt vele. Politikai pályája halálakor még nem tekinthető lezártnak.

Razija Bijedić

Džemal Bijedić felesége. A második világháború alatt ismerkedtek meg, amikor mindketten kapcsolatban álltak a partizánmozgalommal. Több mint három évtizedig volt férje társa, politikai pályájának legfontosabb korszakait is mellette élte át.

Halála miatt a tragédia Bijedić családja számára kettős veszteséget jelentett. A házaspárt együtt temették el Sarajevóban.

Smajo Hrle

Bijedić kabinetjének magas rangú munkatársa, a szövetségi kormány elnökének közvetlen apparátusában dolgozott. A szarajevói út hivatali jellegéből következően a kormányfő politikai munkájának résztvevőjeként utazott vele.

Zija Alikalfić

Džemal Bijedić közvetlen kíséretének tagja. A miniszterelnöki apparátus olyan munkatársai közé tartozott, akik a kormányfő napi munkáját, utazásait és programját segítették.

Andelka Muzička

A szövetségi kormány elnökéhez kapcsolódó rezidencia személyzetének tagja. Jelenléte jól mutatja, hogy a Learjet nem kizárólag politikai vezetőket és hivatalnokokat szállított: a nyolc áldozat között olyan alkalmazottak is voltak, akik a kormányfő mindennapi munkakörnyezetéhez tartoztak.

Ilija Jevđenović

Repülőgép-szerelő, a gép technikai kiszolgálásában részt vevő szakember. Az állami légiszolgálat járatain a műszaki személyzet jelenléte a repülőgép üzemeltetésének biztonságát szolgálta.

Stevan Leka

A Learjet kapitánya. 1924. január 18-án született, vagyis a katasztrófa napján töltötte be ötvenharmadik életévét. Hosszú katonai repülőpályával rendelkezett, több géptípust vezetett, műszeres oktatói tapasztalata is volt, és korábban londoni légügyi attaséként szolgált.

Szakmai iratai ugyanakkor néhány kritikus értékelést is tartalmaztak. Learjet-oktatói minősítését 1976-ban nem tudta sikeresen megszerezni. A tragédia idején azonban érvényes kapitányi jogosultsággal rendelkezett.

Murat Hanić

A járat másodpilótája. Szintén hosszú katonai repülőmúltsal rendelkezett, majd a szövetségi kormány légiszolgálatához került. Learjet-tapasztalata jóval kisebb volt Lekáénál, és szakmai értékelései sem voltak olyan erősek.

A baleseti vizsgálat külön bírálta, hogy a kiemelt kormányzati járaton az eredetileg tervezett második kapitány helyett Hanić került Leka mellé. Arra azonban nincs bizonyíték, hogy ez tudatosan a repülés biztonságának gyengítését szolgálta volna.

IV. A történet fontosabb szereplői

Josip Broz Tito

1892–1980. Jugoszláv kommunista vezető, partizánparancsnok, marsall és államfő. A második világháború végétől haláláig ő jelentette a jugoszláv politikai rendszer végső hatalmi központját.

1948-ban szakított Sztálinnal, később az el nem kötelezett mozgalom egyik megteremtője lett. A hetvenes évekre rendszerének legnagyobb ereje és egyben legnagyobb gyengesége saját személye volt: az államot intézményileg már a nélküle következő korszakra készítették, a legfontosabb politikai konfliktusokat továbbra is ő döntötte el.

Edvard Kardelj

1910–1979. Szlovén kommunista politikus, Tito egyik legrégebbi munkatársa és a jugoszláv rendszer legfontosabb ideológusa. A munkásönigazgatás, a decentralizáció és az 1974-es alkotmány elméleti kidolgozásában meghatározó szerepet játszott.

Élete végén maga is érzékelte, mennyire nehézkessé vált az általa kialakított politikai és gazdasági rendszer.

Stane Dolanc

1925–1999. Szlovén kommunista politikus, a hetvenes években a pártapparátus egyik legerősebb alakja. Tito bizalmasaként, valamint a biztonsági és katonai körökkel fenntartott kapcsolatai miatt sokan a Tito utáni Jugoszlávia várható kulcsfiguráját látták benne.

Bijedić halála után neve kormányfőjelöltként is felmerült. A későbbi összeesküvés-elméletek gyakran gyanúsították, közvetlen bizonyíték azonban nem ismert arra, hogy része lett volna a katasztrófa előidézésében.

Nikola Ljubičić

1916–2005. Tábornok, 1967 és 1982 között Jugoszlávia szövetségi honvédelmi minisztere. A Jugoszláv Néphadsereg politikai súlya miatt a Tito utáni korszak egyik potenciálisan fontos szereplője.

1975-ben Bijedićtyel és Dolanccal együtt részt vett a Tito és Jovanka között kialakult igalói válság kezelésében.

Jovanka Broz

1924–2013. Tito felesége, egykori partizán. Nem rendelkezett formális politikai tisztséggel, Tito közvetlen környezetében azonban helyzete önmagában politikai jelentőséget adott neki.

A hetvenes években egyre élesebb konfliktusba került Tito munkatársaival, különösen Dolanccal és Ljubičićtyel.

A Bijedić haláláról szóló későbbi elméletekben neve szintén előfordult, bizonyíték azonban az ő részvételére sincs.

Branko Mikulić

1928–1994. Bosznia-hercegovinai kommunista politikus, Bijedić közeli politikai társa. A köztársaság gazdasági modernizációjának egyik fontos alakja, később maga is a jugoszláv szövetségi kormány elnöke lett.

1989-ben egy interjúban kifejezetten elutasította a Bijedić elleni merénylet feltételezését, és a baleseti vizsgálat következtetéseit fogadta el.

Hamdija Pozderac

1924–1988. Bosznia-hercegovinai politikus, a hetvenes és nyolcvanas évek egyik legerősebb boszniai vezetője. Bijedić halála után is folytatta Bosznia-Hercegovina köztársasági pozíciójának erősítését.

Pályája azt is mutatja, hogy Bijedić halála nem vetett véget a boszniai muszlim politikai elit felemelkedésének.

Veselin Đuranović

1925–1997. Montenegrói kommunista politikus. Bijedić halála után, hosszas köztársasági egyeztetések eredményeként a Szövetségi Végrehajtó Tanács elnöke lett. Tito 1980-as halálakor is ő vezette a jugoszláv

szövetségi kormányt.

Aleksandar Ranković

1909–1983. Tito egyik régi partizán társa és az állambiztonsági apparátus meghatározó alakja. 1966-ban bukott meg a lehallgatási és állambiztonsági visszaéléseket vizsgáló politikai konfliktusban.

Bukása a jugoszláv decentralizáció egyik fontos fordulópontja lett.

Bahrudin Bijedić

Džemal Bijedić közeli rokona, aki később maga is biztonsági és diplomáciai feladatokat látott el. A Bijedić-merénylet elméletének egyik legfontosabb szószólójává vált.

Visszaemlékezései értékes személyes forrást jelentenek, ugyanakkor több kulcsállítása évtizedekkel az esemény után került nyilvánosságra, ezért forráskritikával használható.

Jovica Stanišić

1950-ben született szerb állambiztonsági tisztviselő. 1975-ben kezdett dolgozni az állambiztonságnál, 1977-ben tehát még pályája elején állt. Csak az 1990-es években lett a szerb titkosszolgálati rendszer egyik leghatalmasabb vezetője.

Bijedić halálának későbbi elbeszéléseiben neve összekapcsolódott az állítólagos eltussolással. Korabeli dokumentum jelenleg nem bizonyítja, hogy része lett volna a katasztrófa előidézésében vagy a vizsgálat manipulálásában.

Husnija Kamberović

Bosznia-hercegovinai történész. Bijedić politikai pályájának és halálának egyik legfontosabb kutatója. Levéltári dokumentumok, a vizsgálóbizottság anyagai és későbbi visszaemlékezések összevetésével számos korábbi állítást pontosított.

Munkái azért különösen értékesek, mert a hivatalos jelentés hibáit és ellentmondásait sem hallgatja el, ugyanakkor a merényletre vonatkozó állításokat sem tekinti bizonyítottnak.

V. A fő elméletek mérlege

1. Pilótahiba és szervezési hibák

Mi támasztja alá?

A rögzített rádióforgalmazás, a rekonstruált repülési pálya, a túl nagy sebesség, a túl hosszú kirepülés, a biztonsági magasság elvesztése, a kísérleti Learjet-repülések és a roncsok vizsgálata. A gépen nem találtak levegőben történt robbanásra utaló nyomot.

Mi szól ellene?

Nem teljesen világos, miért süllyedt két tapasztalt pilóta a biztonsági magasság alá. A jelentések időpontjai között több eltérés van, és a személyzet összeállítását maga a vizsgálóbizottság is hibásnak tartotta.

Értékelés: a jelenleg ismert bizonyítékok alapján nagyon valószínű.

2. Szándékosan manipulált magasságmérő

Mi támasztja alá?

A gép végzetesen alacsony magasságon repült, miközben a pilóták nem jelezték, hogy tudatában lennének a veszélynek. Későbbi visszaemlékezések műszerrendellenességet is említenek.

Mi szól ellene?

A hivatalos szakértői vizsgálat a magasságmérőket működőképesnek és megfelelően beállítottak találta. Nincs ismert 1977-es műszaki dokumentum, amely szándékos manipulációt állapítana meg.

Értékelés: technikailag elképzelhető, jelenleg nem bizonyított.

3. Titkosszolgálati merénylet

Mi támasztja alá?

Jugoszlávia civil és katonai szolgálatai rendelkeztek titkos műveleti képességgel, és más ügyekben politikai ellenfelek elleni erőszak is dokumentálható.

Mi szól ellene?

Nincs ismert műveleti parancs, résztvevői vallomás vagy korabeli szolgálati dokumentum, amely a Bijedić-géphez kapcsolná őket.

Értékelés: általános képesség bizonyított, konkrét részvétel nem bizonyított.

4. Stane Dolanc eltávolíttatta politikai riválisát

Mi támasztja alá?

Dolanc a Tito utáni hatalom egyik legerősebb várományosa volt, és Bijedić eltűnése egy potenciális vetélytárssal csökkentette a mezőnyt.

Mi szól ellene?

Nincs bizonyíték gyilkossági konfliktusra. Bijedić halála után Bosznia-Hercegovina vezetése maga is támogatta Dolanc kormányfői jelölését. Dolanc nem lett Bijedić utóda, és hatalmi küzdelmei a következő években is folytatódtak.

Értékelés: politikai motívum elméletileg elképzelhető, bizonyíték nincs.

5. A Jugoszláv Néphadsereg szerb körei álltak a háttérben

Mi támasztja alá?

Bahrudin Bijedić későbbi értelmezése szerint Džemal akadályozhatta az erősebb szerb dominanciára törekvő katonai köröket. A JNA valóban egyre fontosabb országos intézmény lett.

Mi szól ellene?

Az állítás jelentős része az 1990-es évek tapasztalatának visszavetítése 1977-re. Nincs korabeli dokumentum arról, hogy a hadsereg vezetése Bijedić fizikai eltávolítására készült.

Értékelés: nem bizonyított.

6. Bijedićet a muszlim nemzet támogatása miatt ölték meg

Mi támasztja alá?

A boszniai muszlim nemzet elismerése valódi politikai vitákat váltott ki szerb és horvát nacionalista körökben. Bijedić a boszniai politikai egyenjogúság egyik fontos képviselője volt.

Mi szól ellene?

A nemzeti elismerés kollektív boszniai politika volt, nem Bijedić személyes programja. Halála után a folyamat nem fordult vissza, sőt a boszniai muszlim politikai elit további erősödése következett.

Értékelés: gyenge merényleti motívum.

7. „Túl sokat tudott”

Mi támasztja alá?

Tisztsége miatt valóban rendkívül sok bizalmas információhoz jutott, Tito közvetlen környezetének válságait is ismerte. Bahrudin Bijedić szerint maga is tett fenyegetettségére utaló kijelentéseket.

Mi szól ellene?

Nem sikerült azonosítani azt a konkrét titkot, amely egyedül Bijedić birtokában lett volna és amely gyilkossági indítékot teremthetett. A híres mondatot csak későbbi visszaemlékezésből ismerjük.

Értékelés: érdekes tanúvallomás, önmagában nem bizonyíték.

8. Jovica Stanišić eltussolta a műszaki nyomokat

Mi támasztja alá?

Egy késői visszaemlékezés szerint egy repülőtsízt rendellenességet észlelt a műszereken, Stanišić pedig hallgatásra utasította.

Mi szól ellene?

A történet évtizedekkel később, közvetetten került nyilvánosságra. Stanišić 1977-ben pályakezdő állambiztonsági tiszt volt. Nincs ismert korabeli dokumentum, amely a neki tulajdonított jelenetet igazolná.

Értékelés: ellenőrizetlen késői állítás.

VI. Mit tudunk, és mit nem?

Ötven év távlatából Džemal Bijedić halálának legfontosabb tényei meglepően jól rekonstruálhatók. Ismerjük a gépet, az útvonalat, a személyzetet, az időjárási helyzetet, a rádióforgalmazás jelentős részét, a roncsok helyzetét és az 1977-es hivatalos vizsgálat következtetéseit. A katasztrófa politikai környezetéről ugyancsak jóval többet tudunk, mint amennyit a korabeli jugoszláv közvélemény ismerhetett.

Azt azonban nem tudjuk teljes bizonyossággal, miért nem ellenőrizte a személyzet megfelelően a biztonsági magasságot. Nem tudjuk, hogy az időadatok közötti különbségek egyszerű adminisztratív hibából keletkeztek-e. Nem ismerjük minden, az ügyészségen vagy egykori biztonsági szerveknél őrzött irat tartalmát. Nem tudjuk független forrásból igazolni minden későbbi visszaemlékezés részletét.

A történeti ítélet ezért nem lehet százszázalékos.

A bizonyítékok súlya azonban nem egyforma.

A baleseti magyarázat mellett kortárs műszaki dokumentáció és fizikailag rekonstruálható eseménysor áll.

A merénylet mellett lehetséges politikai indítékok, későbbi tanúvallomások, néhány tisztázatlan dokumentációs eltérés és a rendszer titkosszolgálati működéséről szerzett általános ismereteink állnak.

Ezért a kötet végkövetkeztetése:

Džemal Bijedić és hét útitársa 1977. január 18-án nagy valószínűséggel repülőgép-balesetben veszítette életét. A szándékos merénylet lehetőségét a jelenleg ismert források alapján nem lehet abszolút bizonyossággal kizárni, de nincs elegendő bizonyíték ahhoz, hogy történeti tényként vagy akár a baleseti magyarázattal azonos valószínűségű forgatókönyvként kezeljük.

A rejtély tehát részben megoldható.

Ami megmarad belőle, az elsősorban nem a becsapódás fizikai oka.

Hanem a Jugoszlávia hatalmi rendszerét körülvéő bizalmatlanság.

Felhasznált és ajánlott irodalom

Az alábbi források közül egyesek közvetlenül Džemal Bijedić pályájával és halálával foglalkoznak, mások a jugoszláv politikai, gazdasági és társadalmi környezet rekonstruálásához voltak nélkülözhetetlenek.

Husnija Kamberović: Džemal Bijedić politikai életrajzával foglalkozó munkái és tanulmányai. A kötet legfontosabb alapforrása Bijedić életrajzához, az 1977-es katasztrófa vizsgálati anyagaihoz és a későbbi merényletelméletek forráskritikai értékeléséhez.

Husnija Kamberović: az 1977-es repülőgép-szerencsétlenség körülményeiről és vizsgálatáról készített levéltári tanulmány. Kiemelten fontos a vizsgálóbizottság jelentésének, a személyzet adatainak, a rádióforgalmazásnak és a dokumentációs ellentmondásoknak a rekonstruálásához.

Dennison Rusinow: The Yugoslav Experiment 1948–1974. A Tito-Sztálin-szakítástól az 1974-es alkotmányig vezető jugoszláv politikai átalakulás egyik alapműve. Különösen értékes Ranković bukása, a gazdasági reformok, a decentralizáció és a köztársasági politikai elitek változásának megértéséhez.

Jože Pirjevec: Tito and His Comrades. Tito politikai rendszerének, a vezetői kör személyes konfliktusainak,

Jovanka Broz szerepének és az utódlási versenynek részletes feldolgozása. Bijedić halálát és a körülötte kialakult gyanút is elhelyezi a hetvenes évek politikai viszonyai között.

Milovan Đilas: Tito – a belülről megírt politikai portré. Tito egykori közeli munkatársának, későbbi ellenfelének visszaemlékezése. Különösen hasznos a személyes hatalom és a jugoszláv kommunista elit működésének megértéséhez, ugyanakkor szerzőjének későbbi politikai konfliktusa miatt forráskritikával kezelendő.

Sharon Zukin: Beyond Marx and Tito. A jugoszláv öngazgatás társadalmi gyakorlatának fontos elemzése. Az elméleti öngazgatás és a mindennapi hatalmi viszonyok közötti különbség megértéséhez különösen hasznos.

Branko Horvat: The Yugoslav Economic System. A jugoszláv gazdasági modell egyik alapvető leírása. A központi tervezéstől az öngazgató gazdasági rendszerig vezető fejlődés, a vállalati önállóság és a jugoszláv piac működésének megértéséhez használtuk.

Dejan Jović: Yugoslavia – A State that Withered Away. A jugoszláv állam fokozatos decentralizációjának és az államiság tudatos „elhalványításának” értelmezése. Különösen fontos az 1974-es alkotmány és a Tito utáni Jugoszlávia politikai logikájához.

A jugoszláv szövetségi balesetvizsgáló bizottság 1977. március 25-i jelentése. A YU-BJH lezuhanásának elsődleges technikai forrása. A jelentés a gép állapotát, a személyzetet, a navigációs eljárást, az időjárást és a repülési pályát egyaránt vizsgálta.

A vizsgálat egyes munkacsoportjainak jelentései. Ezek azért különösen fontosak, mert bizonyos időpontok és részletek nem egyeznek teljesen a végső jelentéssel. Az eltérések önmagukban nem bizonyítanak manipulációt, de a forráskritikai elemzéshez nélkülözhetetlenek.

Cvijetin Mijatović 1977. január 27-i feljegyzése Edvard Kardeljgel folytatott beszélgetéséről. Kiemelkedően értékes kortárs dokumentum Bijedić utódlásáról, a jugoszláv vezetői kiválasztás tényleges működéséről és a Tito utáni rendszerrel kapcsolatos aggodalmakról.

Amerikai diplomáciai dokumentumok és Gerald Ford elnöki iratai. Bijedić amerikai tárgyalásaihoz, Jugoszlávia stratégiai jelentőségéhez és a Tito utáni korszak nyugati megítéléséhez.

Bahrudin Bijedić visszaemlékezései és interjúi. A merényletelmélet legfontosabb személyes forrásai. Értékük jelentős, mert a szerző közeli rokona és a jugoszláv állambiztonsági világ ismerője volt; korlátozásuk, hogy a kulcsfontosságú állítások jelentős része több mint

húsz-harminc évvel az esemény után került nyilvánosságra.

Branko Mikulić visszaemlékezései és interjúi. Bijedić közeli politikai társának nézőpontja. Mikulić nem osztotta a merényletgyanút, és a hivatalos baleseti magyarázatot tartotta elfogadhatónak.

HÁTTÉRGYÁR

A könyvben használt fontosabb rövidítések és fogalmak

AVNOJ – Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa. A partizánmozgalom háborús politikai képviseleti szerve, amely a szocialista Jugoszlávia föderális berendezkedésének alapjait is kialakította.

JKSZ / SKJ – Jugoszláv Kommunisták Szövetsége, a szocialista Jugoszlávia uralkodó politikai szervezete.

JNA – Jugoszláv Néphadsereg. Az ország fegyveres ereje és a föderáció egyik legerősebb közös intézménye.

KOS – A jugoszláv katonai biztonsági és elhárító szervek közkeletű megnevezése.

OZNA – A második világháború végén létrehozott állambiztonsági szervezet, a későbbi jugoszláv biztonsági apparátus egyik elődje.

UDBA / SDB – A jugoszláv állambiztonsági szolgálatok különböző korszakokban használt megnevezései.

SKOJ – Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetség.

Szövetségi Végrehajtó Tanács – A szocialista Jugoszlávia szövetségi kormánya. Elnökét a kötetben az olvasóbarátság kedvéért gyakran miniszterelnöknek vagy kormányfőnek nevezzük.

Munkásönigazgatás - A jugoszláv gazdasági és társadalmi rendszer központi elve, amely szerint a társadalmi tulajdonban álló vállalatokat és intézményeket a dolgozók önigazgatási szerveinek kell irányítaniuk.

Társadalmi tulajdon - A jugoszláv modell sajátos tulajdonformája. Nem azonos sem a klasszikus magántulajdonnal, sem a hagyományos állami tulajdonnal.

El nem kötelezettség - A hidegháború két nagy katonai-politikai tömbjétől való függetlenséget hangsúlyozó külpolitikai irány. Jugoszlávia Tito alatt az el nem kötelezett mozgalom egyik vezető állama lett.

Muszlim - nagy kezdőbetűvel - A szocialista Jugoszláviában a boszniai muszlimok nemzeti megnevezése. Nem egyszerűen vallási kategóriát jelentett. A közösség mai általános nemzeti megnevezése a bosnyák.

Inač - Kreševo térségében fekvő boszniai hegy. Džemal Bijedić Learjetje 1977. január 18-án itt zuhant le.

YU-BJH - A lezuhant Learjet 25B jugoszláv lajstromjele.

Zárszó

Džemal Bijedić történetének megírásakor kétféle kísértéssel kellett folyamatosan szembenéznünk. Az egyik az volt, hogy túl könnyen higgyünk a hivatalos változatnak. A másik, hogy túl könnyen higgyünk annak, ami izgalmasabb nála.

A kommunista Jugoszlávia története valóban indokolja a bizalmatlanságot. Az állam titkokat őrzött, politikai ellenfeleket figyelt meg, titkosszolgálati külföldön is hajtottak végre illegális műveleteket, a legfelső vezetés konfliktusait pedig rendszerint elrejtették a nyilvánosság elől. Egy ilyen rendszerben nem volna történészhez méltó magatartás pusztán azért elfogadni a hivatalos jelentést, mert állami pecsét került rá.

Ugyanilyen hiba volna azonban az ellenkezője. A gyanú nem bizonyíték. Az elzárt irat nem bizonyíték arra, hogy abban merényletre utaló adat van. A politikai ellenfél nem gyilkos pusztán azért, mert ellenfél. A titkosszolgálat képessége nem bizonyítja, hogy végrehajtott egy konkrét akciót.

Egy évtizedekkel később felidézett mondat pedig nem válik pontosabbá attól, hogy tökéletesen illik egy rejtély történetébe. Džemal Bijedić halálának esetében a történeti mérleg ezért jelenlegi tudásunk szerint a baleset felé

billen. Nem azért, mert a jugoszláv állam ezt mondta. Hanem azért, mert a repülési eseménysor önmagában is képes megmagyarázni a tragédiát. A Learjet túl gyorsan érkezett a megközelítéshez.

A kirepülés túl hosszú lett. A gép rossz helyre került. A személyzet a biztonsági magasság alá süllyedt. A felhők eltakarták a hegyet.

A pilóták nem ismerték fel időben a veszélyt. A repülőgép az Inačnak ütközött. Ehhez nincs szükség összeesküvőre.

A merénylet lehetősége addig maradhat nyitva, amíg minden dokumentum nem ismert. A lehetőség azonban nem egyenlő a valószínűséggel. És talán éppen ez Džemal Bijedić utolsó történelmi tanulsága.

A politika hajlamos azt sugallni, hogy a nagy embereknek csak nagy okok miatt lehet meghalniuk. Hatalmi harcban, merényletben, forradalomban, árulás következtében. Nehéz elfogadnunk, hogy egy ország miniszterelnökének életét ugyanazok az emberi hibák zárhatják le, amelyek egy ismeretlen utazóét.

A történelem azonban nem alkalmazkodik a drámai érzékünkhöz. 1977. január 18-án Jugoszlávia egyik legfontosabb vezetője felszállt egy repülőgépre.

Negyven perc múlva már nem élt. A halála körül megszülető rejtély majdnem fél évszázada velünk maradt. A bizonyítékok jelenlegi állása szerint azonban a történet végén nem gyilkost találunk. Hanem egy hegyet.

Rossz időt. Egy túl gyors repülőgépet. Néhány rossz döntést. És azt a nagyon emberi nehézséget, hogy ilyen egyszerű okokat elfogadjunk egy ilyen jelentős élet végén.

HÁTTÉRGYÁR

INAC
1472 m

1400

1000

STROGO POVJERLJIVO

Br. 02-7/76

Sarajevo, 18. 1. 1977.

Predmet:

Let br. JAT 367

Beograd - Sarajevo - Mostar

HALÁL AZ INAC-HEGYEN

Džemal Bijedić utolsó repülésének rejtélye

1977 januárjában Džemal Bijedić, Jugoszlávia miniszterelnöke feleségével és munkatársaival együtt életét vesztette, amikor a kormánygép az Inac-hegynek ütközött. A hivatalos vizsgálat balesetet állapított meg. A legenda azonban máig mást suttog.

Ez a könyv a forrásokhoz visszatérve rekonstruálja a katasztrófa történetét, feltárja a Tito utáni Jugoszlávia rejtett erőviszonyait, és megvizsgálja, mi volt bizonyítható tény, mi volt politikai érdek, és mi lett később emlékezetből születő legenda.

Történelmi nyomozás egy repülőgép-szerencsétlenségről, egy hatalmi rendszerről és egy országról, amely már Tito életében a jövője árnyékában élt.

Háttérgyár

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

